ตายแล้วไปเกิดใน
๓๑ ภูมิ

วิปัสสนากรรมฐาน
และมรรคผลนิพพาน
อธิบายตรงตามพระพุทธพจน์

พิมพ์เป็นธรรมทาน

เนื่องในวโรกาสพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช มหาราช
ทรงเจริญพระชนมพรรษา ครบ ๘๐ พรรษา ๕ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๕๐

ตายแล้วไปเกิดใน ๓๑ ภูมิ

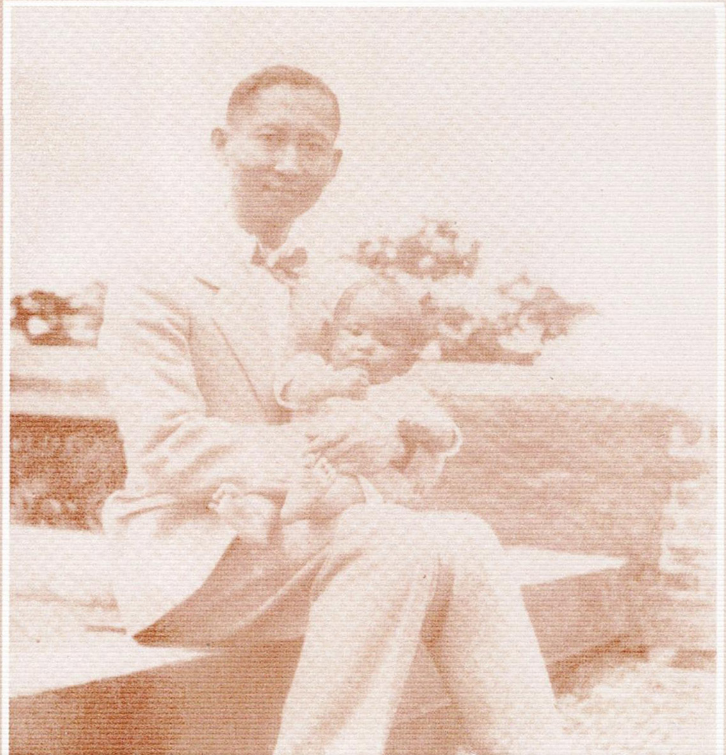

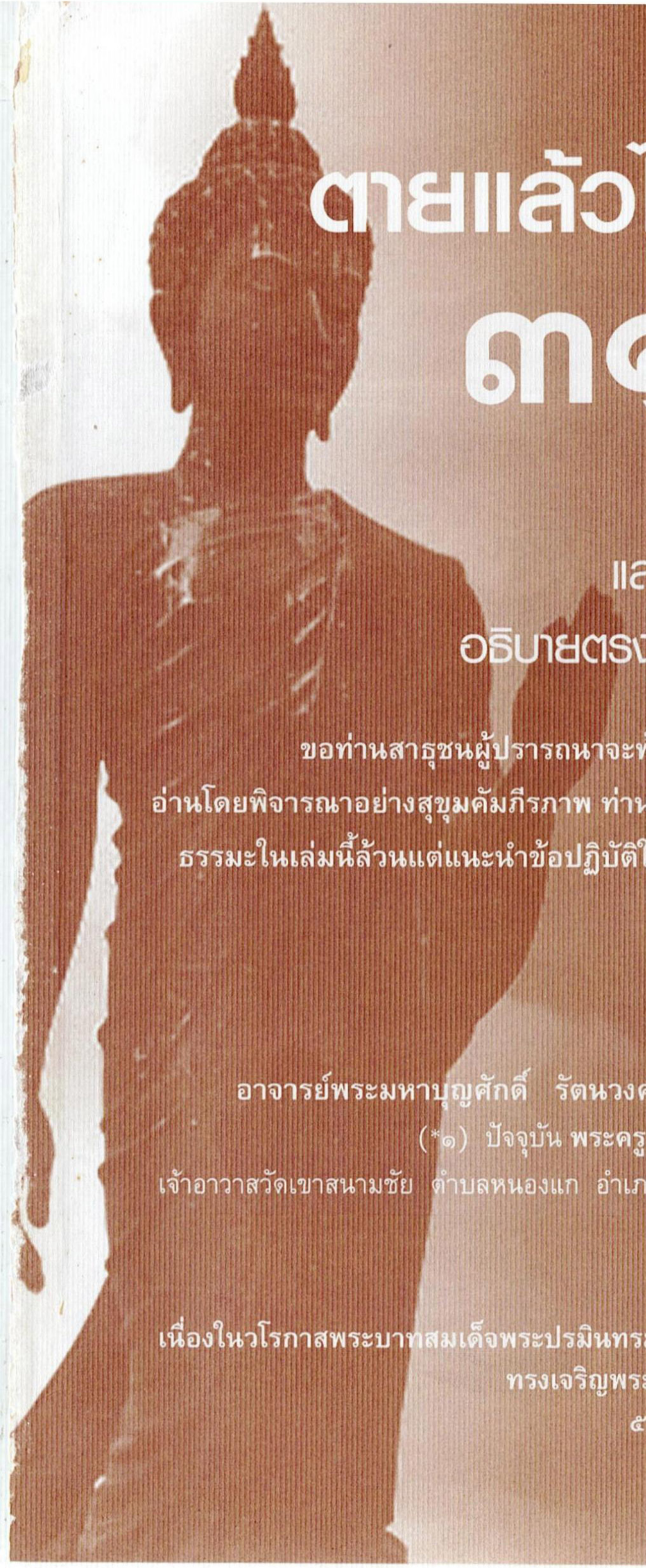

ตายแล้วไปเกิดใน
๓๑ ภูมิ

วิปัสสนากรรมฐาน
และมรรคผลนิพพาน
อธิบายตรงตามพระพุทธพจน์

ขอท่านสาธุชนผู้ปรารถนาจะพ้นจากทุกข์ภัยของสังสารวัฏ
อ่านโดยพิจารณาอย่างสุขุมคัมภีรภาพ ท่านก็จะได้รับประโยชน์อย่างยิ่ง
ธรรมะในเล่มนี้ล้วนแต่แนะนำข้อปฏิบัติให้ได้รับความเย็นกายเย็นใจ

รวบรวมและเรียบเรียง
โดย

อาจารย์พระมหาบุญศักดิ์ รัตนวงศ์ (ชินวํโสภิกขุ) ป.ธ. ๗ (*๑)
(*๑) ปัจจุบัน พระครูอนุรักษ์ชินวงศ์ ศาสนบัณฑิต
เจ้าอาวาสวัดเขาสนามชัย ตำบลหนองแก อำเภอหัวหิน จังหวัดประจวบคีรีขันธ์

พิมพ์เป็นธรรมทาน
เนื่องในวโรกาสพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช มหาราช
ทรงเจริญพระชนมพรรษา ครบ ๘๐ พรรษา
๕ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๕๐

ถวายพระราชกุศล

อานิสงส์ผลบุญใด ๆ ที่บังเกิดจากหนังสือธรรมะเล่มนี้ อันเป็นธรรมะสูงสุดในพระพุทธศาสนา อาตมภาพพระครูอนุรักษ์ชินวงศ์ เจ้าอาวาสวัดเขาสนามชัย ขอพระวโรกาส ขอถวายพระกุศลผลบุญนั้น ๆ แด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว องค์พระผู้มีอุปการะสูงยิ่งแก่พระพุทธศาสนา องค์พระผู้เป็นธัมมิกราชของปวงชนชาวสยาม องค์พระผู้ทรงไว้ซึ่งมหากรุณาธิคุณสูงยิ่งแก่พสกนิกรของพระองค์ ขอให้พระองค์ทรงพระเกษมสำราญ ทรงมีพระชนมายุยิ่งยืนนานถึง ๑๐๐ พระพรรษา หรือยิ่งกว่านั้น เพื่อทรงเป็นที่พึ่ง เป็นมิ่งขวัญของอาณาประชาราษฎร์ตลอดกาลนาน หากพระองค์ทรงมีมโนปณิธานปรารถนาเพื่อจะบรรลุถึงซึ่งคุณธรรมอันสูงยิ่งคือ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ อภิญญา ๖ ปฏิสัมภิทา ๔ ซึ่งเป็นธรรมประเสริฐที่สุดของไตรภพ ก็ขอให้พระองค์ทรงบรรลุถึงซึ่งคุณธรรมอันสูงยิ่งนั้นสมตามพระมโนปณิธาน ความปรารถนาจงทุกประการเทอญ หรือหากพระองค์จะทรงปรารถนาซึ่งสัมมาสัมโพธิญาณเพื่อจะนำสัตว์โลกให้ข้ามพ้นจากโอฆสงสารไปสู่อมตมหานิพพาน ก็ขอให้พระองค์ทรงบรรลุถึงซึ่งสัมมาสัมโพธิญาณนั้นสมตามพระมโนปณิธานปรารถนาจงทุก ๆ ประการเทอญ

พระกุศลผลบุญใด ๆ ที่อาตมภาพ ได้ถวายแด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวแล้วนั้น อาตมภาพขอมอบถวายพระพรนั้นแด่สมเด็จพระบรมราชินีนาถ และขอถวายแด่สมเด็จพระราชโอรส สมเด็จพระราชธิดา ทุก ๆ พระองค์ด้วย

ขอถวายพระพร

พระครูอนุรักษ์ชินวงศ์ ศาสนบัณฑิต

บทโคลงถวายพระพร

ถวายพระพรพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

ในปีมหามงคลทรงเจริญพระชนมพรรษา ๘๐ พรรษา พุทธศักราช ๒๕๕๐

◉ เทิดพระภูมิพลแท้ กษัตริย์ไทย ◉

◉ สรวมชีพเผ่าพสกน้อม สักการ
ถวายพระภูมิบาล เทพไท้
ลุแปดสิบชนมวาร ปีแห่ง..กุนเฮย
กรกราบยกยออไหว้ ท่วมท้นกษัตรา ฯ

◉ ๒ ห้าห้าสิบน้อม ถวายกาล
๕ กึ่งพุทธสมัยสมาน ก่อนหน้า
๕ สถิตย์ศักราชวาร แปดสิบ ปีเฮย
๐ สืบพรรษากล้า แกร่งกร้าวเกริกไกล ฯ

◉ ลุ พุทธศักราชเก้า รัชกาล
แปดสิบ ปีสำราญ แซ่ซร้อง
พรรษา สืบศักราชวาร แปดสิบ ปีเฮย
ภูมิพลฯ สดับก้อง เกียรติกล้าแผ่นดิน ฯ

◉ ธรณินทร์พสกน้อม คารวะ
กราบบาทถวายสัจจะ เปล่งถ้อย
ชีพนี้จักตามพระ ภูมิ-พลแฮ
จักอยู่พอเพียงจ้อย จึ่งพ้นลำเค็ญ ฯะ๘๛

มหามงคล..สมัย เทิดแท้กษัตริย์ไทย

◉ พระบิดาเกษตรซร้อง สยามินทร์
โดยเสด็จทั่วแดนดิน. ดุ่มด้น
วางหลักปักธรณินทร์. พอเผ่า..พงศ์เฮย
เพียงแต่สันโดษล้น เลิศแล้วชีวัน ฯ

◉ ธ สรรค์ประสบสร้าง ความหมาย
พอ ย่อม เพียงหญิงชาย ทั่วแคว้น
ตัดโลภบั่นกระจาย พออยู่...ย่อมแฮ
ไทยอดทนแน่นแฟ้น ฝังฟ้าครรลอง ฯ

◉ สองห้าห้าสิบเพี้ยง พุทธสมัย
ภูมิพล กษัตริย์ไทย. เทิดถ้วน
ดุจประทีป ณ หทัย ผองเผ่า...ไทยนา
แปดสิบพรรษาล้วน อยู่ด้วยความดี ฯ

◉ ครองชีวีดั่งฟ้า ครองรัก
ครองแผ่นดิน ธ ประจักษ์ ทั่วหล้า
ครองจิตเทิดพิทักษ์ สูงส่ง...ยิ่งแล
ครองชาติประกาศกล้า แกร่งล้นระบือไกล ฯะ๘~

ด้วยเกล้าด้วยกระหม่อมขอเดชะ
ข้าพระพุทธเจ้า

ผู้ประพันธ์ ในนาม tiki_ทิกิ *นัทธมน พันธุ์คงชื่น วิบูลย์พันธุ์*

เนื่องในพระราชวโรกาส
มหาสมัยลิขิตกาล ปีเฉลิมพระชนมพรรษา
๕ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๕๐
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลฯ มหาราช
ทรงเจริญพระชนมพรรษา ครบ ๘๐ พรรษา

◉ ขอจงทรงพระเจริญยิ่งยืนนาน ฯ

◉ ลุสองพันห้าร้อยห้าสิบแล้ว
องค์พระแก้วนำชาติปักศาสน์เสา
ธ สืบศาสน์เปล่งแสงขับแรงเงา
พุทธธรรมเร้า “สันโดษ” แต่พอเพียง ฯ

◉ อัน “พอดี” นี้นับ “ดีพอ” แน่
ย่อมขับแก้ ทุกข์เข็ญ เป็นอย่างเยี่ยง
“ประหยัดสูง ประโยชน์สุด” รุดหน้าเรียง
“พระราชดำริ-พอเพียง” เลี้ยงโลกา ฯ

◉ ใช้ชีวิต ประหยัด ประโยชน์สุข
ปลดความทุกข์ ดับล้วน สู่ถ้วนหน้า
ลดความโลภ โกรธ หลง ตรง มรรคา
สุขสันโดษ ชั่วชีวา ทั่วหน้าไทย ฯะ๘~ กลอนสุภาพ

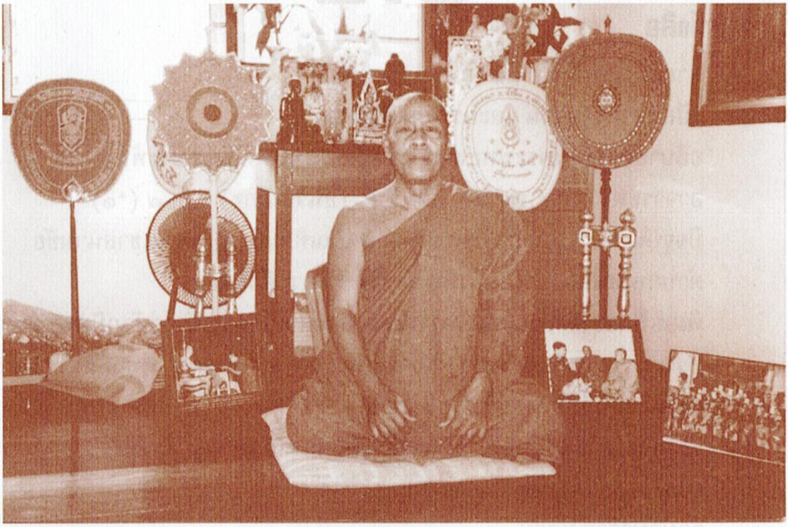

อาตมภาพพระครูอนุรักษ์ชินวงศ์ ศาสนบัณฑิต
เจ้าอาวาสวัดเขาสนามชัย อำเภอหัวหิน จังหวัดประจวบคีรีขันธ์
อนุญาตให้คุณโยม นัทธมน วิบูลย์พันธุ์ พิมพ์หนังสือ
ตายแล้วไปเกิดใน ๓๑ ภูมิ,
วิปัสสนากรรมฐานและมรรคผลนิพพาน
เพื่อเป็นธรรมทานในวาระ

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช
ทรงพระชนมายุ ๘๐ พรรษา ในปีพุทธศักราช ๒๕๕๐ นี้

ขอถวายพระพร

(พระครูอนุรักษ์ชินวงศ์)

วันจันทร์ ๑๙ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๕๐

สารัตถะหนังสือ

ตายแล้วไปเกิดใน ๓๑ ภูมิ

วิปัสสนากรรมฐาน และมรรคผลนิพพาน

อธิบายตรงตามพระพุทธพจน์ ท่านผู้รวมบทนิพนธ์และประพันธ์

อาจารย์พระมหาบุญศักดิ์ รัตนวงศ์ (ชินวํโสภิกขุ) ป.ธ. ๗ (*๑)

ปัจจุบัน พระครูอนุรักษ์ชินวงศ์ ศาสนบัณฑิต เจ้าอาวาสวัดเขาสนามชัย

ตำบลหนองแก อำเภอหัวหิน จังหวัดประจวบคีรีขันธ์

พิมพ์เป็นธรรมทาน เนื่องในวาระพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลฯ มหาราช

ทรงเจริญพระชนมพรรษา ครบ ๘๐ พรรษา ๕ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๕๐

สงวนลิขสิทธิ์ ปี พุทธศักราช ๒๕๕๐

สงวนลิขสิทธิ์ ตามพระราชบัญญัติ พุทธศักราช ๒๕๓๗

Copy rights All rights reserved.

ข้อมูลบรรณานุกรม

จำนวนหน้า	๒๐๘ หน้า
พิมพ์ครั้งที่ ๒	ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๕๐
จำนวนพิมพ์	๑,๒๐๐ เล่ม

พิมพ์เป็นการกุศลโดยเงินบริจาคร่วมกันเพื่อพระภิกษุสงฆ์ ได้แจกให้แก่ญาติโยม

เป็นธรรมทานในวาระมหากุศล

พิมพ์ที่โรงพิมพ์ สามเจริญพาณิชย์ (กรุงเทพ) จำกัด

โทรศัพท์ ๐-๒๔๒๔-๑๙๖๓, ๐-๒๔๒๔-๑๙๖๕

ดำเนินการเตรียมจัดหน้าพิมพ์ นัทธมน วิบูลย์พันธุ์

๔๘/๒ ซอยงามวงศ์วาน ๕ ถนนงามวงศ์วาน

ตำบลบางเขน อำเภอเมือง จังหวัด นนทบุรี ๑๑๐๐๐ โดยไม่คิดค่าใช้จ่าย

โทรศัพท์ และโทรสาร ๐-๒๙๕๒-๗๑๘๐

มือถือ ๐๘-๑๗๑๑-๙๕๒๗, ๐๘-๙๓๑๘-๕๐๖๓

หมายเหตุ เนื่องจากหนังสือนี้ พิมพ์แจกเป็นการกุศล**ห้ามทำการจำหน่าย**

ห้ามผู้ใดนำไปพิมพ์ หรือคัดลอกไปเพื่อการจำหน่ายหรือหารายได้

สงวนลิขสิทธิ์ตามแหล่งที่มาทุกแหล่ง

คำนำในการพิมพ์ครั้งที่สอง

หนังสือเล่มนี้ ครั้งแรกพิมพ์ในปีพุทธศักราช ๒๕๒๕ โดย อาจารย์พระมหาบุญศักดิ์ รัตนวงศ์ (ชินวํโสภิกขุ) ป.ธ. ๗ (*๑) ท่านเป็นผู้ดำเนินการให้คณะญาติโยมได้จัดพิมพ์ขึ้น ครั้นเมื่อต้นปี พุทธศักราช ๒๕๕๐ อันเป็นปีมหามงคลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมหาราช รัชกาลที่ ๙ ท่านทรงพระชนมพรรษา ครบ ๘๐ พรรษา ในวันที่ ๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๕๐ ข้าพเจ้าได้ไปพบหนังสือเล่มนี้ ซึ่งท่านพระทอง ฐิตธมฺโม ท่านได้รับมาจากคุณโยมท่านหนึ่ง ระหว่างที่ท่านฝึกปฏิบัติ วิปัสสนากัมมัฏฐาน ข้าพเจ้าแลเห็นว่าเป็นหนังสือดีมีคุณค่า น่าที่จะได้จัดพิมพ์ถวายเป็นพระราชกุศล จึงได้นำหนังสือเล่มนี้ไปพบท่านพระครูอนุรักษ์ชินวงศ์ ศาสนบัณฑิต ที่วัดเขาสนามชัยหัวหิน เมื่อต้นปี พ.ศ. ๒๕๕๐ เพื่อว่าจะได้ดำเนินการจัดพิมพ์ในปีนี้ ท่านพระครูฯ ท่านได้อนุญาตให้จัดพิมพ์ได้ ตามที่ขอมา

อนึ่ง หลายปีที่ผ่านมา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพล อดุลยเดชมหาราชฯ ท่านได้ทรงมีพระคุณอันมหาศาลแก่ชาวไทย โดยเฉพาะเรื่องการดำรงชีวิตในความ สมถะ สันโดษ โดยนำหลักชีวิตพอเพียงมาให้ชาวไทย ได้รู้จักใช้ หวังเห็นภาพชีวิตเกษตรกรไทย และอาณาประชาราษฎร์ของท่านมีชีวิตที่ดีขึ้นกว่าที่เป็นมา ข้าพเจ้าทั้งหลาย จึงขอถวายพระพร ขอบารมีคุณพระศรีรัตนตรัยและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลายในสากลโลก จงพิทักษ์รักษา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ฯ, สมเด็จพระบรมราชินีนาถ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ, พระบรมราชธิดา, พระราชธิดา ตลอดจนพระบรมวงศานุวงศ์ทุกพระองค์ให้มีพระพลานามัยดี มีอายุยืนนาน ทรงเกษมสำราญชั่วกาลนิรันดร์

ด้วยเกล้าด้วยกระหม่อมขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า นางนัทธมน วิบูลย์พันธุ์

ผู้ดำเนินการจัดพิมพ์ครั้งที่สอง

๕ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๕๐

อารัมภกถา

(ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๒๕)

เรื่องวิปัสสนากรรมฐาน และมรรคผลนิพพานนั้น มีท่านพุทธศาสนิกชนเป็นจำนวนมากต้องการทราบ ต้องการเข้าใจ แต่ก็หาอ่านอย่างพิสดารได้ยาก เพราะพระพุทธองค์ทรงตรัสไว้ในอาคตสถานหลายแห่ง ในพระวินัยบ้าง ในพระสูตรบ้าง ในพระอภิธรรมบ้าง ข้าพเจ้าพยายามอ่านพระคัมภีร์ต่าง ๆ เมื่อพบในคัมภีร์ไหน ก็พยายามจดจำเอาไว้ ครั้นได้มากพอสมควรแล้ว จึงรวบรวมจัดพิมพ์เป็นเล่มขึ้น เพื่อนำมาเสนอแด่ท่านพุทธศาสนิกชนทุก ๆ ท่าน ผู้ที่พยายามหาความรู้ ความเข้าใจในธรรมะแผนกนี้ ขอให้ท่านพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย จงพยายามอ่านโดยเอาใจใส่พินิจจดจำ ไม่นานนักท่านทั้งหลายก็สามารถที่จะเข้าใจในธรรมะอันสูงนี้ได้ ท่านก็จะได้ปฏิบัติธรรมได้อย่างถูกต้องตามพระพุทธประสงค์ ตัวท่านก็จะได้บรรลุถึงธรรมอันเกษม พ้นจากทุกข์ภัยทั้งปวง มีชาติทุกข์ ชราทุกข์ พยาธิทุกข์ มรณทุกข์ เป็นต้นได้

อานิสงส์ผลบุญใด ๆ ที่เกิดจากหนังสือธรรมอันสูงส่งนี้ ที่นับได้ว่า เป็นธรรมทานจัดเป็นทานที่ดีเลิศ ข้าพเจ้าขอมอบผลบุญอันนี้ แด่คุณมารดาบิดา อุปัชฌาย์ อาจารย์ และท่านผู้มีอุปการคุณทั้งหลายทุก ๆ ท่านที่ได้อุปถัมภ์ ทะนุบำรุงข้าพเจ้ามา ขอให้ท่านทั้งหลายเหล่านั้นจงได้รับทราบซึ่งปัตตทานอันนี้ เมื่อได้รับทราบแล้ว จงอนุโมทนา เมื่อได้อนุโมทนาแล้ว ขอผลบุญอันนี้จงดลบันดาลให้ท่านทั้งหลายเหล่านั้นจงไปบังเกิดในสุคติภพโลกสวรรค์ จงสมบูรณ์พูนสุขโดยทิพยสมบัตินานาประการ แล้วก็ขอมอบผลบุญอันนี้ แด่พี่น้องชาวโลกทั่วแสนโกฏิจักรวาล ขอให้ท่านทั้งหลายจงอนุโมทนา เมื่ออนุโมทนาแล้ว ขอให้ท่านทั้งหลาย จงอยู่เย็นเป็นสุข ประสบสิ่งที่ตนพึงปรารถนาทุกประการ

หนังสือธรรมะเล่มนี้ ออกมาเป็นเล่มและปรากฏแก่สายตาของชาวโลกได้ ก็โดยอาศัย *คุณโยมสง่า เพ็งจั่น* มีจิตศรัทธาประกอบด้วย มหากุศลญาณสัมปยุต บริจาคเงินประเดิมเป็นทุนให้เป็นจำนวน ๑๔,๕๐๐.๐๐ บาท (หนึ่งหมื่นสี่พันห้าร้อยบาทถ้วน) ก่อนใคร ๆ ทั้งหมดจึงขอขอบคุณ ขออนุโมทนา

ในจิตอันดีงามของ *คุณโยมสง่า เพ็งจั่น* ในที่นี้ด้วย ขอให้คุณโยมสง่า พร้อมด้วยภรรยา บุตร-ธิดา จงอยู่เย็นเป็นสุขทุกทิพาราตรีกาล และในอนาคตชาติ ขอให้ไปบังเกิดในสุคติภพโลกสวรรค์ จงสมบูรณ์พูนสุขโดยทิพยสมบัตินานาประการ ขอให้ได้บรรลุมรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ ในอนาคตชาติอันไม่นานนัก, และก็ขอขอบคุณ ขออนุโมทนาในน้ำใจอันดีงาม ประกอบด้วยมหากุศลของคุณญาติโยมทั้งหลายทุกๆ ท่าน ที่ได้บริจาคทรัพย์ช่วยสมทบทุนให้สามารถพิมพ์หนังสือธรรมะเล่มนี้ออกมาได้ โดยผลบุญอันเกิดจากธรรมวิทยาทานอันนี้ จงดลบันดาลให้ท่านทั้งหลายจงอยู่เย็นเป็นสุขทุกภพทุกชาติ บริบูรณ์ไปด้วยทรัพย์สมบัตินานาประการ ชาติหน้าขอให้ท่านทั้งหลาย จงไปบังเกิดในสุคติภพโลกสวรรค์ ประสบด้วยความสุขอันเป็นทิพย์นานาประการ และก็ขอให้บรรลุมรรคผลนิพพานอันเป็นแดนบรมสุขพ้นจากทุกข์ภัยทั้งปวงในอนาคตชาติอันใกล้นี้เทอญ.

ส่วนตัวของข้าพเจ้า ผู้มีความเคารพในพระรัตนตรัยอย่างสูงสุด ผู้มีอุตสาหะวิริยะขันติอย่างแรงกล้า ได้พยายามรวบรวมธรรมะอันสูงส่ง อันบริสุทธิ์สะอาดผ่องใสนี้ อันเป็นธรรมะชี้ข้อปฏิบัติให้เข้าถึงอมตมหานิพพานโดยตรง โดยผลบุญอันเกิดจากอุตสาหวิริยะขันติเมตตาธรรมที่มีในจิตใจของข้าพเจ้านี้ ตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป ตลอดจนถึงภพหน้าทุกภพทุกชาติ จนกว่าจะได้บรรลุถึงอมตมหานิพพาน ขอผลบุญแห่งธรรมวิทยาทานอันนี้ ขอให้ข้าพเจ้าพึงพบ ซึ่งความสุขทุกประการ ชาติหน้าขอให้ข้าพเจ้าไปบังเกิดในดุสิตพิภพโลกสวรรค์ ประสบกับสิ่งที่ดีเลิศทุก ๆ อย่าง มีทรัพย์สมบัติสามารถที่จะแจกจ่ายแก่คนอื่นได้ด้วย ทุรชนผู้มีใจบาปทั้งหลาย อย่าได้หมิ่นประมาทท่าอันตรายใดๆ แก่ข้าพเจ้าได้เลย เพราะข้าพเจ้าหยุดสร้างเวรสร้างกรรมกับเขาเหล่านั้นแล้ว

ชาติสุดท้าย เมื่อบารมีของข้าพเจ้าเต็มรอบแล้ว ขอให้ข้าพเจ้าบรรลุถึงคุณธรรมอันสูงยิ่ง คือมหาอัครสาวกบารมีญาณ ได้แก่ มหาอภิญญา ๖ ปฏิสัมภิทา ๔ เป็นผู้มีปัญญาและฤทธิ์อย่างยอดเยี่ยม เพื่อจะได้รับภาระช่วยสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ยังพระธรรมจักรให้หมุนไปทั่วสากลโลกธาตุ จะได้ขนสัตว์ไปสู่อมตมหานิพพาน.

อาจารย์พระมหาบุญศักดิ์ รัตนวงศ์ (*๑)

ชีวประวัติ

ของผู้เรียบเรียงหนังสือเล่มนี้

๑. ชื่อ อาจารย์พระมหาบุญศักดิ์ รัตนวงศ์, ฉายาชินวํโส, อายุ ๕๕ ปี, พรรษา ๓๕, ป.ธ. ๗ น.ธ. เอก, วัดชิโนรสารามวรวิหาร, ถนนอิสรภาพ, ตำบลบ้านช่างหล่อ, อำเภอบางกอกน้อย, กรุงเทพมหานคร. (*๑)

ปัจจุบัน ดำรงตำแหน่งเป็นอาจารย์สอนพระอภิธรรม, สอนการเจริญสมถกรรมฐาน, วิปัสสนากรรมฐาน, สอนการอ่านบาลีอักษรขอม, อักษรมอญ, อักษรพม่า, อักษรล้านนา, สอนอบรมธรรมฟื้นฟูจิตใจทหาร ตำรวจที่ทุพพลภาพผ่านศึก, เป็นกรรมการจัดทำพระคัมภีร์พระพุทธศาสนา โดยปริวรรตจากบาลีอักษรขอมมาเป็นบาลีอักษรไทย แปลสู่ภาษาไทย, และได้รับแต่งตั้งจากสมเด็จพระสังฆราชให้เป็นนักวิชาการจัดทำพระคัมภีร์ ๕๙ คัมภีร์ พิมพ์เป็นเล่มสมุดเพื่อเป็นอนุสรณ์ในงานทำบุญสมโภชฉลองกรุงเทพมหานคร ซึ่งตั้งเป็นเมืองหลวงมาได้ ๒๐๐ ปี ในเดือนมีนาคม ๒๕๒๕, สมเด็จพระสังฆราชทรงแต่งตั้งนักวิชาการผู้ทรงคุณวุฒิมาคณะหนึ่ง เป็นผู้ปฏิบัติงานในนามของมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ.

๒. สถานเดิม ชื่อบุญศักดิ์ นามสกุล รัตนวงศ์ เกิดวัน ๓ฯ๖ ๙ ปีเถาะ วันที่ ๒๔ เดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๐, บิดาท่านเจ้ากรมบุญชุม, มารดาคุณลม้าย รัตนวงศ์, บ้านหมู่ที่ ๑ ตำบลห้วยหวาย อำเภอเมือง จังหวัดพระตะบอง

๓. บรรพชา วัน ๗ฯ๖ ๑๙ ปีมะเส็ง วันที่ ๑๐ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๖ วัดตามิม ตำบลห้วยหวาย อำเภอเมือง จังหวัดพระตะบอง พระอุปัชฌาย์เจ้าคุณพระอุดมพฤฒาจารย์ รองเจ้าคณะจังหวัดพระตะบอง.

๔. **อุปสมบท** ๖ ๙ ๙ ปีกุน วันที่ ๑๘ เดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๙๐ วัดพระพิเรนทร์ สี่แยกวรจักร ตำบลบ้านบาตร อำเภอป้อมปราบ จังหวัดกรุงเทพมหานคร พระอุปัชฌาย์เจ้าคุณพระเทพคุณาธาร เจ้าอาวาสวัดพระพิเรนทร์ สี่แยกวรจักร ตำบลบ้านบาตร อำเภอป้อมปราบ จังหวัดกรุงเทพมหานคร.

๕. **วิทยฐานะ** พ.ศ. ๒๔๘๔ สอบได้ ป.ธ.๗ ที่สำนักเรียนวัดอุณาโลม กรุงพนมเปญฯ

พ.ศ. ๒๔๘๘ สอบมัธยมปีที่ ๖ ได้ที่โรงเรียนประจำจังหวัดพระตะบองฯ

พ.ศ. ๒๔๙๓ สอบธรรมชั้นเอกได้ที่สำนักเรียนวัดสระเกศราช-วรมหาวิหารฯ

พ.ศ. ๒๔๙๔ สอบบาลี ป.ธ. ๓ ได้ที่สำนักเรียนวัดสระเกศราช-วรมหาวิหาร ฯ

การศึกษาพิเศษ เรียนภาษาอังกฤษรอบค่ำที่โรงเรียนวัดยานนาวาฯ เรียนวิชาการบัญชีชั้นต้นทางไปรษณีย์ ของนายพิภพตั้งคณะสิงห์ ถนนบริพัตรพระนครฯ

เรียนพระอภิธัมมัตถสังคหะ จบ ๙ ปริจเฉท ที่พุทธสมาคมแห่งประเทศไทย สำนักงานหน้าวัดบวรนิเวศน์วิหาร, เรียนที่วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษดิ์ฯ

เรียนพระวิสุทธิมรรค จบทั้ง ๓ นิทเทส คือ สีลนิทเทส, สมาธินิทเทส, ปัญญานิทเทส, และได้เรียนวิธีเจริญสมถภาวนา, วิปัสสนาภาวนา ที่วัดระฆังโฆสิตารามธนบุรี ฯ ได้เรียนอ่านบาลีอักษรมอญ, อักษรพม่า, อักษรล้านนา ที่วัดสระเกศราชวรมหาวิหาร ฯ

๖. **งานปกครอง** เคยปฏิบัติหน้าที่ช่วยเจ้าคณะอำเภอบางแพ วัดกลางวังเย็น จังหวัดราชบุรี อบรมศีลธรรม พระภิกษุสามเณร อุบาสกอุบาสิกา และศิษย์วัด ใน พ.ศ. ๒๕๐๘ ฯ

ปฏิบัติหน้าที่แทนเจ้าอาวาสวัดเขาสนามชัย อำเภอหัวหิน จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ อบรมพระภิกษุสามเณร และศิษย์วัดใน พ.ศ. ๒๕๑๐ ฯ

๗. งานการศึกษา ใน พ.ศ. ๒๔๙๕ ถึง พ.ศ. ๒๕๐๗ ได้ทำหน้าที่เป็นครูสอนบาลีไวยากรณ์ และนักธรรมชั้นโท ชั้นเอก ที่โรงเรียนพระปริยัติธรรม สำนักเรียนวัดพระพิเรนทร์ ๔ แยก วรจักร อำเภอป้อมปราบ กรุงเทพมหานคร ฯ

ใน พ.ศ. ๒๕๐๘ ได้ทำหน้าที่เป็นครูสอนนักธรรมชั้นตรี ชั้นโท, สอนบาลีไวยากรณ์ที่สำนักเรียนวัดกลางวังเย็น อำเภอบางแพ จังหวัดราชบุรี ฯ

ใน พ.ศ. ๒๕๐๙ ได้ทำหน้าที่เป็นครู สอนนักธรรมชั้นตรี ชั้นโท, สอนบาลีไวยากรณ์ที่สำนักเรียนวักกุฎีดาว จังหวัดเพชรบุรี ฯ

ใน พ.ศ. ๒๕๑๐ ได้ทำหน้าที่เป็นครู สอนนักธรรมชั้นตรี สอนบาลีไวยากรณ์ ที่สำนักเรียนวัดเขาสนามชัย อำเภอหัวหิน จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ ฯ

ใน พ.ศ. ๒๕๑๑-๒๕๑๒ ได้ทำหน้าที่เป็นครูสอน พระอภิธรรม, สอนวิธีปฏิบัติสมถกรรมฐาน, วิปัสสนากรรมฐานที่วัดธาตุทอง กรุงเทพมหานคร ฯ

ใน พ.ศ. ๒๕๑๓ ถึง พ.ศ. ๒๕๑๗ ได้ทำหน้าที่เป็นครู สอนการอ่านบาลีอักษรขอม, บาลีอักษรพม่า, บาลีอักษรมอญ ที่สำนักงานมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ วัดสระเกศราชวรมหาวิหาร กรุงเทพมหานคร ฯ

ใน พ.ศ. ๒๕๐๖-๒๕๐๗ ได้รับแต่งตั้งเป็นกรรมการคุมห้องสอบบาลีสนามหลวง ป.ธ. ๖. ที่สนามสอบบาลีสนามหลวงวัดสระเกศราชวรมหาวิหาร

๘. งานเผยแพร่ ได้รับนิมนต์ไปเทศน์ และไปแสดงปาฐกถาหลายครั้ง ที่อำเภอบางแพ ราชบุรี ฯ

ได้รับนิมนต์ไปเทศน์ และไปแสดงปาฐกถาหลายครั้ง ที่จังหวัดเพชรบุรี ฯ

ได้รับนิมนต์ไปเทศน์, และไปแสดงปาฐกถาหลายครั้ง ที่วัดอุณาโลม กรุงพนมเปญ, และได้รับนิมนต์ไปสอนสมถกรรมฐาน, สอนวิปัสสนากรรมฐาน แก่คุณมารดาและคณะญาติของท่านจอมพลลอนนอล อดีตประธานาธิบดีประเทศเขมรด้วย ใน พ.ศ. ๒๕๑๕-๒๕๑๖ ฯ

๙. **งานสาธารณูปการ** ได้บริจาคปัจจัยส่วนตัวหลายครั้งในการประกอบสาธารณกุศลหลายแห่ง เช่น บริจาคในการช่วยบรรเทาสาธารณภัยบ้าง, ในการสร้างถาวรวัตถุสร้างพระอุโบสถบ้าง, สร้างศาลาการเปรียญ, สร้างโรงเรียน, สร้างโรงพยาบาล เป็นต้น คิดเป็นเงินประมาณ ๒๕๐,๐๐๐ บาท (สองแสนห้าหมื่นบาท)

ได้ชวนญาติโยมสร้างพระอุโบสถ บนยอดเขาสนามชัย อำเภอหัวหิน จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ เป็นเงินประมาณ ๔,๐๐๐,๐๐๐ บาท (สี่ล้านบาท) พระอุโบสถหลังนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระบรมราชินีนาถ เสด็จพระราชดำเนินไปประกอบพิธียกช่อฟ้า และฝังลูกนิมิตด้วย ฯ

ได้ชวนคุณโยมชอุ่ม เทพวิทยเสถียร บ้านอยู่สี่แยกวรจักร สร้างกุฏิถวายวัดพระพิเรนทร์ สี่แยกวรจักรหนึ่งหลัง เป็นเงินประมาณ ๓๐๐,๐๐๐ บาท (สามแสนบาท) ฯ

ได้หาเงินสมทบสร้างศาลาการเปรียญ วัดชิโนรสารามวรวิหาร เป็นเงินประมาณ ๘๐,๐๐๐บาท (แปดหมื่นบาท) ฯ

๑๐. งานพิเศษ

ก. ได้รับแต่งตั้งจากสมเด็จพระสังฆราช วัดราชบพิธสถิต มหาสีมารามพร้อมด้วยนักวิชาการ, และกรรมการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ให้จัดทำพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา จัดพิมพ์เป็นเล่มสมุด ๕๙ คัมภีร์ พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฉลองสมโภชกรุงเทพมหานคร ที่ตั้งเป็นเมืองหลวงมาได้ ๒๐๐ ปี ในเดือนมีนาคม ๒๕๒๒ โดยทรงแต่งตั้งคุณหญิงแสงเดือน ณ นคร ให้เป็นประธานจัดหาทุนสำหรับพิมพ์พระคัมภีร์ด้วย คัมภีร์หนึ่งพิมพ์ ๑,๐๐๐ เล่ม ค่าพิมพ์คัมภีร์ละ ๖๐,๐๐๐ บาท (หกหมื่นบาท) ฯ ได้รับหน้าที่ ปริวรรตพระคัมภีร์ต่างๆ จากบาลีอักษรขอม มาเป็นบาลีอักษรไทยให้แก่มูลนิธีภูมิพโลภิกขุได้ ๑๐ พระคัมภีร์ คือ

๑. พระคัมภีร์คัณฐีปฏิสัมภิทามรรค ปริวรรตได้ ๒๔ ผูก ที่หอสมุดแห่งชาติ ฯ

๒. พระสัททนีติ ปทมาลา ปริวรรตได้ ๒๕ ผูก ที่มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ฯ

๓. พระคัณฐีเวสสันดรชาดก ปริวรรตได้ ๒๔ ผูก ที่มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ฯ

๔. พระมธุรัตถวิลาสินี ปริวรรตได้ ๒๔ ผูก ที่มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ฯ

๕. พระปรมัตถมัญชูสา มหาฎีกาพระวิสุทธิมรรค ปริวรรตได้ ๒๔ ผูก ที่มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ฯ

๖. พระคัณฐีธัมมจักกัปปวัตนสูตร ปริวรรตได้ ๑๕ ผูก ที่มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ฯ

๗. พระวิมติวิโนทนีฎีกาพระวินัย ปริวรรตได้ ๒๕ ผูก ที่มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ฯ

๘. พระบาลีเปฏโกปเทส ปริวรรตได้ ๑๐ ผูก ที่มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ฯ

๙. พระอรรถกถาเปฏโกปเทส ปริวรรตได้ ๑๐ ผูก ที่มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ฯ

๑๐. พระคัมภีร์เนตติอรรถกถา ปริวรรตได้ ๑๐ ผูก ที่มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ฯ

ค. ได้ไปอนุรักษ์พระคัมภีร์ตามวัดต่าง ๆ (คือไปทำความสะอาดเช็ดถูพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ที่จารเป็นพระบาลีตัวอักษรขอม นำเอาพระคัมภีร์ใบลานนั้นๆ มาเช็ดทีละใบให้สะอาด แล้วจัดเปลี่ยนผ้าห่อใหม่ แล้วก็จดบัญชีไว้ว่าวัดไหนมีกี่คัมภีร์ คัมภีร์อะไรบ้าง, มอบบัญชีคัมภีร์นั้นๆ ให้ทางวัดเก็บไว้หนึ่งฉบับ เอามารักษาไว้ที่มูลนิธิหนึ่งฉบับ ในห่อหนึ่งๆ มีพระคัมภีร์อยู่ส่วนมาก ๒๔ ผูก, ผูกหนึ่งมี ๒๔ ใบลาน)

สถานที่ไปอนุรักษ์มาแล้ว มีดังนี้

๑. วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม ทำการอนุรักษ์ได้ ๔๕๐ คัมภีร์ (ห่อ)

๒. วัดบวรนิเวศวิหาร ทำการอนุรักษ์ได้ ๔๒๕ คัมภีร์ (ห่อ)

๓. วัดสระเกศราชวรมหาวิหารทำการอนุรักษ์ได้ ๔๔๐ คัมภีร์ (ห่อ)

๔. วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ทำการอนุรักษ์ได้ ๔๕๐ คัมภีร์ (ห่อ)

๕. วัดสังเวชวิศยาราม ทำการอนุรักษ์ได้ ๔๐๐ คัมภีร์ (ห่อ)

๖. ที่จังหวัดแพร่ ทำการอนุรักษ์ได้ ๑๕๐๐ คัมภีร์ (ห่อ)

๗. ที่จังหวัดพิษณุโลก ทำการอนุรักษ์ได้ ๑๐๐ คัมภีร์ (ห่อ)

ฆ. ได้ทำการสอนการอ่านบาลีอักษรขอม, อักษรมอญ, อักษรพม่า แก่บัณฑิตที่ได้ปริญญาตรี จากมหาวิทยาลัยต่าง ๆ ที่มาอบรมเพื่อทำงานตามโครงการปริวรรตอักษรขอม และอักษรโบราณท้องถิ่น ประมาณ ๔๐ ท่าน และผู้ที่จะเรียนชั้นปริญญาโทในสาขาวิชาภาษาบาลีสันสกฤตด้วย ในบรรดาบัณฑิตเหล่านี้ มีคุณสุภาพรรณ ณ บางช้าง ซึ่งได้เรียนจบปริญญาเอกที่ประเทศศรีลังกาแล้ว

ง. ได้รับนิมนต์ไปตรวจข้อสอบ นักธรรมชั้นตรี ชั้นโท สนามหลวงวัดเบญจมบพิตร ๒ ปี คือ ใน พ.ศ. ๒๕๐๔ และ ๒๕๐๕

ตรวจข้อสอบนักธรรมชั้นตรี ชั้นโท สนามหลวงวัดสามพระยา เป็นเวลา ๒ ปี คือ ใน พ.ศ. ๒๕๐๖ และ ๒๕๐๗

จ. ได้ทำแบบเรียนอ่านบาลีอักษรขอม, อักษรมอญ, อักษรพม่า, อักษรล้านนามอบให้มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ พิมพ์เผยแพร่ จำนวน ๕๐๐ เล่ม

ได้เรียบเรียงหนังสือ ตายแล้วไปเกิดใน ๓๑ ภูมิ, วิปัสสนากรรมฐาน และมรรคผลนิพพาน พิมพ์เผยแพร่ จำนวน ๑,๐๐๐ เล่ม

ฉ. ได้หาที่มาของศัพท์บาลีได้ประมาณ ๘,๐๐๐ ศัพท์ หรือ ๘,๐๐๐ ที่มา (หมายความว่าจะพิมพ์พระคัมภีร์ใดคัมภีร์หนึ่งนั้น ถ้ามีศัพท์ใดสำคัญเป็นพิเศษควรสนใจ ก็จะทำเชิงอรรถบอกไว้ว่า ศัพท์นั้นๆ อยู่ในคัมภีร์ไหนบ้าง อยู่หน้าไหนของคัมภีร์นั้น ๆ ด้วย)

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ได้จัดพิมพ์หนังสือปทานุกรมบาลี แปลมาจากฉบับปทานุกรมบาลีอักษรอังกฤษ เป็นภาษาอังกฤษมาเป็นบาลีอักษรไทยภาษาไทย ศัพท์ทั้งหมดในปทานุกรมนี้ได้อ้างที่มาหนึ่งแสนกว่าแห่ง จากพระคัมภีร์ต่างๆ บัดนี้ข้าพเจ้าได้หาที่มาเทียบคัมภีร์บาลีไทยได้แล้ว ๑๒,๐๐๐ ศัพท์ หรือ ๑๒,๐๐๐ ที่มา ฯ

สารบาญ

รตนตฺตยปณามกถา	๒๓
ทำวัตรเช้า	๒๔
ปุพฺพโตปมาคาถา	๒๗
รตนตฺตยปณามคาถา	๒๘
สัพพปัตติทานคาถา (ตรวจน้ำแบบพิสดาร)	๒๙
ท่านยินดีที่จะอยู่ในโลกนี้ หรือจะไป พระนิพพาน	๓๒
บาลีในอรกสูตร	๓๕
อนิจจาชีวิตของมนุษย์เรานี้	๓๖
สละญาติไปแต่คนเดียว	๓๗
อย่าหลงสังขาร	๓๗
แรงบุญแรงบาป	๓๘
คติพจน์	๓๙
จงมีเมตตา	๓๙
เมื่อเราเกิดมาแล้ว ต้องตายควรทำอะไร	๔๐
วิชยาสูตร ภิกขุนีสังยุต สคาถวรรค สังยุตตนิกาย	๔๔
เตือนใจไม่ให้อยู่ในความประมาท	๔๘
เหตุที่ทำให้พระพุทธองค์ได้ มหาปุริสลักขณะแต่ละข้อ	๕๑
ทรงเตือนให้ตั้งอยู่ในความไม่ประมาท	๖๐
ความเป็นมาของพระไตรปิฎก	๖๒
วิธีนับพระธรรมขันธ์ในพระวินัย	๖๔
วิธีนับพระธรรมขันธ์ในพระสูตร	๖๔
วิธีนับพระธรรมขันธ์ในพระอภิธรรม	๖๕
เทสนา	๖๖
พระพุทธดำรัสก่อนวันจะปรินิพพาน ให้พึ่งตน	๗๐
อามิสบูชาก็ได้บุญแต่ว่าปฏิบัติบูชา ได้มากกว่า	๗๑
อสุภสูตร	๗๒
ตายแล้วไปเกิดสมควรแก่กรรม, สิ้นกิเลส นิพพาน	๗๒
อะไรไปเกิด	๗๓
เหตุของปฏิสนธิจิต (การเกิด) มี ๓ คือ	๗๕
การตายของสัตว์มี ๔ ประการ คือ	๗๕
มรณาสันนกาลของสัตว์	๗๖
ท่านจัดเป็นภูมิใหญ่ ๆ ๔ ภูมิ คือ	๗๙
อบายภูมิ ๔ นั้น คือ	๗๙
ภูมิสัตว์นรก	๘๐
อุสสทนรก ๔ ขุม คือ	๘๑
ภูมิของสัตว์เดรัจฉาน	๘๒
ภูมิของเปรต	๘๓
เปรตอีก ๒๑ จำพวก	๘๕
ภูมิของอสุรกาย	๘๖
กามสุคติภูมิ	๘๘
มนุษย์ภูมิ	๘๘
ความหมายของมนุษย์มีแสดงไว้หลายนัย คือ	
เทวดาภูมิ	๙๐
อุปัตติเทวะมี ๖ ชั้น	๙๐

สารบาญต่อ

ดาวดึงสภูมิ	๙๒	ปัจจ-เวกขณญาณ	๑๓๔
ยามาภูมิ	๙๔	ปัจจเวกขณญาณมี ๑๙	๑๓๕
ตุสิตาภูมิ	๙๔	ขยายคำว่า โสดาปัตติมรรค จากวิสุทธิมรรคมหาฎีกา	๑๓๗
นิมมานรดีภูมิ	๙๔	มรรค	๑๔๖
ปรนิมมิตวสวตีภูมิ	๙๕	โสดาบัน ๓ ประเภท	๑๔๗
รูปาวจรภูมิ	๙๖	นิพพานจากคัมภีร์ต่าง ๆ	๑๔๘
อรูปาวจรภูมิ	๑๐๐	คำว่า นิพพานปรมัตถ์ อธิบายในพระอภิธัมมัตถสังคหะ	๑๕๒
วิธีสมาทานพระกรรมฐาน	๑๐๑	แสดงวจนัตถะและอธิบายในคำว่านิพพาน	๑๕๓
วิปัสสนากรรมฐาน	๑๐๓	แสดงประเภทของพระนิพพาน	๑๕๔
วิปัสสนามี ๓ ประการ คือ	๑๐๖	นิพพานมี ๒ จาก ขุททกนิกาย อิติวุตถกะ	๑๕๕
โสฬสญาณ (ญาณ ๑๖ นำเข้าไปสู่พระนิพพาน)	๑๐๗	พุทธภาษิต สัตตมสูตร	๑๕๘
นามรูปปริคคหญาณ	๑๐๙	นิพพานในอัคคัปปสาทสูตร	๑๕๙
นามรูปปัจจยปริคคหญาณ	๑๑๐	พระนิพพานทรงคุณ ๕ ประการ	๑๖๔
สัมมัสสนญาณ	๑๑๒	พระนิพพาน	๑๖๕
อุทยัพพยญาณ	๑๑๕	ไวพจน์พระนิพพาน	๑๖๘
ภังคญาณ	๑๑๗	วิเคราะห์คำว่านิพพาน	๑๖๙
ภยญาณ	๑๑๙	พระนิพพานคืออะไรแน่	๑๗๑
อาทีนวญาณ	๑๒๐	พระนิพพานจากมิลินทปัญหา	๑๗๒
นิพพิทาญาณ	๑๒๑	ชี้แจงเรื่องกรรมฐานเป็นคำถามคำตอบ	๑๘๔
มุญจิตุกัมยตาญาณ	๑๒๑	มงคล ๓๘	๑๙๖
ปฏิสังขาญาณ	๑๒๒	เวสารัชชญาณ ๔ จาก องฺ จตุกฺกะ ๒๑/๑๐. ม.มู. ๑๒/๑๔๔ เวสารัชชสูตร	๒๐๐
สังขารุเปกขาญาณ	๑๒๓	คุณของใจที่สะอาด	๒๐๑
อนุโลมญาณ	๑๒๔		
โคตรภูญาณ	๑๒๕		
มรรคญาณ	๑๒๗		
ผลญาณ	๑๒๙		

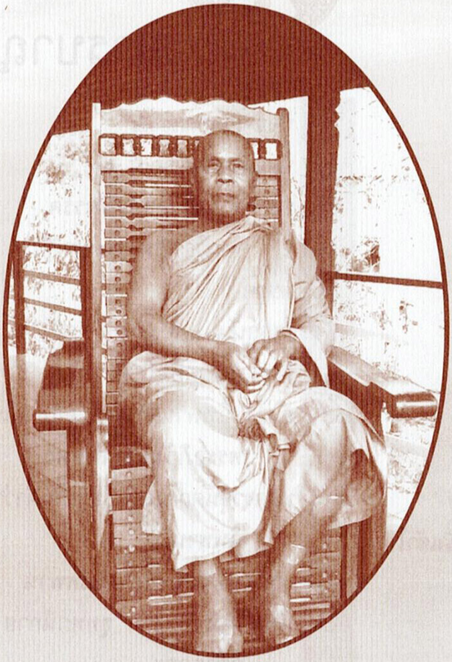

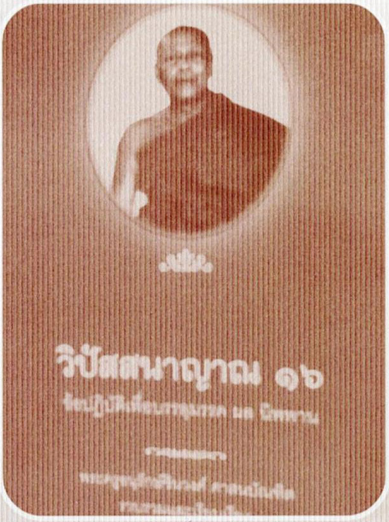
วิปัสสนาญาณ ๑๖

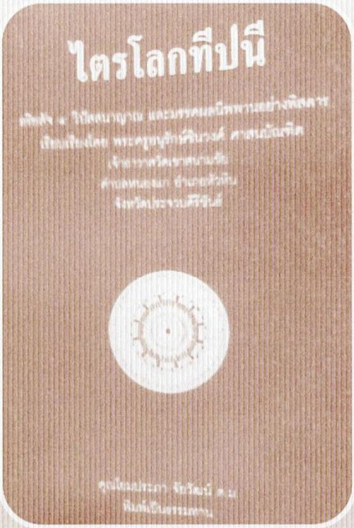
ไตรโลกทีปนี

รตนตฺตยปณามกถา

พุทฺธปณาม

วิจิตฺต ธมฺม วทญฺญุํ ปรมตฺถปารนฺตคุํ
หนริปุํ นยวิทุํ วนฺทามิ สิรสา ครุํ

ข้าพระพุทธเจ้า อาจารย์พระครูอนุรักษ์ชินวงศ์ ขอน้อมเกล้าถวายอภิวาทโดยเคารพ ซึ่งองค์สมเด็จพระนราสภสัมมาสัมพุทธเจ้า พระองค์ทรงพระปรีชาสามารถ ตรัสจำแนกพระสัทธรรม โดยนัยอันวิจิตรพิสดาร พระองค์ทรงบรรลุถึงแล้ว ซึ่งที่สุดแห่งฝั่ง คือพระปรมัตถธรรม พระองค์ทรงปราบอริราชกล่าวคือ กิเลสตัณหา ๑๐๘ เป็นสมุจเฉทประหาร ทรงพระพุทธปรีชาญาณหยั่งรู้นัยแห่งพระปรมัตถธรรมโดยสิ้นเชิง.

ธมฺมปณาม

อตฺโถ ภาเสหิ ชุตนฺตํ ลิลาปท สตารกํ
มลหนฺตํ ธมฺมจนฺทํ วนฺทามิ สิรสาทรํ.

ข้าพระพุทธเจ้าขอน้อมเกล้าถวายอภิวาทพระสัทธรรม ซึ่งรุ่งโรจน์ด้วยอรรถรัศมี ประกอบด้วยลีลาแห่งบทน้อยใหญ่ตระการดั่งดวงดารา สว่างจ้าดุจดวงจันทร์อันหมดเมฆราคี.

สงฺฆปณาม

อคฺคสารธมฺมฐิตํ ภคฺคมานชยสิรึ
อฆมิคํ หนชีวํ วนฺทามฺย สงฺฆเกสรึ

ข้าพเจ้าขอประคองอัญชลี นอบน้อมนมัสการซึ่งพระอริยสงฆ์ ซึ่งดำรงมั่นอยู่ในอัครสารธรรม ผู้มีชัยชนะ และประกอบด้วยศิริ ได้ทำลายล้างหมู่ข้าศึกคือกิเลส ทุกหมู่เหล่า พร้อมด้วยมานานุสัยเสียได้ ดุจสีหไกรสรพิฆาตมฤคีให้ม้วยมรณ์ฉะนั้น.

นมัสการสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต
ขอนอบน้อม แด่พระผู้มีพระภาค
สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น
นโม ตสฺส ภควโต อรหโต
ขอนอบน้อม แด่พระผู้มีพระภาค
สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น
นโม ตสฺส ภควโต อรหโต
ขอนอบน้อม แด่พระผู้มีพระภาค
สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น

ทำวัตรเช้า

พุทฺธาภิถุติ

โยโส ตถาคโต	พระตถาคตเจ้านั้น พระองค์ใด
อรหํ	เป็นผู้ไกลจากกิเลส เป็นผู้ควรไหว้ ควรบูชา
สมฺมาสมฺพุทฺโธ	เป็นผู้รู้ชอบเอง
วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน	เป็นผู้บริบูรณ์แล้วด้วยวิชาและจรณะ
สุคโต	เป็นผู้ไปดีแล้ว
โลกวิทู	เป็นผู้ทรงรู้โลก
อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ	เป็นผู้ฝึกบุรุษที่ควรฝึก ไม่มีผู้อื่นยิ่งกว่า
สตฺถา เทวมนุสฺสานํ	เป็นผู้สอนของเทวดา และมนุษย์ทั้งหลาย
พุทฺโธ	เป็นผู้เบิกบานแล้ว
ภควา	เป็นผู้จำแนกธรรม
โย	พระองค์ใด
อิมํ โลกํ สเทวกํ สมารกํ	ทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งแล้ว
สพฺรหฺมกํ สสฺสมณพฺราหฺมณึ	สอนโลกนี้กับทั้งเทวดา มาร พรหม

ปชํ สเทวมนุสฺสํสยํ อภิญฺญา	และหมู่สัตว์ พร้อมทั้งสมณพราหมณ์
สจฺฉิ กตฺวา ปเวเทสิ	และเทวดามนุษย์ให้รู้ตาม
โย	พระองค์ใด
ธมฺมํ เทเสสิ	ทรงแสดงแล้วซึ่งธรรม
อาทิกลฺยาณํ	ไพเราะในเบื้องต้น
มชฺเฌกลฺยาณํ	ไพเราะในท่ามกลาง
ปริโยสานกลฺยาณํ	ไพเราะในที่สุด
สาตฺถํ สพฺยญฺชนํ	ประกาศพรหมจรรย์ พร้อมทั้งอรรถ
เกวลปริปุณฺณํ ปริสุทฺธํ	ทั้งพยัญชนะ บริสุทธิ์ บริบูรณ์
พฺรหฺมจริยํ ปกาเสสิ	สิ้นเชิง
ตมฺหํ ภควนฺตํ อภิปูชยามิ	ข้าพเจ้าขอบูชาโดยยิ่งซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น
ตมฺหํ ภควนฺตํ สิรสา นมามิ.	ข้าพเจ้าขอนอบน้อมซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นด้วยเศียรเกล้า.

ธัมมาภิถุติ

โย โส สฺวากฺขาโต	พระธรรมนั้นอันใด อันพระผู้มีพระภาคเจ้า
ภควตา ธมฺโม	ตรัสดีแล้ว
สนฺทิฏฺฐิโก	เป็นของอันบุคคลพึงเห็นเอง
อกาลิโก	เป็นของไม่มีกาลเวลา
เอหิปสฺสิโก	เป็นของจะร้องเรียกผู้อื่นมาดูได้
โอปนยิโก	เป็นของอันบุคคลพึงน้อมเข้ามาใส่ใจ
ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺโพ วิญฺญูหิ	เป็นของอันวิญญูชนทั้งหลายพึงรู้เฉพาะตัว
ตมฺหํ ธมฺมํ อภิปูชยามิ	ข้าพเจ้าขอบูชาโดยยิ่งซึ่งพระธรรมอันนั้น
ตมฺหํ ธมฺมํ สิรสา นมามิ	ข้าพเจ้าขอนอบน้อมซึ่งพระธรรมนั้นโดยเศียรเกล้า.

สงฺฆาภิถุติ

โย โส สุปฏิปนฺโน	พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้า
ภควโต สาวกสงฺโฆ	นั้นหมู่ใด เป็นผู้ปฏิบัติดีแล้ว
อุชุปฏิปนฺโน ภควโต	พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้า
สาวกสงฺโฆ	หมู่ใด เป็นผู้ปฏิบัติตรงแล้ว
ญายปฏิปนฺโน ภควโต	พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้า
สาวกสงฺโฆ	หมู่ใด เป็นผู้ปฏิบัติถูกแล้ว
สามีจิปฏิปนฺโน ภควโต	พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้า
สาวกสงฺโฆ	หมู่ใด เป็นผู้ปฏิบัติชอบแล้ว
ยทิทํ	คือ
จตฺตาริ ปุริสยุคานิ	คู่แห่งบุรุษทั้งหลาย ๔
อฏฺฐ ปุริสปุคฺคลา	บุรุษบุคคลทั้งหลาย ๘
เอส ภควโต สาวกสงฺโฆ	นี่พระสงฆ์สาวก ของพระผู้มีพระภาคเจ้า
อาหุเนยฺโย	ท่านเป็นผู้ควรสักการะ ที่เขานำมาบูชา
ปาหุเนยฺโย	ท่านเป็นผู้ควรของต้อนรับ
ทกฺขิเณยฺโย	ท่านเป็นผู้ควรทักษิณาทาน
อญฺชลีกรณีโย	ท่านเป็นผู้ควรอัญชลีกรรม
อนุตฺตรํ ปุญฺญกฺเขตฺตํ โลกสฺส	ท่านเป็นนาบุญของโลก ไม่มีนาอื่นยิ่งกว่า
ตมหํ สงฺฆํ อภิปูชยามิ	ข้าพเจ้าขอบูชาโดยยิ่ง ซึ่งพระสงฆ์หมู่นั้น
ตมหํ สงฺฆํ สิรสา นมามิ.	ข้าพเจ้าขอนอบน้อม ซึ่งพระสงฆ์หมู่นั้น ด้วยเศียรเกล้า
อิจฺเจวเมกนฺตภิปูชเนยฺยกํ	บุญอันใดที่ข้าพเจ้าไหว้วัตถุ ๓ ซึ่งเป็นของควรบูชา โดยส่วนเดียวสั่งสมแล้ว
วตฺถุตฺตยํ วนฺทยตาภิสงฺขตํ	อย่างนี้ ๆ ขอสรรพอุปัทวะ ทั้งหลายจง
ปุญฺญํ มยายํ มม สพฺพุปทฺทวา	อย่ามีด้วยความประสิทธาภาพแห่งบุญนั้น.
มา โหนฺตุเว ตสฺส ปภาวสิทฺธิยา.	

ปพฺพโตปมาคาถา

ยถาปิ เสลา วิปุลา	ภูเขาทั้งหลาย แล้วด้วยหินอันไพบูลย์
นภํ อาหจฺจ ปพฺพตา	สูงจดฟ้า กลิ้งบดสัตว์มา โดยรอบทั้ง ๔
สมนฺตา อนุปริเยยฺยุํ	
นิปฺโปเถนฺตา จตุทฺทิสา	ทิศแม้ฉันใด
เอวํ ชรา จ มจฺจุ จ	ความแก่และความตาย ย่อมครอบงำสัตว์
อธิวตฺตนฺติ ปาณิโน	ทั้งหลายฉันนั้น
ขตฺติเย พฺราหฺมเณ เวสฺเส	เป็นกษัตริย์ก็ตาม เป็นพราหมณ์ก็ตาม
สุทฺเท จณฺฑาลปุกฺกุเส	เป็นไพร่ก็ตาม เป็นครึ่งชาติก็ตาม เป็นกุลีเทหยากเยื่อก็ตาม
น กิญฺจิ ปริวชฺเชติ	มิได้เว้นสิ่งอะไร ๆ ไว้ ย่อมครอบงำสัตว์
สพฺพเมวาภิมทฺทติ	ทั้งปวงทีเดียว ภูมิแห่งช้างทั้งหลาย
น ตตฺถ หตฺถีนํ ภูมิ	ย่อมไม่มีในชราและมรณะนั้น
น รถานํ น ปตฺติยา	ภูมิแห่งรถทั้งหลายแห่งพลเดินเท้าย่อมไม่มี
น จาปิ มนฺตยุทฺเธน	หนึ่ง อันใคร ๆ ไม่อาจเพื่อจะชนะชรา
สกฺกา เชตุํ ธเนนวา	มรณะนั้นด้วยการสู้รบ ด้วยเวทมนต์ หรือด้วยทรัพย์
ตสฺมา หิ ปณฺฑิโต โปโส	เหตุนั้นแล ผู้เป็นบัณฑิต
สมฺปสฺสํ อตฺถมตฺตโน	เมื่อเห็นประโยชน์ของตน
พุทฺเธ ธมฺเม จ สงฺเฆ จ	ผู้มีปัญญา ควรจะปลูกความเชื่อ
ธีโร สทฺธํ นิเวสเย	ในพระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์
โย ธมฺมจารี กาเยน	ผู้ใด เป็นผู้ประพฤติธรรมด้วยกาย ด้วย
วาจาย อุทเจตสา	วาจา หรือด้วยใจ
อิเธว นํ ปสํสนฺติ	บัณฑิตทั้งหลาย ย่อมสรรเสริญผู้นั้น
เปจฺจ สคฺเค ปโมทติ.	ในโลกนี้ทีเดียว ผู้นั้นละโลกนี้ไปแล้ว ย่อมบันเทิงในสวรรค์.

รตนตฺตยปณามคาถา

พุทฺโธ สุสุทฺโธ กรุณามหณฺณโว	พระพุทธเจ้าพระองค์ใดเป็นผู้หมดจดดีแล้ว
โยจฺจนฺตสุทฺธพฺพรญาณโลจโน	มีพระกรุณาดุจห้วงมหรรณพ มีพระปัญญาจักษุหมดจดแล้วโดยส่วนเดียว
โลกสฺส ปาปูปกิเลสฆาตโก	ฆ่าบาปและอุปกิเลสแห่งโลก
วนฺทามิ พุทฺธํ อหมาทเรนตํ	ข้าพเจ้าขอไหว้พระพุทธเจ้าพระองค์นั้นโดยความเคารพ
ธมฺโม ปทีโป ตสฺส สตฺถุโน	พระธรรมของพระศาสดาจารย์พระองค์นั้นราวกับประทีป
โย มคฺคปากามตเภทภินฺนโก	พระธรรมอันใด ต่างประเภทมีมรรคผลและนิพพาน
โลกุตฺตโร โย จ ตทตฺถ ทีปโน	เป็นธรรมข้ามโลก และธรรมอันใดส่องเนื้อความโลกุตตรธรรมนั้น
วนฺทามิ ธมฺมํ อหมาทเรน ตํ	ข้าพเจ้าขอไหว้พระธรรมอันนั้นโดยความเคารพ
สงฺโฆ สุ เขตฺตาภยติเขตฺตํ	พระสงฆ์หมู่ใด จัดเป็นนาดียิ่งกว่านาที่ดี
สญฺญิโต โย ทิฏฺฐิสนฺโต	มีความระงับอันประจักษ์แล้ว
สุคตานุโพธโก	รู้ตามเสด็จพระสุคตเจ้า
โลลปฺปหีโน อริโย สุเมธโส	มีกิเลสโลเลอันละได้แล้ว เป็นอริยเจ้ามีปัญญาดี
วนฺทามิ สงฺฆํ อหมาทเรนตํ	ข้าพเจ้าขอไหว้พระสงฆ์หมู่นั้นโดยความเคารพ.

สัพพปัตติทานคาถา (ตรวจน้ำแบบพิสดาร)

ปุญฺญสฺสิทานิ กตสฺส	สัตว์ทั้งหลายไม่มีที่สุด ไม่มีประมาณ
ยานญฺญนิ กตานิ เม	จงเป็นผู้มีส่วนแห่งบุญ อันข้าพเจ้าทำแล้ว
เตสญฺ จ ภาคิโน โหนฺตุ	ณ กาลบัดนี้ด้วย แห่งบุญทั้งหลายอื่น
สตฺตานนฺตาปฺปมาณกา	อันข้าพเจ้าทำแล้วด้วย
เย ปิยา คุณวนฺตา จ	เหล่าใด เป็นที่รัก และมีคุณ
มยฺหํ มาตาปิตาทโย	มีมารดาและบิดาเป็นต้น ของข้าพเจ้า
ทิฏฺฐา เม จาปฺยทิฏฺฐา วา	เหล่าที่ข้าพเจ้าเห็นแล้ว หรือแม้ที่ข้าพเจ้าไม่ได้เห็นแล้ว
อญฺเญ มชฺฌตฺต เวริโน	เหล่าอื่นเป็นผู้มัธยัสถ์ เป็นกลาง และเป็นผู้มีเวร
สตฺตาติฏฺฐนฺติ โลกสฺมึ	สัตว์ทั้งหลาย ตั้งอยู่ในโลก
เต ภุมฺมา จตุโยนิกา	เป็นไปในภูมิ ๓ เป็นไปในกำเนิด ๔
ปญฺเจกจตุโวการา	มีขันธ์ ๕ มีขันธ์ ๑ มีขันธ์ ๔
สํสรนฺตา ภวาภเว	ท่องเที่ยวอยู่ในภพน้อยภพใหญ่
ญาตํ เย ปตฺติทานมฺเม	ความให้ส่วนบุญของข้าพเจ้าอันสัตว์ทั้งหลายเหล่าใดรู้แล้ว
อนุโมทนฺตุ เต สยํ	สัตว์ทั้งหลายเหล่านั้นจงอนุโมทนาเองเถิด
เย จิมํ นปฺปชานนฺติ	ส่วนสัตว์ทั้งหลายเหล่าใด ยังไม่รู้ซึ่งความให้ส่วนบุญของข้าพเจ้านี้
เทวา เตสํ นิเวทยุํ	ขอเทพยดาทั้งหลาย พึงแจ้งให้แก่สัตว์ทั้งหลายเหล่านั้นให้รู้ (แล้วอนุโมทนา)
มยา ทินฺนาน ปุญฺญานํ	เพราะเหตุคืออนุโมทนา ซึ่งบุญทั้งหลาย
อนุโมทนาเหตุนา	อันข้าพเจ้าได้ให้แล้ว
สพฺเพ สตฺตา สทาโหนฺตุ	ขอสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง จงเป็นผู้ไม่มีเวร
อเวรา สุขชีวิโน	จงเป็นผู้ดำรงชีพอยู่โดยสุขทุกเมื่อ

เขมปฺปทญฺจ ปปฺโปนฺตุ	จงถึงซึ่งบทอันเกษม คือพระนิพพาน
เตสาสา สิชฺฌตํ สุภา	ขอความปรารถนาที่ดีงาม ของสัตว์ทั้งหลายทั้งปวงนั้น จงสำเร็จเถิด
ยนฺทานิ เม กตํ ปุญฺญํ	บุญใดที่ข้าพเจ้าได้ทำแล้ว ณ กาลบัดนี้
เตนาเนนุทฺทิเสน จ	เพราะบุญที่ข้าพเจ้าได้ทำ ณ กาลบัดนี้นั้นด้วย
	เพราะความอุทิศส่วนบุญอันนี้นั้นด้วย
ขิปฺปํ สจฺฉิกเรยฺยาหํ	ขอข้าพเจ้าพึงกระทำให้แจ้งโดยพลัน
ธมฺเม โลกุตฺตเร นว	ซึ่งโลกุตตรธรรมทั้งหลาย ๙
สเจ ตาว อภพฺโพหํ	ถ้าว่าข้าพเจ้าภัพพ์อยู่ คือยัง
สํสาเร ปน สํสารํ	ก็แล เมื่อข้าพเจ้ายังท่องเที่ยวอยู่ในสงสาร
นิยโต โพธิสตฺโตว	เหมือนพระโพธิสัตว์ผู้เที่ยง
สมฺพุทฺเธน วิยากโต	อันพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพยากรณ์แล้ว
นาฏฺฐารสปิ อภพฺพฐานานิ	ขอข้าพเจ้าไม่พึงถึงอภัพพฐาน ๑๘
ปญฺจเวรานิ วชฺเชยฺยํ	ขอข้าพเจ้า พึงพ้นเวร ๕ เสีย
รเมยฺยํ สีลรกฺขเณ	พึงยินดีในอันรักษาศีล
ปญฺจกาเม อลคฺโคหํ	พึงเป็นผู้ไม่ติดข้องในกามคุณ ๕
วชฺเชยฺยํ กามปงฺกโต	พึงเว้นจากเปือกตม คือกามารมณ์
ทุฏฺฐิฏฺฐิยา น ยุชฺเชยฺยํ	ขอข้าพเจ้าไม่พึงประกอบด้วยทิฏฐิชั่ว
สํยุชฺเชยฺยํ สุทิฏฺฐิยา	พึงประกอบด้วยทิฏฐิดี
ปาเป มิตฺเต น เสเวยฺยํ	ไม่พึงคบมิตรทั้งหลายอันชั่ว
เสเวยฺยํ ปณฺฑิเต สทา	พึงคบบัณฑิตทั้งหลายทุกเมื่อ
สทฺธาสติหิโรตฺตปฺปา	ขอข้าพเจ้า พึงเป็นบ่อเกิดแห่ง
ตาปกฺขนฺติ คุณากโร	คุณคือศรัทธา สติ หิริ โอตตัปปะ ความเพียร และขันติ
อปฺปสยฺโหว สตฺตูหิ	อันเหล่าศัตรูไม่พึงครอบงำได้
เหยฺยํ อมนฺทมุฬฺหโก	พึงเป็นผู้ไม่เขลา ไม่หลง

สพฺพายาปายุ ปาเยสุ	ขอข้าพเจ้าพึงเป็นผู้ฉลาดในความเจริญ และ
เฉโก ธมฺมตฺถโกวิโท	ความเสื่อมและอุบายของความเจริญและความเสื่อมทั้งปวง พึงเป็นผู้เฉียบแหลมในธรรมและอรรถ
ญยฺเย วตฺตวสชฺชตฺตํ เม	ขอญาณของข้าพเจ้า ไม่ขัดข้องเป็นไปในธรรม
ญาณํ อเฌว มาลุโต	อันบุคคลพึงรู้ ดังลมพัดในอากาศฉะนั้น
ยา กาจิ กุสลา มฺยาสา	ความปรารถนาอันใดอันหนึ่งอันเป็นกุศลของข้าพเจ้า
สุขํ สิชฺฌตํ สทา	จงสำเร็จโดยง่ายทุกเมื่อ
เอวํ วุตฺตา คุณา สพฺเพ	ขอคุณทั้งหลายทั้งปวงที่กล่าวมาแล้วอย่างนี้
โหนฺตุ มยฺหํ ภเว ภเว	จงมีแก่ข้าพเจ้าทุก ๆ ภพเกิด
ยทา อุปฺปชฺชติ โลเก	เมื่อใด พระสัมพุทธเจ้าผู้แสดงธรรมเป็น
สมฺพุธโธ โมกฺขเทสโก	เครื่องพ้นจากทุกข์บังเกิดขึ้นในโลก
ตทา มุตฺโต กุกมฺเมหิ	เมื่อนั้น ขอข้าพเจ้าเป็นผู้พ้นแล้ว จาก
ลทฺโธกาโส ภเวยฺยหํ	กรรมอันชั่ว คืออกุศลทั้งหลายเป็นผู้มีโอกาสอันได้แล้ว
มนุสฺสตฺตญฺจ ลิงฺคญฺจ	พึงได้ซึ่งความเป็นมนุษย์ด้วย ซึ่งลิงคสมบัติ
ปพฺพชฺชญฺจุปสมฺปทํ	คือความเป็นบุรุษด้วย ซึ่งบรรพชาอุปสมบท
ลภิตฺวา เปสโล สีลํ	ด้วยเป็นผู้มีศีล มีศีลเป็นที่รัก
ธาเรยฺยํ สตฺถุสาสนํ	พึงทรงไว้ซึ่งคำสอนของพระศาสดา คือทรงพระไตรปิฎก
สุขาปฏิปโท ขิปฺปาภิญฺโญ	เป็นผู้มีปฏิปทาง่าย ตรัสรู้โลกุตตรธรรม
สจฺฉิกเรยฺยหํ	โดยพลัน พึงกระทำให้แจ้ง
อรหตฺตผลํ อคฺคํ	ซึ่งอรหัตผลอันเลิศ
วิชฺชาทิคุณลงฺกตํ	อันคุณมีวิชชาเป็นต้นประดับแล้ว
ยทิ นุปฺปชฺชติ พุทฺโธ	ถ้าหากพระพุทธเจ้ายังไม่เกิดขึ้น

กมฺมํ ปริปุรณฺจ เม กุศลกรรมของข้าพเจ้า ก็เต็มเปี่ยมไซร้
เอวํ สนฺเต ลเภยฺยาหํ เมื่อเป็นฉะนี้แล้ว ขอข้าพเจ้าพึงได้
ปจฺเจกโพธิมุตฺตมนฺติ ซึ่งพระปัจเจกโพธิญาณอันอุดมเทอญ.

ท่านยินดีที่จะอยู่ในโลกนี้ หรือจะไปพระนิพพาน

เพราะเหตุใดจึงควรออกไปเสียจากสังสารวัฏ ก็เพราะสังสารวัฏนี้เต็มไปด้วยความทุกข์นานาประการดังที่ท่านทั้งหลายเห็น ๆ กันอยู่ในปัจจุบันนี้, แม้ในอดีตชาติ เราท่านทั้งหลายก็ได้เวียนว่ายตายเกิดมาในสังสารวัฏนี้จนนับชาติไม่ถ้วน เพราะตามหลักฐาน ท่านกล่าวว่าพระสัมมาสัมพุทธเจ้ากว่าจะได้ตรัสรู้แต่ละพระองค์นั้น ต้องบำเพ็ญบารมีอย่างน้อยองค์ละ ๔ อสงไขยกับ ๑ แสนมหากัป, พระพุทธเจ้าตรัสรู้ล่วงไปแล้วมากกว่าเม็ดกรวด เม็ดทรายในท้องมหาสมุทรในระหว่างนั้น เราท่านทั้งหลายก็ต้องเกิด ๆ ตาย ๆ อยู่ตลอดมาจนบัดนี้จึงไม่สามารถจะนับประมาณชาติได้ และธรรมดาสัตว์ทั้งหลายย่อมไปสู่ทุคติภูมิมากกว่าไปสู่สุคติภูมิ สัมมหาอะไรกับเราท่านทั้งหลาย ซึ่งถึงแม้บางท่านจะมีใจสูงโดยมากก็สูงธรรมดาสามัญ ที่จะเปรียบกับพระโพธิสัตว์ ซึ่งมีความปรารถนาสัมมาสัมโพธิญาณ เพื่อจะทำการรื้อสัตว์ขนสัตว์เข้าสู่พระนิพพาน, ย่อมเห็นได้ว่ามีเจตนาสูงห่างไกลจากสามัญชน จนไม่สามารถจะเปรียบกันได้, โดยผู้ที่จะได้ชื่อว่าพระโพธิสัตว์นั้น ต้องได้รับพุทธพยากรณ์จาก พระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์ใดพระองค์หนึ่ง ว่าจะได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในอนาคตกาลและผู้ที่จะได้รับพยากรณ์นั้น ถ้าปรารถนาสาวกโพธิญาณ ก็จะได้อรหัตผลในชาตินั้น, ถึงกระนั้นพระโพธิสัตว์ก็สละผลธรรมอันสูงยิ่งนั้นเสีย เพื่อมาสร้างบารมีต่อไปโดยมุ่งมั่นที่จะโปรดสัตว์ทั้งหลายให้พ้นจากทุกข์ดังกล่าวแล้วนั้น, แม้มีเจตนาอันสูงสุดถึงเพียงนี้หลังจากที่ได้รับพยากรณ์แล้ว ยังต้องไปเกิดในกำเนิดเดรัจฉานอีกหลายชาติ ลองคิดดูว่าสำหรับเราท่านทั้งหลายในอดีตชาติที่ผ่านมาแล้วนั้นก็คงได้รับทุกข์มามากมาย จนเหลือคณานับแล้ว, ทั้งนี้ก็เพราะเราท่านทั้งหลายไม่ได้มีโอกาสเจริญวิปัสสนากันมาเลย หรือจะได้ปฏิบัติกันมาบ้าง ก็ยังไม่ถึงขนาดนอกจากความทุกข์ต่างๆ ในปัจจุบันชาตินี้แล้ว ซึ่งเป็นที่เห็นๆ กันอยู่แล้ว ใน

อนาคตชาติถ้าผู้ใดไม่ได้เจริญวิปัสสนากรรมฐาน สังสารวัฏในอนาคตกาลของท่านผู้นั้นก็ยังกำหนดไม่ได้ ซึ่งหมายความว่า ความทุกข์ในอนาคตกาลของท่านผู้นั้นก็ยังกำหนดไม่ได้เช่นเดียวกัน สำหรับอดีตชาติที่ล่วงไปแล้วจะสุขทุกข์อย่างไรก็เป็นกาลล่วงไปแล้ว แก้ไขไม่ได้และไม่จำเป็นจะต้องแก้ไข แต่สำหรับอนาคตชาติเป็นสภาพที่น่าห่วงใย เพราะนอกจากภัยอันเกิดจาก เกิด แก่ เจ็บ ตาย ตายธรรมดาแล้ว ยังมีภัยใหญ่รออยู่ ๔ ประการคือ

๑. **นานาสัตตอุลโลกนภัย** ภัยแต่การนับถือที่ไม่มั่นคง หมายความว่าในชาตินี้ เราท่านนับถือพระพุทธศาสนา แต่ในภพชาติต่อ ๆ ไปอาจนับถือศาสนาอื่นก็ได้และถ้าได้นับถือศาสนาผิดไปแล้วการเกิดการตายต่อ ๆ ไปก็ย่อมเป็นไปตามกรรมที่กระทำไว้ ซึ่งอาจเป็นผลให้ได้รับภัยอย่างหนักยิ่งเพียงไรก็ได้

๒. **วินิปาติกภัย** เมื่อตายจากโลกนี้ไปแล้ว การเกิดในภพชาติต่อ ๆ ไป ก็ย่อมเป็นไปตามกรรมจะเลือกเอาตามความพอใจของตนย่อมไม่ได้ ถ้าได้ไปเกิดในภูมิสูง ๆ มีโอกาสได้ประกอบกุศลเป็นส่วนใหญ่ ก็พอรอดตัวไปชั่วขณะหนึ่ง ถ้าไปเกิดในภูมิต่ำมีโอกาสแต่ประกอบอกุศลกรรมแล้ว อนาคตชาติต่อ ๆ ไปก็ได้รับทุกข์ยิ่งขึ้นทุกที โอกาสที่จะกลับขึ้นมาสู่สุคติภูมิย่อมหาได้ยาก

๓. **อปายภัย** ผู้ที่ไม่ได้รับการอบรมในการศึกษาพระอภิธรรมหรือไม่เคยปฏิบัติสมถกรรมฐาน วิปัสสนากรรมฐาน เมื่อตายจากโลกนี้ไปแล้วย่อมยากที่จะพ้นจากอบายภูมิ มีนรก เปรต เป็นต้น ถึงแม้ในภพที่สองจะพ้นไปได้ด้วยอำนาจทานกุศล ภพที่สามก็ยากที่จะพ้นไปได้

๔. **ทุจริตภัย** ผู้ที่ไม่ได้อบรมในด้านการศึกษาพระอภิธรรม หรือการปฏิบัติสมถกรรมฐาน วิปัสสนากรรมฐาน มักจะไม่ละอายและไม่สะดุ้งกลัวต่อทุจริต ถึงแม้ในปัจจุบันจะไม่เป็นผู้ประพฤติทุจริต, แต่ในอนาคตชาติอาจประพฤติทุจริตก็ได้ จึงเป็นภัยที่น่าเกรงขามอีกประเภทหนึ่ง

ฉะนั้นการที่ปล่อยให้สังสารวัฏในอนาคตชาติ เป็นไปอย่างไม่มีขอบเขตอันจำกัดก็ดีหรือไม่หาเครื่องป้องกันภัยใหญ่ทั้ง ๔ ประการนั้นก็ดี ย่อมไม่เป็นการปลอดภัยเลย, การปลอดภัยเหล่านี้ก็ได้แก่การศึกษาพระอภิธรรมให้เข้าใจทั้ง ๙ ปริจเฉทอย่างน้อย และก็ต้องลงมือปฏิบัติสมถกรรมฐาน วิปัสสนา

กรรมฐานให้ได้ผ่านญาณ ๑๖ ที่ข้าพเจ้าจะอธิบายในข้างหน้าต่อไป อันนี้แหละจะเป็นการปลอดภัยพ้นจากอบายภูมิ ๔ แห่งชีวิตของมนุษย์ทุก ๆ คน, ท่านอย่าเป็นห่วงว่าถ้าท่านละโลกนี้ไปสู่พระนิพพานแล้ว จะทำให้โลกนี้เงียบเหงาเลย แม้พุทธศาสนิกชนทุก ๆ ท่านจะพากันละโลกนี้ไปสู่พระนิพพานกันหมดแล้ว โลกนี้ก็คงไม่เงียบเหงาแน่, ปัจจุบันนี้รัฐบาลบางประเทศยังเป็นห่วงว่าจะไม่มีอาหารให้พลเมืองพอรับประทานด้วยซ้ำ, จุดดับในดวงอาทิตย์ ดับมาหลายล้านปีแล้วบางจุดเขาว่าโตกว่าโลกนี้เสียอีก ถึงกระนั้นดวงอาทิตย์ก็ยังไม่มืดสักที ท่านไม่ต้องเป็นห่วงโลกนี้ จงเป็นห่วงแต่ตัวท่านให้ปลอดภัยจากนรก, เปรต, เดรัจฉานอสุรกายเถิด เพราะการเกิด ๆ ตาย ๆ มีแต่ความทุกข์ทรมานนานาประการ

บาลีในอรกสูตร

ทุกๆ คนย่อมเดินทางไปหาความตายด้วยกัน ไม่มียกเว้นใคร ๆ เลยนับแต่คลอดออกจากครรภ์มารดามา ชั้นแรกนั้นก็ยังเป็นเด็กนอนอยู่ในเบาะ ต่อมาก็เดินได้ ไปไหนมาไหนได้ เป็นหนุ่มเป็นสาว เป็นคนแก่ และผลสุดท้าย ก็ต้องทิ้งร่างกายให้ทับถมแผ่นดินต่อไป ในอรกสูตรนี้ท่านเปรียบเทียบชีวิตของมนุษย์เรานี้ไว้ ๗ อย่าง เพื่อตักเตือนสติไม่ให้พวกเรามัวแต่ตั้งอยู่ในความประมาท โดยไม่รีบหาที่พึ่งที่พำนักเลย ข้อเปรียบเทียบ ๗ อย่างนั้นคือ

๑. ชีวิตของมนุษย์เรานี้เปรียบเสมือน **หยาดแห่งน้ำค้าง** ธรรมดาว่าหยาดแห่งน้ำค้างนั้น พอต้องแสงพระอาทิตย์ ก็จะกลายเป็นไอไปตั้งอยู่นานไม่ได้ ข้อนี้ฉันใด, ชีวิตของมนุษย์เรานี้ ก็เหมือนน้ำค้างฉันนั้น พอเกิดเป็นมนุษย์มาแล้ว ความแก่, ความเจ็บ, ความตาย ก็รุกล้ำเข้ามา ตั้งอยู่นานไม่ได้

๒. ชีวิตของมนุษย์เรานี้เปรียบเสมือน **ฟองแห่งน้ำ** ธรรมดาว่า น้ำที่เป็นฟองนั้น ย่อมแตกดับไปโดยง่าย ข้อนี้ฉันใด, ชีวิตของมนุษย์เรานี้ ก็เหมือนฟองน้ำฉันนั้น พอเกิดมาแล้ว ก็พลันที่จะแตกดับไปโดยง่าย ไม่ยั่งยืนอยู่นาน

๓. ชีวิตของมนุษย์เรานี้เปรียบเสมือน **รอยที่ขีดลงไปในน้ำ** ธรรมดาว่าไม้ที่ขีดลงไปในน้ำนั้น ย่อมจะทำให้เห็นน้ำเป็นรอยได้ เพียงชั่วขณะหนึ่งเท่านั้น ข้อนี้ฉันใด, ชีวิตของมนุษย์เรานี้ ก็เหมือนไม้ที่ขีดลงไปในน้ำฉันนั้น พอหมดเชื้อหมดปัจจัยก็มีอันแตกดับไป

๔. ชีวิตของมนุษย์เรานี้เปรียบเสมือน **น้ำในลำธารอันไหลมาจากภูเขา** ธรรมดาว่า น้ำที่ไหลมาจากภูเขา มีกระแสอันเชี่ยว ย่อมพัดพาเอาสิ่งต่างๆ ไปด้วยตามกำลัง ข้อนี้ฉันใด, ชีวิตของมนุษย์เรานี้ก็เหมือนน้ำที่ไหลมาจากภูเขา มีกระแสอันเชี่ยว ย่อมพัดพาเอาสิ่งต่าง ๆ ไปด้วยฉันนั้น ย่อมไหลไปสู่ความตายทุก ๆ ขณะ

๕. ชีวิตของมนุษย์เรานี้เปรียบเสมือน **ก้อนแห่งเขฬะ** ธรรมดาว่าก้อนแห่งเขฬะ คือน้ำลายนั้น เราอาจบ้วนทิ้งเสีย เมื่อไรก็ได้ ข้อนี้ฉันใด, ชีวิตของมนุษย์เรานี้ ก็เหมือนน้ำลาย เราอาจบ้วนทิ้งเสียเมื่อไร ก็ได้ฉันนั้น, เราอาจจะตายในเวลาใด ๆ ก็ได้ ไม่มีอะไรเป็นเครื่องรับประกัน

๖. ชีวิตของมนุษย์เรานี้เปรียบเสมือน **ชิ้นเนื้อที่นาบไฟ** คือเมื่อเราทิ้งชิ้นเนื้อไปในกระทะที่ร้อนแรง ไม่นานเท่าไร ชิ้นเนื้อนั้นก็จะต้องไหม้เป็นเถ้าถ่านไป ข้อนี้ฉันใด, ชีวิตของมนุษย์เรานี้ ก็เหมือนชิ้นเนื้อที่เราทิ้งไปในกระทะที่ร้อนแรงฉันนั้น อันเพลิงทุกข์เพลิงกิเลสเผาผลาญเราอยู่ทุก ๆ เวลาไม่ช้าก็พินาศย่อยยับดับไป

๗. ชีวิตของมนุษย์เรานี้เปรียบเสมือน **โคที่กำลังจะถูกฆ่า** ก็โคที่กำลังจะถูกฆ่านั้น เมื่อถูกเขานำไปสู่ที่ฆ่า ยกเท้าก้าวเดินไป ๆ ใกล้โรงฆ่าเท่าไร ความตายก็ใกล้เข้ามาเท่านั้น ข้อนี้ฉันใด, ชีวิตของมนุษย์เรานี้ก็เหมือนโคที่กำลังจะถูกฆ่าฉันนั้น วันคืนยิ่งล่วงไปเท่าไร ๆ ความตายก็ยิ่งใกล้เข้ามา ๆ เท่านั้น เมื่อท่านสาธุชนทั้งหลาย ได้ทราบว่าชีวิตของเราเปรียบเสมือนอย่างนี้แล้ว ก็อย่าได้นิ่งนอนใจ รีบเจริญวิปัสสนากรรมฐานให้ได้ผ่านญาณ ๑๖ นั้นเถอะ

อนิจจาชีวิตของมนุษย์เรานี้

อันยศศักดิ์ชื่อเสียงเพียงความฝัน และรูปโฉมโนมพรรณฉันบุปผา
แม้ชีวิตคิดหมายเหมือนสายฟ้า อนิจจาใด ๆ มิจิรังกาล

เราเจ็บตายว่ายเวียนเพียรเกิดแก่ จักหาแน่นอนไฉนในสังขาร
คือรังโรคาพาธพยาธิราน สิ้นลมปราณแล้วก็หมดรสโลกีย์

มนุษย์หนอก่อกายเพื่อหมายกอรป กุศลชอบกันเถิดประเสริฐศรี
ชีวิตนั้นสั้นน้อยกว่าร้อยปี คุณความดีเร่งกระทำไม่ลำเค็ญ

ควรอุดมพรหมวิหารการธรรมะ หลบหลีกละกรรมชั่วกลัวทุกข์เข็ญ
ถือสันโดษฐารมณ์ที่ร่มเย็น เพียรบำเพ็ญศุภกิจนิจนิรันดร์

สละญาติไปแต่ผู้เดียว

โอ้ปวงสัตว์หญิงชายทั้งหลายหนอ บังเกิดก่อภพชาติไม่ขาดสาย
อุบัติเกิดมาแล้วชราชีวาวาย เสื่อมสลายมิได้มีสิ่งจีรัง
ยามถูกมัจจุราชผลาญชีวาตม์ สละญาติไปเดียวไม่เหลียวหลัง
ให้พี่น้องคนรักหนักนุงนัง น้ำตาหลั่งโศกเศร้าเฝ้าแงงอ
แต่ความดีที่สร้างไม่ห่างหัน ดังสุวรรณจารึกไม่สึกหรอ
เป็นลวดลายข่ายทองละอองออ ประจักษ์ข้อกรณีย์ปรีชาญาณ
แม้ตัวตายไว้ชื่อยังลือลั่น เป็นมิ่งขวัญ แผ่ตระเวนถึงเหลนหลาน
ทั้งเป็นผลดลส่งดวงวิญญาณ สู่สถานเกษมสันต์นิรันดร,

ชีวิตน้อย

สักราวันเดือนเคลื่อนคล้อย ชีวิตน้อยนับวันจะหันเห
อย่าเห็นแก่สนุกเที่ยวรวนเร เดี๋ยวกายก็เซลงม้วยมรณ์
จงยึดถือไตรรัตน์เป็นที่พึ่ง หมั่นคำนึงในธรรมพระพร่ำสอน
เมื่อคราวกายแตกดับลับโลกจร จักได้นอนหลับตายสบายเอย,

อย่าหลงสังขาร

จัก สูงต่ำดำขาวหรือยาวสั้น อย่ายึดมั่นว่าจิรังในสังขาร
ไม่ตึงเต่งเปล่งปลั่งยั่งยืนนาน จักหย่อนยานเวลาชราลง
ยามหนุ่มสาวสะสวยสำรวยรูป มิซีดซูบสวยสง่างามระหง
พิศแก้มคางอวบอัดสันทัดทรง เนตรขนงโอษฐ์ทนต์ยลยียวน
อกสะเอวอรชรกรข้อแขน อ่อนอ้อนแอ้นกลมกลึงพึงสงวน
นาสิกโด่งผมดำเป็นน้ำนวล ดวงตาควรคู่สีมณีนิล
ตะโพกใหญ่ไหล่ผายได้ส่วนสัด สารพัดสวยสมอารมณ์ถวิล
ผิวผุดผ่องโสภาไม่ราคิน ได้ยลยินดียิ่งทั้งหญิงชาย
อนิจจังสังขารไม่นานนัก ความน่ารักรูปขันธ์มันสลาย
ผมดำขลับกลับขาวขึ้นพราวพราย ฟันเรียบรายหลุดถอนโยกคลอนแคลน

แก้มตึงเต็มกลับตอบย่นยอบแยบ　กล้ามเนื้อแฟบยู่ย่นพิกลแสน
หนังตึงฟูยู่ยี่ดูบี้แบน　เอวอวบแอ้นอ่อนคล้อยลงหย่อนยาน
อกอวบอัดรัดรึงเต็มตึงเต่ง　กลับโตงเตงตึกตักหลักสังขาร
ย่อมเปลี่ยนแปรแก่วัยไปตามกาล　มิเนิ่นนานอย่าหมายว่ากายเรา
หลงยึดมั่นขันธ์ห้าพระว่าผิด　อำนาจจิตย่อหย่อนยังอ่อนเขลา
มิรู้เท่าธรรมดาบ้ายึดเอา　ว่าเราเขาคนสัตว์เป็นอัตตา
ผู้ฉลาดอาจรู้สภาพขันธ์　มิยึดมั่นตัวตนพ้นโมหา
เห็นทุกขังอนิจจังอนัตตา　ด้วยปัญญารู้เห็นเบญจขันธ์เอย.

แรงบุญแรงบาป

แรงลมรำเพยเชยพัด　โบกสะบัดกิ่งไม้หวั่นไหว
ไม้อ่อนห่อนหักก้านใบ　อ่อนไปตามแรงพระพาย
รู้หลบรู้หลีกเหมือนอย่าง　มีปีกมีหางมากหลาย
ไม้แข็งทนแรงพระพาย　บ่ได้รอดฝั่งยั่งยืน
แรงบุญจุนเจิมเสริมสัตว์　ทรงอัตภาพราบรื่น
อุปถัมภ์ค้ำชูอยู่ยืน　สดชื่นเย็นฉ่ำน้ำใจ
หมดทุกข์หมดโศกโรคร้าย　ร่างกายปรากฏสดใส
ชาตินี้ชาติหน้าหมดภัย　แรงใดจะเท่าแรงบุญ
แรงบาปหยาบช้าสามานย์　บันดาลทุกข์ทับกลับหนุน
ลงโทษชั่วช้าทารุณ　เจือจุนหนุนส่งแต่ทุกข์
ชาตินี้ชาติหน้าอย่าหมาย　ขวนขวายตั้งหน้าหาสุข
แรงบาปอาบพิษผลิตทุกข์　หมดสุขอย่าแคลงแรงกรรม
สองแรงแผลงสัตว์ตามส่วน　แต่แล้วช่วยชูอุปถัมภ์
สัตว์โลกเป็นไปตามกรรม　เหมือนคำพุทธพจน์ประจักษ์
ทำดีได้ดีมีกฎ　พุทธพจน์พระองค์เป็นหลัก
แรงบุญแรงบาปแรงนัก　หนักกว่าแรงฤทธิ์พระพาย

คติพจน์

อันบุญกรรม ทำไว้ ย่อมไม่สูญ
จักเทิดทูน ชูช่วย อำนวยผล
ให้ปลื้มใจ ได้สุข กันทุกคน
และหลุดพ้น บ่วงมาร นิพพานเอย.
ฉะนั้น ท่านทั้งหลาย ทั้งชายหญิง
ไม่ควรทิ้ง โอกาส ประมาทเฉย
รีบทำบุญ เถิดหนา อย่าช้าเลย
จักเสวย เกษมสุข ทุกวันวาร.
ควรเพียรทำ กรรมฐาน สังหารโทษ
ดับความโกรธ รักหลง ในสงสาร
ละตัณหา หึงหวง พ้นบ่วงมาร
ถึงนิพพาน สงบสุข สิ้นทุกข์ภัย.
การฝึกหัด ดัดใจ มิให้เศร้า
ตื่นนอนเช้า ยิ้มแย้ม หน้าแจ่มใส
ไม่ด่าว่า หาเรื่อง โกรธเคืองใคร
จะเย็นใจ สดชื่น ทุกคืนวัน.

จงมีเมตตา

เมตตาค้ำจุนโลก สบชัยโชคสุขสมบูรณ์
หญิงชายหมั่นเกื้อกูล เมตตาจิตนิจนิรันดร์
ต่างคนต่างรักใคร่ ปรารถนาให้สุขทั่วกัน
มิเลือกเพศผิวพรรณ และชาติชั้นวรรณะใด
มวลสัตว์ทุกรูปนาม ประสงค์ความสุขทั่วไป
ทุกข์โศกและโรคภัย ไม่มีใครปรารถนามัน
นึกถึงใจเราเขา มิมัวเมาเบียดเบียนกัน
รักใคร่ไม่เดียดฉันท์ ดุจเผ่าพันธุ์ พวกพ้องตน
เมตตารักษาโลก ประสบโชคศุภผล
เป็นสุขทุกหมู่ชน โลกรุ่งเรืองแม้นเหมือนสรวง

เมื่อเราเกิดมาแล้ว ต้องตายควรทำอย่างไร

โลกหมุนไปวันหนึ่ง ๆ พร้อมด้วยความปรวนแปรเปลี่ยนแปลง เวลายิ่งผ่านไป ๆ ของใหม่ ๆ ยิ่งผ่านเข้ามา ๆ ประเดี๋ยวมี มั่งมีแล้วก็กลับกลายเป็นคนจนสรรพวัตถุใหม่ยิ่งนานไปก็กลับกลายเป็นของเก่าและไม่เคยมีไม่เคยปรากฏก็กลับพลันบังเกิดขึ้น เวลายิ่งผ่านปัจจุบันก็ค่อย ๆ เลื่อนไปเป็นอดีต อนาคตก็เคลื่อนมาเป็นปัจจุบัน ชีวิตซึ่งคล้ายดอกไม้คราวคลี่กลีบแย้มบานรับน้ำค้างพรมรื่นเริงราวผีเสื้อซึ่งร่อนร่ายโผบินจากผกางามไปยังดอกอื่น มีกำลังวังชาแข็งแรงเต็มไปด้วยความหวังอันแจ่มใส ทะเยอทะยานในชีวิต, สิ่งเหล่านี้ยิ่งนานผ่านจากวินาทีเป็นนาที, จากนาทีเป็นชั่วโมง, จากชั่วโมงเป็นวัน, และจากวันเป็นปี ตามสมมติของชนทั้งหลาย เมื่อผ่านความหมุนเวียนของโลกเช่นนี้ จากเด็กเป็นหนุ่มสาว, จากหนุ่มสาวก็ค่อยกลายเปลี่ยนจากสภาพเดิม เป็นแก่เนื้อหนังก็ค่อยเหี่ยวย่น ความแข็งแรงกระปรี้กระเปร่า ความหวัง ความทะเยอ-ทะยานและความสดชื่นแข็งแรง ค่อยหมดไป นับวันแต่คอยเวลามฤตยู คือเวลาแห่งความตายที่จะมาฉุดคร่าชีวิตออกจากร่างไปในที่สุด, อันสิ่งที่เป็นบุญและบาปซึ่งเคยสะสมแต่ชาติปางก่อนหรืออีกนัยหนึ่งที่ชอบเข้าใจไปตามภาษาของชาวบ้านว่าเป็นไปตามลิขิตของกรรมอันเป็นการกำหนดขีดขั้นชะตามนุษย์ไว้ ดังนั้นความหมายของชีวิตเราก็คือ เกิดมาเพื่อตายนั่นเอง เพราะไม่ปรากฏว่าผู้ใดสามารถรอดความเปลี่ยนแปลงในโลกนี้ได้ตราบชั่วโลกสลาย ความเปลี่ยนแปลงทั้งหลายแหล่ เป็นเหตุให้เกิดความไม่แน่นอนขึ้นในโลกดังกล่าวโดยย่อมานี้ จึงจัดเข้าอยู่ในอุบัติการณ์ ที่เรียกว่าโลกอนิจจัง

เมื่อเราเชื่อโดยนัยว่า พระเจ้า, พรหม, หรือกรรม เป็นผู้ขีดกำหนดกฎเกณฑ์แห่งโชคชะตา ความเป็นไปของสรรพสัตว์ทั้งหลายในโลก โดยเฉพาะ ของมนุษย์ฉะนี้แล้ว ในฐานะที่ชีวิตคนเรา นับว่าประเสริฐกว่าสัตว์ทั้งปวง จึงไม่ควรทอดอาลัยในชีวิตแล้วปล่อยให้ตนเอง เป็นไปตามยถากรรม ไม่ยอมสู้กับอุปสรรคอันเป็นขวากหนามของชีวิต

มนุษย์ทุกวันนี้จัดออกเป็นได้ ๓ ประเภทคือ

๑. ประเภทไม่กล้าทำอะไรเลย เพราะกลัวผิดพลาด

๒. ประเภทกล้าทำ แต่เมื่อทำไปแล้วเกิดอุปสรรคขัดขวางทำให้เกิดความเบื่อหน่ายท้อถอย

๓. ประเภทกล้าทำ และต่อสู้อุปสรรคทั้งปวงจนบรรลุผลสำเร็จ แต่คนทั้งหลายในปัจจุบันนี้มักตกอยู่ในประเภทที่ ๒ คือทำไปแล้วเกิดอุปสรรคมาขัดขวางทำให้งานไม่สำเร็จ แล้วคิดจะเลิกล้มหรือเลิกราไปเช่นนักเรียนสอบไล่เป็นต้น พอทราบว่าสอบตกจิตใจที่เคยรื่นเริง ก็พลันเศร้าหมองลงอย่างถนัด เกิดคิดเปรียบเทียบตนเองกับเพื่อน ๆ หรือคนอื่นๆ ว่า เขาเรียนบางวิชาอ่อนหรือทั้งหมด ทำไมเขาจึงสอบไล่ได้ เราเรียนดีกว่ากลับสอบตก บางคนเรียนอย่างไม่เคยตั้งใจเลย และผลที่สุดเขากลับได้ผ่านขึ้นไปเรียนอยู่ชั้นสูงกว่านั้น เหตุใดผลงานของเขาผู้นั้นจึงดีกว่าตัว นี่แหละเป็นความคิดที่ทำให้น้อยเนื้อต่ำใจขึ้นแก่ตน ไม่เป็นอันกินอันนอน เที่ยวเตลิดไปโดยความทุกข์ และคิดว่าเรานี้ช่างอาภัพอับโชคเสียเหลือประมาณ ปล่อยตัวปล่อยใจให้อารมณ์อันชั่วร้ายเข้าครอบงำจิตใจถึงเป็นเหตุให้เสียคนไปเลยก็มีหาได้คิดไหมว่า ชีวิตของมนุษย์เรานั้น มีค่ามหาศาลล้ำกว่าสิ่งมีค่าอื่น ๆ ใดในโลกทั้งหมด

ท่านเปรียบชีวิตของมนุษย์เราว่า คล้ายกับรางรถที่วางขนานคู่กันไปหลายๆ คู่ ชีวิตเราก็ดำเนินคล้ายกับรถที่วิ่งไปบนรางเหล่านั้น เมื่อคนขับเห็นรถคันอื่นถึงหัวเลี้ยวและวิ่งเลยไปรถที่ตนขับยังไม่ถึงหัวเลี้ยว แต่อยากจะเลี้ยวบ้างขืนเลี้ยวออกไปรถก็ตกรางเท่านั้นเอง เมื่อเส้นชีวิตและโชคชะตาเป็นไปเช่นนี้ก็ไม่ควรที่จะท้อถอยทอดอาลัยปล่อยตัวให้เป็นไปตามยถากรรม เรารู้แล้วว่าเกิดมาเพื่อตายและเราทราบแล้วว่าชีวิตของเราจะต้องเป็นไปตามเส้นวาดของกรรม คือลิขิตแห่งกรรม จะต้องปรารภไยกับความทุกข์ระทมใจ อันเป็นสิ่งไม่แน่นอนเหล่านั้น หันมาคิดแต่เรื่องเบิกบาน ความสุข ความสำเร็จ ความประกอบคุณงามความดีต่างๆ อันเป็นเครื่องยังให้เราพ้นจากเครื่องเศร้าหมองไม่ดีกว่าหรือ เราเกิดมาก็ตายหนเดียว และไม่ช้าก็จะต้องตาย ทุกๆ ชีวิตตกอยู่

ในสามัญลักษณะ ๓ คือ **อนิจจัง** ความเป็นของไม่เที่ยง **ทุกขัง** ความเป็นทุกข์ **อนัตตา** ความเป็นของที่ไม่อยู่ในบังคับบัญชา ไม่ควรจะมานั่งหาทุกข์ใส่ตัว ควรจะตั้งหน้าหาชีวิตให้บรรลุจุดเด่นสุด ด้วยความขยันหมั่นเพียรบากบั่นด้วยไม่ท้อถอย, แม้มดและปลวกอันเป็นแมลงเล็กๆ ชีวิตของมันก็ยังต้องต่อสู้ เพื่อยังชีวิตให้คงอยู่ด้วยการหาอาหาร, มนุษย์เราเป็นสัตว์อันประเสริฐกว่าสัตว์ทั้งปวงก็ควรจะยืนหยัดขึ้นต่อสู้เพื่อชีวิตอย่างไม่ย่อท้อต่ออุปสรรคใดๆ ทั้งมวล (ต่อสู้อย่างสุจริตธรรม) ธงชัยอันเป็นเครื่องหมายของเราซึ่งรอคอยอยู่ข้างหน้า เราจะต้องเป็นผู้ไปถึงโดยปราศจากการปราชัยเสียก่อน แม้วันนี้ พรุ่งนี้ไม่สำเร็จ ก็จะต้องสำเร็จเข้าวันหนึ่ง โดยกำลังแห่งวิริยะและขันติ ความพากเพียรพยายามของเราจนได้ อย่าลืมว่าทำความพยายามแลตั้งใจจริงเท่านั้นจึงจะนำไปสู่ความเป็นผู้พิชิต, เราต้องเป็นผู้หัวเราะเยาะโชคชะตาอย่ายอมให้โชคชะตาหัวเราะเยาะเรา, คนที่เกิดมาแล้วต้องตายอย่ายอมให้ตายไปอย่างสัตว์อะไรตัวหนึ่ง

การคิดเปรียบเทียบตนเองกับผู้อื่น หากเปรียบเทียบในทางเลว ก็ทำให้ใจเราไม่เป็นสุข ควรเปรียบเทียบในทางดี หากใจเราคิดแต่ในทางดี ดังกล่าวคือควรหันมานึกสำรวจตัวเองว่า เราด้อยกว่าเขาในด้านใดและแค่ไหน เมื่อทราบแล้วก็พยายามทำตัวให้สูงขึ้นเสมอ หรือดีกว่า ไม่ควรเปรียบเทียบตนเองไปในทางที่เลวกว่าเขา ฉะนั้น เมื่อจะเปรียบเทียบตนเองกับบุคคลอื่น ก็ควรให้เป็นไปแต่ในทางที่ดี เห็นว่าใครเขาดีกว่าก็อย่าคิดว่าเราเลวกว่าเขา ควรถือเอาผู้นั้นเป็นตัวอย่างและพยายามนำตัวเราให้ไปอยู่ในระดับเดียวหรือยิ่งกว่าเขา, เห็นเขาร่ำรวยกว่าเราจนสู้เขาไม่ได้ ควรจะเอาชนะให้ร่ำรวยกว่าเขา โดยความขยันของเรา อย่าลืมว่าสิ่งใดๆ ในโลกนี้จะไม่เหนือกว่าความพยายามของเราไปได้เลย ทุกๆ สิ่ง, ทุกๆ อย่างสำเร็จจากความเพียร, เมื่ออนาคตคือปัจจุบัน และเมื่อปัจจุบันเราดี อนาคต ก็ต้องดีโดยไม่ต้องสงสัย เราผู้ถือบังเหียนแห่งชีวิต เราต้องบังคับชีวิตให้ขึ้นหน้าเหมือนม้าแข่ง แม้ชีวิตจะล้มลุกคลุกคลานหรือผิดพลาดมาบ้างก็ไม่ท้อถอย, คนที่ทำอะไรไม่ผิดพลาด คือคนที่ไม่ทำอะไรเลยเพราะไม่เคยปรากฏว่าใครในโลกนี้ ทำอะไรไม่ผิดพลาดเลย, แต่เราก็ต้องระมัดระวังอยู่เสมอ

โดยมีสติสัมปชัญญะในการกระทำทุก ๆ อย่าง ไม่ตั้งอยู่ในความประมาทเราจะต้องมีเลือดนักสู้ นักทรหดอดทนตั้งหน้าเผชิญอยู่กับโลก อย่างนักกีฬาต่อสู้เพื่อชีวิต ฟันฝ่าอุปสรรคจนสำเร็จจนได้ไม่ว่างานชนิดใด หากผิดพลาดหรือผิดหวังไม่ว่าการงานหรือสิ่งอื่นใดก็ตาม ควรถือว่าเป็นเรื่องกรรม ไม่ใช่เหตุต้องทำให้ท้อถอย เพราะมันเป็นความผิดพลาดในเกมชีวิต ที่จะต้องแก้ไขและตั้งต้นกันใหม่ด้วยความพยายามอย่างตั้งใจจริง เกิดทั้งทีจะต้องเอาดีให้ได้

กล่าวว่าโลกมนุษย์คล้ายละครโรงใหญ่ เป็นคำกล่าวที่ชนทั้งหลายต่างเห็นด้วย เมื่อชีวิตเกิดมาชีวิตหนึ่ง ๆ ต่างก็วิ่งเต้นแสดงละครชีวิตไปตามบทบาทของตัว เมื่อจบเกมและบทบาทแล้ว ต่างก็ลาโรงจากไปทิ้งบทบาทอันเป็นการกระทำของตน คือรอยแห่งความชั่วหรือความดีไว้ให้คนดูนำมาคิดหรือวิจารณ์กันต่อไป หรือนำไปเป็นตัวอย่างปฏิบัติตาม อนิจจาสุดท้ายผู้ดูนั้นแหละ ก็ตามเราไปด้วยเหมือนกันเพราะทุก ๆ ชีวิตตกอยู่ในกฎธรรมชาติ คือ อนิจจัง ความเป็นของไม่เที่ยง, ทุกขังเป็นของทนได้โดยยาก, อนัตตา เป็นของใช่ตัวใช่ตน บังคับบัญชาให้ตามใจของเราไม่ได้

การแสดงละครต้องมีผู้กำกับ เพื่อให้บทบาทการเล่น การจัดฉากน่าดู แต่ละครของโลกไม่มีผู้กำกับการแสดง โลกเราจึงยุ่งเหยิงอยู่ทุกวันนี้ เราเป็นตัวละครของโลกซึ่งไม่มีผู้กำกับ ก็ควรจะใช้ดวงใจของเราตั้งอุดมคติ คือความปรารถนาดี ไว้เป็นผู้กำกับการแสดงในบทบาทของเราไม่ให้ก้าวก่ายให้เป็นไปตามความเรียบร้อย คือปรับปรุงตนเองอยู่เสมอ คล้ายกระจกเงาซึ่งต้องคอยปัดกวาดเช็ดถู จึงจะใสสะอาดใช้ส่องเห็นตัวเราได้ดี เมื่อทำตัวให้เป็นได้เช่นนี้ก็คล้ายกระจกเงาคนอื่นจะใช้เราเป็นเครื่องส่องตรวจดูตัวเขา แล้วเอาอย่างในความดีของเราที่สร้างสมไว้ (ความดีที่เราควรปฏิบัติตามเป็นนิจคือ ศีลที่พระพุทธองค์ทรงบัญญัติไว้ ๕ ข้อนั้นเป็นของดี ที่จะเว้นเสียไม่ปฏิบัติตามนั้นไม่ได้) เป็นอนุสรณ์ก่อนลาจากโลกไป เป็นการตรึงใจ แบบอย่างแก่อนุชนรุ่นหลัง, เราจงมาตั้งต้นต่อสู้กันใหม่และบำเพ็ญแต่ความดีคือประโยชน์ตนและประโยชน์คนอื่นกันเถอะ จึงจะนับว่าเกิดมาแล้วได้ปฏิบัติหน้าที่ของตนได้บริบูรณ์แล้ว.

วิชยาสูตร ภิกขุนีสังยุต สคาถวรรค สังยุตตนิกาย

บาลี ๑๕/๑๙๑ ภาษาไทย ๒๔/๒๖๐

พระสูตรนี้พระพุทธองค์ตรัส เพื่อบรรเทาความมัวเมาในรูป ครั้งหนึ่งสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ประทับอยู่ที่เชตวนาราม กรุงสาวัตถี เช้าวันหนึ่ง นางวิชยาภิกษุนีกลับจากบิณฑบาตแล้วก็ไปนั่งพักกลางวันอยู่ที่โคนต้นไม้ต้นหนึ่งในป่านันทวัน มารผู้ลามกอยากให้เกิดความกลัวความหวาดเสียว ความชูชันแห่งขน แก่นางวิชยาภิษุนี อยากให้นางวิชยาภิกษุนีละจากสมาธิ จึงเข้าไป ใกล้กล่าวขึ้นว่า เธอก็ยังสาว ฉันก็ยังหนุ่ม เราพากันยินดีด้วยดนตรีอันประกอบด้วยองค์ ๕ เถิดดังนี้

ในครั้งนั้นนางวิชยาภิกษุนีจึงคิดว่า ผู้ที่กล่าวนี้เป็นมนุษย์หรือเป็นอมนุษย์อย่างไรหนอ ? ก็รู้ว่าเป็นมารผู้ลามกจึงตอบว่า เราขอมอบรูป, เสียง, กลิ่น, รส, โผฏฐัพพะ อันเป็นที่ชอบใจแก่เธอผู้เดียว นี่แนะมาร เราไม่ต้องการด้วยรูป, เสียง, กลิ่น, รส, โผฏฐัพพะนั้น, นี่แนะมาร เราได้อึดอัด, เบื่อหน่ายต่อรูปกายอันเปื่อยเน่า มีกลิ่นเหม็นสกปรก อันมีการแตกทำลายเป็นธรรมดานี้อยู่แล้ว เราได้กำจัดกามตัณหาเสียแล้ว เราได้กำจัดความมืดในที่ทั้งปวง คือในที่มีรูปและไม่มีรูปในที่มีโลกีย์สมบัติ อันสงบระงับเสียสิ้นแล้ว

ในอรรถกถาท่านอธิบายว่า ร่างกายนี้ แม้มีสีเหมือนกับสีทองคำก็ดี ก็ได้ชื่อว่า กายเปื่อยเน่า เพราะมีสิ่งโสโครกไหลเข้าไหลออกอยู่เป็นนิตย์ดังนี้

จะขออธิบายให้พอได้ความ เพื่อให้หนุ่มๆ สาว ๆ สมัยนี้เอาไปพิจารณาดูบ้าง จะได้เป็นเครื่องเตือนใจไม่ให้หลงใหลติดแน่นอยู่ในรูป, เสียง, กลิ่น, รส, โผฏฐัพพะนี้มากมายนัก, นางวิชยาภิกษุนีนี้ เป็นผู้สำเร็จพระอรหันต์แล้ว เพราะฉะนั้นถึงแม้ว่า มารจะมาเล้าโลมด้วยถ้อยคำอันทำให้เกิดความรักใคร่ยินดีในรูป, เสียง, กลิ่น, รส, โผฏฐัพพะ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น ก็ดี นางภิกษุนีองค์นี้ ก็ไม่เกิดความยินดีในกาม จึงได้ตอบมารออกไปอีกว่าเราไม่ต้องการรูป, เสียง, กลิ่น, รส, โผฏฐัพพะ ซึ่งรวมใจความว่า ไม่ต้องการร่างกายอันเป็นของเน่าเปื่อย มีกลิ่นเหม็นสกปรกอันมีการแตกทำลายเป็นธรรมดา ดังที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น

เพราะฉะนั้นในที่นี้ จึงควรจะอธิบายคำว่า **กาย** นี้ ออกไปอีกเพื่อให้เป็นที่ซึมซาบแก่ท่านผู้เจริญสมถกรรมฐาน วิปัสสนากรรมฐานทั้งหลาย

คำว่า กาย นี้ เดิมทีเป็นศัพท์ว่า **กุ** คำหนึ่ง, **อายะ** คำหนึ่ง, **กุ** นั้นแปลว่า น่าเกลียด, **อายะ** นั้น แปลว่า ที่เกิดหรือที่ประชุม เมื่อลบ อุ แห่ง กุ เสีย ต่อเข้ากับ อายะ ก็เป็น กายะ ลบ อะ เสีย ก็เป็นคำว่า กาย เพราะฉะนั้นเมื่อเป็นคำว่า กาย แล้ว จึงแปลว่า **เป็นที่เกิดแห่งของน่าเกลียด** ก็สิ่งใดเล่าเป็นของน่าเกลียด อาการ ๓๒ มีอยู่ในกายนี้ คือ ผม, ขน, เล็บ, ฟัน, หนัง, เนื้อ, เอ็น, กระดูก, ม้าม, หัวใจ, ตับ, พังผืด, ไต, ปอด, ไส้ใหญ่, ไส้น้อย, อาหารใหม่, อาหารเก่า, ดี, เสลด, เหงื่อ, มันข้น, น้ำตา, เปลวมัน, น้ำลาย, น้ำมูก, ไขข้อ, มูตร, สมอง, ศีรษะ, เหล่านี้แหละเรียกว่าของน่าเกลียด เพราะแต่ละอย่าง ๆ เป็นของน่าเกลียดทั้งนั้น ของน่าเกลียดทั้ง ๓๒ อย่างนี้แหละ รวมกันเข้าก็เป็นก้อนอันหนึ่งซึ่งมีสาขาทั้ง ๕ คือ มือ ๒, เท้า ๒, ศีรษะ ๑, มีช่อง ๙ ช่องคือ ช่องตา ๒, ช่องจมูก ๒, ช่องหู ๒, ช่องทวารหนัก ๑, ช่องทวารเบา ๑, ช่องปาก ๑, มีจักร ๔ คือ อิริยาบถ ๔ อันได้แก่ การยืน ๑, เดิน ๑, นั่ง ๑, นอน ๑, จึงรวมเรียกว่ากาย ท่านที่เข้าใจ คำแปลและคำอธิบายแห่งคำว่ากาย ดังที่ว่ามาแล้วนี้ พอนึกถึงคำว่า กายนี้ขึ้นมาเวลาใด ก็จะเกิดอสุภกรรมฐาน หรือปฏิกูลกรรมฐาน หรือวิปัสสนากรรมฐาน ขึ้นมาในเวลานั้น เว้นแต่ผู้นั้นจะเป็นคนที่วาสนาบารมียังอ่อนมาก ยังหนาอยู่มากด้วยกิเลสเท่านั้น, กาย คือที่เกิดแห่งของน่าเกลียดหรือที่ประชุมแห่งของน่าเกลียดดังที่กล่าวมาแล้วนี้ย่อมเป็นของกระสับกระส่ายอยู่เสมอ เป็นของเปื่อยเน่ามีกลิ่นเหม็นอยู่เสมอ แต่เป็นของต้องการอย่างยิ่งของปุถุชนทั้งหลาย ผู้โง่เขลาเบาปัญญา, ส่วนพระอริยเจ้าทั้งหลาย ย่อมเบื่อหน่ายเกลียดชังอย่างยิ่ง เพราะท่านเห็นด้วยปัญญาแล้วว่า กายนี้มิใช่อื่นไกล คือของน่าเกลียดมารวมกันอยู่ทั้งนั้น ด้วยเหตุนี้แหละนางวิชยาภิกษุนี จึงตอบมารผู้ลามกนั้นว่า เราอึดอัด เบื่อหน่ายต่อกายเปื่อยเน่ามีกลิ่นเหม็นสกปรก ซึ่งมีการแตกทำลายเป็นธรรมดานี้อยู่แล้ว เราได้กำจัดเสียซึ่งกามตัณหา ความหิวกระหายในกามารมณ์ คือ ความรักใคร่ พอใจในกายอันเปื่อยเน่านี้อยู่แล้ว เราได้กำจัดเสียซึ่งความมืดในภพทั้งปวงเสียแล้ว ดังนี้

เมื่อท่านสาธุชนทั้งหลาย ได้อ่านได้ฟังเรื่องนี้แล้วก็นึกให้เป็นอสุภ-กรรมฐาน ปฏิกูลกรรมฐานอยู่เสมอๆ ว่า ร่างกายนี้เป็นของเปื่อยเน่า มีกลิ่นเหม็น เป็นของโสโครก น่าเกลียด เป็นของไม่สวยไม่งาม เป็นของมีการแตกทำลาย เป็นธรรมดาเป็นของไม่เที่ยงแท้ถาวร เป็นที่อยู่ของโรคต่างๆ เป็นที่อยู่ของตัวพยาธินานาชนิด, เพราะเหตุไรจึงให้นึกอย่างนี้ ? เพราะเหตุว่า เมื่อหัดนึกอย่างนี้อยู่เสมอแล้ว จะไม่ทำความชั่วเพราะความรัก และความเกลียด, จะไม่ทำบาปเพราะความรักและความเกลียดชังในเรื่องร่างกาย. จะไม่ทำกาเมสุมิจฉาจารในสามีภรรยาของผู้อื่น, จะไม่ทำผิดประเพณี หรือธรรมเนียมในตระกูลบ้านเมืองของตน, จะไม่ฆ่าคนตาย เพราะความรักเป็นต้น, เมื่อตนจากคนรักไปโดยอาการใดอาการหนึ่ง เช่นผู้ที่ตนรักได้จากไปหรือได้พลัดพรากไปอยู่ที่อื่น ตนก็จะได้นึกได้ถึงความไม่สวยไม่งาม ความน่าเกลียดโสโครก, ความไม่เที่ยงแท้ถาวรในกายอันเปื่อยเน่า, ในกายอันมีแต่กลิ่นเหม็นนี้ได้, เมื่อนึกได้เช่นนี้แล้วก็จักหักห้ามความเสียใจนั้นเสีย อันนี้แหละจะเป็นประโยชน์แก่ผู้ปฏิบัติได้เป็นอย่างยิ่ง, ผู้ที่ฆ่ากันเพราะความรัก ทุบตีกันเพราะความรัก ทำผิดประเพณีเพราะความรักนี้ย่อมมีอยู่เป็นจำนวนมากไม่ว่าแต่ในเวลานี้ ในอดีตที่ล่วงมาแล้วก็เหมือนกัน, และในอนาคตที่ยังมาไม่ถึงก็เหมือนกัน, ผู้ที่เป็นอย่างนั้นก็เพราะไม่รู้เท่าทันซึ่งความเป็นจริงของร่างกาย, หญิงชายปล่อยให้แต่ความรักเข้าครอบงำจิตใจ ไม่นึกถึงธรรมะคำสั่งสอนของพระบรมศาสดาที่ตรัสสอนให้พิจารณาตามความเป็นจริงของร่างกายนี้ คือให้พิจารณาความไม่สวยไม่งามให้เป็นอารมณ์ของใจ, ชอบแต่ทำไปตามใจของตน เมื่อตนชอบสิ่งใด ก็ถือว่าสิ่งนั้นเป็นของสวยของงาม เช่น ชอบที่มือ ก็จะหลงถือว่ามือเป็นของสวยของงาม, ชอบที่ใบหน้า ก็จะถือว่าหน้าเป็นของสวยของงาม, ชอบที่ผมก็จะถือว่า ผมเป็นของสวยของงาม เป็นต้น เมื่อถืออย่างนี้ความรักก็มีกำลังกล้าแข็งขึ้นเมื่อห้ามไว้ไม่ได้ก็บันดาลให้ทำผิดประเพณี มีการลักพากันและการทำกาเมสุมิจฉาจาร เป็นต้น, ด้วยเหตุนี้ คนที่ถือความไม่สวยไม่งามแห่งร่างกายเป็นอารมณ์ จึงไม่ทำชั่ว ดังที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ เมื่อบารมีของตนเต็มรอบแล้ว ก็จะได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์สิ้นกิเลสอาสวะทั้งปวงดังนางวิชยาภิกษุนีนั้นเป็นอุทาหรณ์

จึงขอเชิญชวนท่านสาธุชนทั้งหลายทั้งชายหญิง ขอท่านทั้งหลายจงเจริญอสุภกรรมฐานนี้ให้มากที่สุดเท่าที่ความสามารถจะทำได้ ท่านทั้งหลายก็จักได้อยู่เย็นเป็นสุข ไม่ดิ้นรนทุรนทุราย ด้วยเพลิงแห่งกามารมณ์ ที่มันมีกำลังอย่างมหาศาล มันลุกโพลงรุ่งโรจน์โชติช่วง เผาอยู่ในจิตสันดานของสัตว์โลกอยู่ทุก ๆ วัน ทุก ๆ เวลา ไม่มีวันที่จะบรรเทาเบาบางลงเลย ถ้าท่านทั้งหลายพยายามนึกถึงกายนี้ว่า ไม่สวย ไม่งาม น่าเกลียดโสโครกเปื่อยเน่า สกปรกมีกลิ่นเหม็น ถ้านึกอยู่อย่างนี้ทุกๆ เวลา ทุก ๆ วันแล้ว ท่านทั้งหลายก็จะไม่ถูกกิเลส คือกามราคะอันหลงใหลอยู่ในกามารมณ์นี้มันแผดเผาจิตสันดานของท่านมากมายนัก ตัวท่านก็จะได้ นั่งเป็นสุขนอนเป็นสุขอยู่ทุก ๆ วันเวลา นี้แหละจะเป็นไปเพื่อประโยชน์ เพื่อความสุขสงบแก่ตัวของท่าน.

เตือนใจไม่ให้อยู่ในความประมาท

จากอรรถกถาชาดก สุเมธดาบส

อยู่มาวันหนึ่ง ท่านสุเมธบัณฑิต สถิตในที่รโหฐานพื้นปราสาทอันประเสริฐชั้นบน นั่งขัดบัลลังก์ดำริว่า อันการถือปฏิสนธิเกิดต่อไปเป็นทุกข์, การที่สรีระต้องแตกทำลาย ในฐานะที่เกิดแล้วก็เหมือนกันอันตัวเขามีชาติชราพยาธิและมรณะเป็นธรรม, ในเมื่อเราเป็นอยู่อย่างนี้ควรจะแสวงหาอมตมหานิพพาน อันหาความเกิด ความแก่ ความเจ็บ ความไข้ ความทุกข์มิได้เป็นธรรมชาติเป็นสุข หนทางอันหนึ่ง ซึ่งจะให้เราพ้นจากทุกข์ ดำเนินไปสู่นิพพานต้องมีแน่ ด้วยเหตุนั้นจึงตรัสพระคาถาไว้ว่าดังนี้ *"เราอยู่ในที่รโหฐาน เวลานั้นนั่งดำริอยู่อย่างนี้ว่า อันความเกิดต่อไปเป็นทุกข์สรีระต้องแตกทำลายก็เป็นเช่นเดียวกัน และเราก็เป็นคนมีชาติชราพยาธิมรณะเป็นธรรม จะแสวงหาความดับที่ไม่แก่ ไม่ตาย เป็นธรรมชาติปลอดภัย มิฉะนั้น เราพึงทิ้งร่างกายอันนี้เสีย ซึ่งเต็มไปด้วยซากศพต่างๆ นี้แล้ว ไม่อาลัยไยดีไปเสีย ทางนั้นมีอยู่จักมี, ทางที่เราไม่อาจไปได้นั้นไม่มี, เราจักแสวงหาทางนั้น เพื่อปลดตนให้พ้นจากภพ"* ดังนี้

ท่านสุเมธบัณฑิต ดำริต่อไปอีกอย่างนี้ว่า *"อันความสุขที่เป็นปฏิปักษ์ต่อทุกข์ในโลกฉันใด, เมื่อภพมีอยู่ แม้สภาพที่ปราศจากภพอันปฏิปักษ์ต่อภพนั้น ต้องมีอยู่ฉันนั้น, หนึ่งเมื่อความร้อนมีอยู่ แม้ความเย็นอันเป็นเครื่องสงบความดับร้อนนั้น ต้องมีฉันใด, แม้นิพพานอันเป็นที่สงบแห่งใจอันมีราคะ เป็นต้นต้องมีเหมือนกันฉันนั้น, ธรรมที่เป็นกุศลอันงามหาโทษมิได้ อันเป็นปฏิปักษ์ต่อธรรมที่เป็นบาปลามกมีอยู่ฉันใด, เมื่อชาติอันลามกมีอยู่ แม้นิพพานคือ สภาพที่หาชาติมิได้ เพราะสิ้นไปแห่งชาติทั้งมวล ต้องมีเหมือนกันฉันนั้นแล"* ด้วยเหตุนั้น จึงตรัสเป็นพระคาถาไว้ว่า ดังนี้

"เมื่อทุกข์มีอยู่ แม้สุขก็ย่อมมีอยู่ฉันใด, เมื่อภพมีอยู่ แม้สภาพที่ปราศจากภพก็จำปรารถนาเหมือนกันฉันนั้น, เมื่อร้อนมีอยู่ ความเย็นอันเป็นคู่ปราบกัน ก็ย่อมมีฉันใด, ไฟสามอย่างมีอยู่ นิพพานก็จำปรารถนาเหมือนกัน

ฉันนั้น, บาปมีอยู่ แม้บุญก็ย่อมมีฉันใด, ความเกิดมีอยู่ แม้ธรรมชาติที่หาความเกิดมิได้ ก็จำปรารถนาเหมือนกันฉันนั้น"

ท่านสุเมธบัณฑิตดำริต่อไปอีกว่า ธรรมดาคนที่จมอยู่ในกองคูถ เห็นสระใหญ่อันดารดาษด้วยปทุมชาติเบญจพรรณแต่ไกล ก็ควรจะคิดหาทางเข้าหาสระนั้นว่า เราจะพึงไปที่สระนั้นได้โดยทางไหนหนอ การไม่เข้าหาสระนั้น ไม่ใช่ความผิดของสระ เป็นความผิดของบุรุษนั่นเองฉันใด, เมื่อสระใหญ่ คือ อมตมหานิพพานอันเป็นที่ชำระล้างมลทิน คือกิเลสมีอยู่, การไม่แสวงหาสระใหญ่ คือ อมตมหานิพพานนั้น ไม่ใช่เป็นความผิดของสระใหญ่ คืออมตมหานิพพาน เป็นความผิดของคนนั้นเองเหมือนฉะนั้น

หนึ่ง คนที่ถูกโจรล้อมไว้ เมื่อหนทางที่จะหนีมีอยู่ ถ้าไม่หนีนั้น ไม่ใช่ความผิดของทาง เป็นความผิดของคนนั้นเอง ฉันใด, อันคนที่ถูกกิเลสหุ้มห่อไว้ เมื่อทางซึ่งปลอดภัยอันจะดำเนินไปยังนิพพานมีอยู่ การไม่แสวงหาทางไม่ใช่ความผิดของทางเป็นความผิดของคนนั้นเอง เหมือนฉะนั้น,

หนึ่ง คนที่ถูกพยาธิบีบคั้น เมื่อหมอผู้รักษามีอยู่ ถ้าไม่หาหมอให้รักษานั้น ไม่ใช่ความผิดของหมอ เป็นความผิดของคนนั่นเอง ฉันใด, คนใดถูกพยาธิ คือกิเลสบีบคั้น ไม่แสวงหาอาจารย์ผู้ทำกิเลสให้สงบซึ่งมีอยู่อย่างแท้จริงนั้นเป็นความผิดของคนนั้นเองไม่ใช่เป็นความผิดของอาจารย์ผู้สามารถปราบกิเลสให้พินาศได้ เหมือนฉะนั้น, เพราะฉะนั้นจึงได้ตรัสเป็นพระคาถาไว้ว่าดังนี้

"คนจมอยู่ในหลุมคูถ เห็นสระน้ำเต็มเปี่ยมแล้ว ไม่เข้าหาสระนั้น นั่นใช่ความผิดของสระนั้น ฉันใด, เมื่อสรีระคืออมตะเป็นที่ชำระมลทิน คือกิเลสมีอยู่ไม่แสวงหาสระนั้น นั่นไม่ใช่ความผิดของสระ คือ อมตะเหมือนฉะนั้น;

คนที่ถูกข้าศึกล้อมไว้ เมื่อทางหนีมีอยู่ ไม่หนีไป นั่นไม่ใช่ความผิดของทางฉันใด, คนที่ถูกกิเลสล้อมไว้ เมื่อทางนิพพานมีอยู่ไม่แสวงหาทางนั้น นั่นไม่ใช่ความผิดของนิพพาน เหมือนฉะนั้น;

คนที่ถูกพยาธิบีบคั้น เมื่อหมอมีอยู่ ไม่หาหมอให้รักษาพยาธินั้น นั่นไม่ใช่ความผิดของหมอฉันใด, คนที่ถูกพยาธิคือกิเลสบีบคั้นให้ลำบากอยู่

ไม่แสวงหาอาจารย์ ผู้สามารถปราบกิเลสให้พินาศซึ่งมีอยู่ นั่นไม่ใช่ความผิดของอาจารย์ เหมือนฉะนั้น";

ท่านสุเมธบัณฑิตดำริต่อไปอีกว่า *"คนที่แต่งตัวสะอาดหมดจดแล้วสลัดทิ้งซากศพอันพัวพันติดอยู่ที่คอได้แล้วเดินเป็นสุขไปฉันใด, แม้เราก็ควรทิ้งกายอันนี้เสีย เป็นผู้ไม่อาลัย เข้าสู่นครคืออมตมหานิพพาน เหมือนฉะนั้น,"*

หนึ่ง ประชาชนทั้งหลายทั้งชายหญิง ถ่ายอุจจาระปัสสาวะในกองขยะมูลฝอยแล้ว ย่อมไม่เอาอุจจาระนั้นใส่พกไปหรือห่อผ้าไป ย่อมสะอิดสะเอียนถ่ายแล้วก็ไปฉันใด, แม้เราก็ควรเป็นผู้ไม่อาลัยทิ้งกาย อันนี้เสียแล้ว ไปสู่นครคืออมตมหานิพพาน เหมือนฉะนั้น,

หนึ่ง พวกชาวเรือเป็นผู้ไม่ใยดีเรือที่เก่าคร่ำคร่า ย่อมทิ้งไปฉันใด แม้เราก็จักทิ้งกายอันคายอสุจิทางปากแผลทั้งเก้าแห่งนี้เสีย เป็นผู้ไม่กลับเข้าสู่เมืองคือนิพพาน เหมือนฉะนั้น,

หนึ่ง คนที่ขนเอารัตนะต่าง ๆ เดินทางร่วมไปกับโจร ย่อมทิ้งพวกโจรเหล่านั้นแล้วหาทางที่ปลอดภัยเพราะกลัวรัตนะของตนจะพินาศฉันใด, แม้กรัชกายนี้ ก็เหมือนกับโจรที่ปล้นรัตนะ ถ้าเราจะมัวติดอยู่ในกรัชกายนี้ รัตนะคือกุศลธรรมได้แก่อริยมรรคก็จะพินาศไปแน่, เพราะฉะนั้น เราควรจักทิ้งกายซึ่งเทียบกันได้กับโจรนี้เสีย เข้าสู่นครคือนิพพาน เหมือนฉะนั้น,

ด้วยเหตุนั้น จึงตรัสเป็นคาถาไว้ว่าดังนี้

"บุคคลปลดซากศพที่น่าสะอิดสะเอียน ซึ่งพัวพันติดอยู่ที่คอแล้ว พึงประพฤติเป็นสุขได้ตามลำพัง เป็นอิสระในตนอยู่ฉันใด, แม้เราก็ควรจะทิ้งซึ่งกายอันนี้เสีย อันเป็นที่ประชุมแห่งซากศพต่างๆ นี้ ไม่อาลัยใยดีไปเสีย เหมือนฉะนั้น,

ประชาชนทั้งหลายทั้งชายและหญิง ถ่ายอุจจาระปัสสาวะในเว็จแล้ว ย่อมไม่อาลัยใยดี ไปจากเว็จนั้นฉันใด, เราจะทิ้งกายอันเต็มไปด้วยซากศพต่างๆ ไปเสีย ดุจเจ้าของเรือ ทิ้งเรือที่เก่าคร่ำคร่าไปฉะนั้น บุรุษขนภัณฑะร่วมทางกับโจรฉันใด, กายนี้ก็เหมือนกับมหาโจร เราจะละมันไป เพราะกลัวแต่ความพินาศแห่งกุศล เหมือนฉะนั้น."

เหตุที่ทำให้พระพุทธองค์ได้มหาปุริสลักขณะแต่ละข้อ

พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม ๑๖ หน้า ๑๙๕ ทีฆนิกาย ปาฏิวรรค ลักขณสูตร

ข้อ ๑๓๓ พระมหาบุรุษยินดีในวจีสัจในธรรม (กุศลกรรมบถ) การฝึกตน, ความสำรวม, ความเป็นผู้สะอาด, ศีลที่เป็นอาลัย, อุโบสถกรรม, ความไม่เบียดเบียนเหล่าสัตว์, และกรรมอันไม่สาหัส สมาทานแล้วมั่นคง ทรงประพฤติมาแล้วอย่างรอบคอบ, เพราะกรรมนั้น พระมหาบุรุษจึงหลีกไปสู่ไตรทิพย์ เสวยความสุขและสมบัติเป็นที่เพลิดเพลินยินดี, จุติจากไตรทิพย์แล้วเวียนมาในโลกนี้ เหยียบปฐพีด้วยฝ่าพระบาทอันเรียบ, พวกพราหมณ์ผู้ทำนายลักษณะประชุมกันแล้ว ทำนายว่า พระราชกุมารนี้ มีฝ่าพระบาทประดิษฐานเรียบ เป็นคฤหัสถ์หรือเป็นบรรพชิต ก็ไม่มีใครข่มได้ พระลักษณะนั้น ย่อมเป็นนิมิตส่องเนื้อความนั้น

พระราชกุมารนี้ เมื่ออยู่ครองฆราวาสไม่มีใครสามารถข่มได้ มีแต่ครอบงำพวกปรปักษ์, เหล่าศัตรูมิอาจย่ำยีได้ ใคร ๆ ที่เป็นมนุษย์ในโลกนี้หาข่มได้ไม่ เพราะผลแห่งกุศลกรรมนั้น, ถ้าพระกุมารเช่นนั้นเข้าถึงบรรพชา ทรงยินดียิ่งด้วยความพอใจในเนกขัมมะ จะมีพระปรีชาเห็นแจ่มแจ้ง เป็นอัครบุคคลไม่ถึงความเป็นผู้อันใคร ๆ ข่มได้ ย่อมเป็นผู้สูงสุดกว่านรชน อันนี้แล เป็นธรรมดาของพระราชกุมารนั้น

ข้อ ๑๓๕ หน้า ๑๙๘ พระมหาบุรุษเคยเป็นมนุษย์ในชาติก่อนๆ เป็นผู้นำความสุขมาให้แก่ชนจำนวนมาก บรรเทาภัย คือความหวาดกลัวและความหวาดเสียว, ขวนขวายในความคุ้มครองรักษาป้องกันเพราะกรรมนั้น พระมหาบุรุษจึงหลีกไปสู่ไตรทิพย์ เสวยความสุขและสมบัติเป็นที่เพลิดเพลินยินดี, ครั้นจุติจากไตรทิพย์แล้ว เวียนมาในโลกนี้ ย่อมได้ลายจักรทั้งหลาย มีซี่กำพันหนึ่ง มีกง, มีดุม โดยรอบในฝ่าพระบาททั้งสอง, พวกพราหมณ์ผู้ทำนายลักษณะมาประชุมกันแล้ว เห็นพระราชกุมารมีลักษณะอันเกิดด้วยบุญเป็นร้อยๆ แล้วทำนายว่า พระราชกุมารนี้จักมีบริวารย่ำยีเสียซึ่งศัตรู เพราะจักรทั้งหลายมีกงโดยรอบอย่างนั้น ถ้าพระราชกุมารเช่นนั้น ไม่เข้าถึงบรรพชา จะยังจักรให้เป็นไปและปกครอง

แผ่นดิน มีกษัตริย์ มียศมากเป็นอนุยนต์ติดตามห้อมล้อมพระองค์ ถ้าพระราชกุมารเช่นนั้นเข้าถึงบรรพชา เป็นผู้ยินดียิ่ง ด้วยความพอใจในเนกขัมมะ จะมีพระปรีชาเห็นแจ่มแจ้ง, พวกเทวดา, มนุษย์, อสูร, ท้าวสักกะ, ยักษ์, คนธรรพ์, นาค, วิหก, และสัตว์ ๔ เท้า ที่มียศมากจะห้อมล้อมพระองค์ ผู้ไม่มีใครยิ่งกว่าอันเทวดาและมนุษย์บูชาแล้ว

ข้อ ๑๓๖ หน้า ๒๐๐ พระมหาบุรุษทรงทราบ ความฆ่า อันเป็นเหตุให้สัตว์ตายว่าเป็นภัยแก่ตนได้เป็นผู้เว้นขาดแล้ว, เบื้องหน้าแต่มรณะได้ไปสู่สวรรค์เพราะมีกรรมที่ทรงประพฤติดีแล้วนั้น เสวยวิบาก อันเป็นผลแห่งกรรมที่ทรงทำดีแล้ว จุติ (จากสวรรค์) แล้ว เวียนมาในโลกนี้ ย่อมได้เฉพาะซึ่งลักษณะ ๓ ในโลกนี้ คือส้นพระบาทยาวงาม ๑ พระกายเกิดดี ตรงสวยงาม ประหนึ่งว่ากายพรหมมีพระพาหางาม มีความเป็นหนุ่ม ทรวดทรงงามสวยเป็นสุชาต ๑, มีนิ้วพระหัตถ์ และนิ้วพระบาทยาวอ่อนดังปุยฝ้าย ๒; พระชนก เป็นต้น ทรงบำรุงพระราชกุมารเพื่อให้มีพระชนมายุเป็นไปนาน เพราะพระองค์สมบูรณ์แล้วด้วย ปุริสลักษณะ ๓ ประการ ถ้าพระราชกุมารเป็นคฤหัสถ์ ก็จะให้พระชนม์ชีพเป็นไปนาน, ถ้าทรงผนวชก็จะให้พระชนม์ชีพเป็นไปนานกว่านั้น เพื่อให้วสีและอิทธิเจริญไป, พระลักษณะนั้นเป็นนิมิต เพื่อความเป็นผู้มีชนมายุยืน ด้วยประการะดังนี้

ข้อ ๑๓๙ หน้า ๒๐๒ พระมหาบุรุษอุดม เป็นผู้ที่ให้ของที่ควรเคี้ยวและของที่ควรบริโภค และน้ำที่ควรซดควรดื่ม มีรสอันเลิศ, เพราะกรรมที่ทรงประพฤติดีแล้วนั้นพระมหาบุรุษนั้นจึงบันเทิงใจอยู่นานในสวนนันทวัน, มาในโลกนี้ย่อมได้มังสะอูม ๗ แห่ง และได้พื้นพระหัตถ์ และพระบาทอ่อนนุ่ม บัณฑิตผู้ฉลาดในนิมิตแห่งลักษณะ กล่าวไว้เพื่อความเป็นผู้ได้ของควรเคี้ยวและโภชนะอันมีรส, ลักษณะนั้นใช่ว่าจะส่งอรรถ แม้แก่พระมหาบุรุษผู้เป็นคฤหัสถ์เท่านั้น ถึงพระมหาบุรุษทรงผนวช ก็ได้ขัชชนโภชนาทิวัตถุนั้นเหมือนกัน พระองค์เป็นผู้ได้ของควรเคี้ยว และมีโภชนะมีรสอันอุดม บัณฑิตทั้งหลายกล่าวแล้วว่าพระองค์ก็เป็น ผู้ตัดกิเลส เป็นเครื่องผูกของคฤหัสถ์ทั้งปวงเสีย

ข้อ ๑๔๑ หน้า ๒๐๓ พระมหาบุรุษทำแล้ว ประพฤติแล้ว ซึ่งการให้ ๑, ซึ่งความเป็นผู้ประพฤติให้เป็นประโยชน์ ๑, ซึ่งความเป็นผู้กล่าวคำเป็นที่รัก ๑, ซึ่งความเป็นผู้มีฉันทะเสมอกัน ๑, ให้เป็นความสงเคราะห์อย่างดีแก่ชนเป็นอันมาก ย่อมไปสู่สวรรค์ด้วยคุณอันตนมิได้ดูหมิ่น จุติ (จากสวรรค์) แล้วเวียนมาในโลกนี้ เป็นพระกุมารยังหนุ่มแน่นงดงาม ย่อมได้เฉพาะซึ่งความเป็นผู้มิฝ่าพระหัตถ์และฝ่าพระบาทอ่อนนุ่มด้วย ซึ่งความเป็นผู้มีฝ่าพระหัตถ์ และฝ่าพระบาทมีลายเป็นร่างข่ายงามยิ่ง และมีส่วนสวยน่าชมด้วย, พระองค์มาสู่แผ่นดินนี้ มีบริวารชนอันพระองค์พึงตรวจตราและสงเคราะห์ดี, ตรัสถ้อยคำเป็นที่น่ารักแสวงหาประโยชน์เกื้อกูลและให้ความสุข ทรงประพฤติความดีมากหลายที่พระองค์โปรดยิ่ง ถ้าพระองค์ละความบริโภคกามารมณ์ทั้งปวง เป็นพระชินะตรัสธรรมกถาแก่ประชุมชน, ประชาชนก็สนองคำของพระองค์เลื่อมใสยิ่งนัก ครั้นฟังธรรมแล้ว ย่อมจะพากันประพฤติธรรมสมควรแก่ธรรม

ข้อ ๑๔๓ หน้า ๒๐๕ พระมหาบุรุษพิจารณาก่อน จึงกล่าวคำอันประกอบด้วยอรรถและธรรม แสดงแล้วกะประชาชนเป็นอันมาก, เป็นผู้นำประโยชน์และความสุขมาให้แก่สัตว์ทั้งหลาย, เป็นผู้ไม่ตระหนี่ได้เสียสละบูชาธรรมแล้ว พระองค์ย่อมไปสู่สุคติ บันเทิงอยู่ในสุคตินั้น เพราะกรรมอันพระองค์ประพฤติดีแล้ว มาในโลกนี้ ย่อมได้ลักษณะ ๒ ประการ เพื่อความเป็นผู้มีความสุขอันอุดม, พระมหาบุรุษนั้น มีพระโลมชาติมีปลายช้อนขึ้นข้างบนและมีพระบาทดำรงอยู่แล้วเป็นอันดี อันพระมังสะและพระโลหิตปิดบัง อันหนังหุ้มห่อแล้ว และมีพระเพลาเบื้องบนงาม

พระมหาบุรุษเช่นนั้น ถ้าอยู่ครองเรือนจะถึงความเป็นผู้เลิศกว่าผู้ที่บริโภคกามไม่มีใคร ๆ ยิ่งกว่า, พระองค์ทรงครอบงำชมพูทวีปเสียสิ้น, หนึ่งหากพระองค์ทรงผนวชก็จะทรงพระวิริยะอย่างประเสริฐถึงความเป็นผู้เลิศกว่าสรรพสัตว์ไม่มีใคร ๆ ยิ่งกว่าพระองค์ได้ทรงครอบงำโลกทั้งปวงอยู่

ข้อ ๑๔๕ หน้า ๒๐๗ พระมหาบุรุษปรารถนาอยู่ว่า ทำไฉนพวกนักศึกษาเหล่านี้จะรู้แจ่มแจ้งเร็วในศิลปะ, ในวิชชา, ในจรณะ และในกรรม และ

ด่วนบอกศิลปะที่ไม่เป็นไปเพื่อจะเบียดเบียนใคร ๆ ด้วยความตั้งใจว่า ผู้ศึกษาจะลำบากนาน, ครั้นทำกุศลกรรมมีความสุขเป็นผลนั้นแล้ว ย่อมได้พระชงฆ์ทั้งคู่เป็นที่ชอบใจ, มีทรวดทรงดี, กลมกลึงเป็นสุชาติ, เรียวไปโดยลำดับ มีโลมชาติมีปลายช้อนขึ้นข้างบน มีหนังอันละเอียดหุ้มห่อแล้ว

บัณฑิตทั้งหลายชมพระมหาบุรุษนั้นว่า พระองค์มีพระชงฆ์ดังว่าแข้งแห่งเนื้อทราย และชมพระลักษณะคือโลมชาติเส้นหนึ่งอันประกอบด้วยสมบัติที่ใคร ๆ ปรารถนารวมเข้าไว้ในที่นี้, พระมหาบุรุษเมื่อยังไม่ทรงผนวชก็ได้ลักษณะนั้น ในที่นี้เร็วพลัน, ถ้ามหาบุรุษเช่นนั้น เข้าถึงบรรพชาทรงยินดียิ่งแล้ว ด้วยความพอใจในเนกขัมมะ มีพระปรีชาเห็นแจ่มแจ้ง ทรงพระวิริยะยอดเยี่ยม จะทรงได้พระลักษณะเป็นอนุโลมแก่พระลักษณะที่สมควรเร็วพลัน

ข้อ ๑๔๗ หน้า ๒๐๙ พระมหาบุรุษเคยเป็นมนุษย์ ในชาติก่อน ๆ ประสงค์จะรู้ทั่วถึงเข้าหาบรรพชิตสอบถามตั้งใจฟังด้วยดี มุ่งความเจริญอยู่ภายในไตร่ตรองกถาอันประกอบด้วยอรรถ, มาอุบัติเป็นมนุษย์มีพระฉวีละเอียดเพราะกรรมอันดำเนินไป เพื่อความได้เฉพาะซึ่งปัญญา, บัณฑิตผู้ฉลาดในลักษณะและนิมิตทำนายว่า พระราชกุมารเช่นนี้ จะทรงยังทราบอรรถอันสุขุมแล้วเห็นอยู่ ถ้าไม่เข้าถึงบรรพชา ก็จะยังจักรให้เป็นไปปกครองแผ่นดินในการสั่งสอนที่เป็นประโยชน์และในการกำหนดไม่มีใครประเสริฐหรือเสมอเท่าพระองค์, ถ้าพระกุมารเช่นนั้นเข้าถึงบรรพชายินดียิ่งด้วยความพอพระทัยในเนกขัมมะ จะมีพระปรีชาเห็นแจ่มแจ้งทรงได้พระปรีชาอันพิเศษอันยอดเยี่ยมบรรลุพระโพธิญาณทรงพระปรีชาประเสริฐกว้างขวางดังแผ่นดิน

หน้า ๒๑๑ ข้อ ๑๔๙ พระมหาบุรุษอธิษฐานความเป็นผู้ไม่โกรธไว้และได้ให้ทานคือผ้าเป็นอันมากล้วนแต่มีเนื้ออันละเอียดและมีสีดีเป็นผู้ดำรงอยู่ในภพก่อน ๆ ทรงเสียสละเหมือนฝนตกทั่วแผ่นดิน ครั้นทรงกระทำกุศลกรรมนั้นแล้วจุติจากมนุษย์โลกเข้าถึงเทวโลก เสวยวิบากอันเป็นผลกรรมที่ทำไว้ดี มีพระฉวีเปรียบด้วยทอง ดุจพระอินทร์ผู้ประเสริฐกว่าสุรเทวดา ย่อมลบล้นอยู่ในเทวโลก เสวยวิบากอันเป็นผลกรรมที่ทำไว้ดี ถ้าเสด็จครองเรือนยังไม่ประสงค์

ที่จะทรงผนวช ก็จะทรงปกครองแผ่นดินใหญ่ ทรงได้เฉพาะซึ่งสัตตรัตนะ และความเป็นผู้มีพระฉวีสะอาดละเอียด งามลบล้นประชุมชนในโลกนี้ ถ้าเข้าถึงบรรพชา ก็จะทรงได้ซึ่งผ้าสำหรับทรงครอง เป็นผ้าเครื่องนุ่งห่มอย่างดี และเสวยผลกรรมที่เป็นประโยชน์ดี ที่ทรงทำไว้ในภพก่อนๆ ความหมดสิ้นแห่งผลกรรมที่พระองค์ทำไว้แล้ว หามีไม่

หน้า ๒๑๓ ข้อ ๑๕๑ พระมหาบุรุษเป็นมนุษย์ในชาติก่อน ๆ ได้ทรงนำพวกญาติมิตรสหายที่สูญหายพลัดพรากไปนานให้กลับมาพบกัน ครั้นทำให้เขาพร้อมเพรียงกันแล้วก็ชื่นชม, เพราะกุศลกรรมนั้นพระองค์จึงหลีกไปสู่ไตรทิพย์ เสวยความสุขและสมบัติเป็นที่เพลิดเพลินยินดี จุติจากเทวโลกแล้วเวียนมาเกิดในโลกนี้ ย่อมได้องคาพยพที่ปิดบังด้วยผ้าตั้งอยู่ในฝัก พระมหาบุรุษเช่นนั้นมีพระโอรสมาก พระโอรสของพระองค์มากกว่าพันเป็นผู้กล้าหาญ เป็นวีรบุรุษสามารถให้ศัตรูพ่ายไป, ให้ปีติเกิดและทูลปิยพจน์แก่พระมหาบุรุษที่ยังทรงเป็นคฤหัสถ์ เมื่อพระมหาบุรุษทรงผนวชบำเพ็ญพรต, มีพระโอรสมากกว่านั้นล้วนแต่ดำเนินตามพระพุทธพจน์, พระลักษณะนั้น ย่อมส่องนิมิตเนื้อความนั้นสำหรับพระมหาบุรุษที่เป็นคฤหัสถ์หรือบรรพชิต

หน้า ๒๑๕ ข้อ ๑๕๓ พระมหาบุรุษ เมื่อตรวจดูมหาชนที่ควรสงเคราะห์ พิจารณาแล้ว สอดส่องแล้ว คิดแล้ว หยั่งทราบว่า บุคคลนี้ควรแก่การสักการะนี้ ดังนี้แล้ว ทำกิจพิเศษของบุรุษในบุคคลนั้น ๆ ในกาลก่อน, ก็แหละมหาบุรุษทรงยืนตรงไม่ต้องน้อมพระกายลง ก็ถูกต้องพระชาณุทั้ง ๒ ด้วยพระกรทั้ง ๒ ได้ และมีพระกายเป็นปริมณฑล ดังว่าต้นนิโครธที่งอกงามบนแผ่นดิน, ด้วยผลกรรมที่ประพฤติมาดีแล้วยังเป็นส่วนเหลือ, มนุษย์ทั้งหลายที่มีปัญญาอันละเอียด รู้จักลักษณะเป็นนิมิตมากอย่างทำนายว่า พระราชโอรสนี้เป็นพระดรุณกุมารยังทรงเยาว์ ย่อมได้เฉพาะซึ่งลักษณะอันคู่ควรแก่คฤหัสถ์มากอย่างกามโภคะอันสมควรแก่คฤหัสถ์เป็นอันมาก ย่อมมีแก่พระราชกุมารผู้เป็นใหญ่ในแผ่นดินในฆราวาสวิสัยนี้, ถ้าพระกุมารนี้ทรงละกามโภคะทั้งปวง จะทรงได้อนุตตรธรรมอันเป็นทรัพย์อย่างประเสริฐสูงสุด

หน้า ๒๑๗ ข้อ ๑๕๕ พระมหาบุรุษย่อมปรารถนา ความเจริญกับด้วยประชาชนเหล่าอื่นว่า ทำไฉน พหุชนจึงไม่เสื่อมจากศรัทธา, ศีล, สุตะ, จาคะ, ธรรมคุณอันให้ประโยชน์สำเร็จมาก ทรัพย์, ข้าวเปลือก, นา, สวน, บุตร, ภรรยา, สัตว์สองเท้าและสัตว์สี่เท้า, ญาติ, มิตร, พวกพ้อง, และพละ, วรรณะ, สุขทั้ง ๒ ประการดังนี้ ทั้งหวังความมั่งมีและสำเร็จ, พระมหาบุรุษนั้น มีส่วนพระกายข้างหน้าดำรงอยู่เป็นอันดี ดังว่ากึ่งกายข้างหน้าแห่งราชสีห์ และมีพระศอกลมเสมอกันทั้งมีระหว่างพระปฤษฎางค์เต็มดี ลักษณะทั้ง ๓ นี้เป็นบุพนิมิตไม่เสื่อมปรากฏอยู่, เพราะกรรมที่มหาบุรุษประพฤติดีแล้ว ทำแล้วในกาลก่อน พระมหาบุรุษแม้ดำรงอยู่ในคิหิวิสัย ย่อมทรงเจริญด้วยข้าวเปลือก, ทรัพย์, บุตร, ภรรยา, สัตว์สองเท้าและสัตว์สี่เท้า ถ้าทรงตัดกังวลเสีย ทรงผนวช ย่อมทรงบรรลุพระโพธิญาณอันประเสริฐมีความไม่เสื่อมเป็นธรรมดา

หน้า ๒๑๙ ข้อ ๑๕๗ พระมหาบุรุษไม่เบียดเบียน ไม่ย่ำยีสัตว์ด้วยฝ่ามือ ด้วยท่อนไม้ด้วยก้อนดิน ด้วยศัสตรา ด้วยอันให้ตายเอง และอันบังคับให้ฆ่า ด้วยอันจำจองหรือด้วยอันให้หวาดกลัว เพราะกรรมนั้นนั่นแหละ, พระมหาบุรุษไปจากมนุษยโลกจึงบันเทิงใจในสุคติทั้งหลาย และเพราะทำกรรมมีผลเป็นสุขจึงได้สุขมาก และมีเส้นประสาทสำหรับนำรสอาหาร เพราะฉะนั้น พวกพราหมณ์ผู้ฉลาดมีปัญญาอันเห็นแจ่มแจ้งทำนายว่า พระมหาบุรุษนี้จักมีความสุขมาก ลักษณะนั้นย่อมส่องอรรถนั้นสำหรับพระราชกุมารผู้ยังดำรงอยู่ในคิหิวิสัยหรือผู้ทรงผนวช

หน้า ๒๒๑ ข้อ ๑๕๙ พระมหาบุรุษ ไม่ถลึงตาดู ไม่ค้อนตาดู ไม่ชำเลืองดู พหุชน ด้วยอำนาจความโกรธ เป็นผู้ตรง มีใจตรงเป็นปกติ แลดูพหุชนด้วยปิยจักษุ พระองค์เสวยวิบากอันเป็นผลบันเทิงอยู่ในสุคติทั้งหลาย, มาในโลกนี้ มีดวงพระเนตรดังว่าตาแห่งโค และมีพระนัยนาคือพระเนตรมีสีดำสนิทมีการเห็นแจ่มใส, พวกมนุษย์ผู้ประกอบในลักษณศาสตร์ มีความละเอียดผู้ฉลาดในลักษณะเป็นนิมิตมีบทมาก ฉลาดในการตรวจเห็นนัยน์ตามีสีดำสนิทและดวงตาเป็นดังตาแห่งโค จะชมเชยพระราชกุมารนั้นว่า พระองค์เป็นที่เห็นน่ารัก

พระมหาบุรุษดำรงอยู่ในคิหิวิสัย เป็นที่เห็นที่น่ารักเป็นที่รักของชนมาก ก็ถ้าพระองค์ทรงละคิหิวิสัยเป็นพระสมณะ ย่อมเป็นที่รักของพหุชนและยังชนเป็นอันมากให้สร่างโศก

หน้า ๒๒๓ ข้อ ๑๖๑ พระมหาบุรุษ เป็นหัวหน้าในธรรมทั้งหลายที่เป็นสุจริต ยินดียิ่งแล้วในธรรมจริยา เป็นที่คล้อยตามพหุชนเสวยผลแห่งบุญในสวรรค์ทั้งหลาย, ครั้นเสวยผลแห่งสุจริตแล้ว มาในโลกนี้ได้ถึงความเป็นผู้มีพระเศียร ดุจดังว่าประดับด้วยพระอุณหิส, พวกผู้รู้ที่ทรงจำลักษณะเป็นนิมิตอันปรากฏอยู่ทำนายว่า พระราชกุมารนี้จักเป็นหัวหน้าแห่งพหุชนหมู่ชนที่ช่วยเหลือของพระองค์ในหมู่มนุษย์ในโลกนี้ แม้ในเบื้องต้น (คราวที่พระองค์ทรงพระเยาว์) ครั้งนั้นพวกพราหมณ์ก็พยากรณ์แก่พระองค์ว่า พระราชกุมารนี้ ถ้าเป็นกษัตริย์จะเป็นใหญ่ในแผ่นดิน จะได้ความช่วยเหลือในชนมากโดยแท้ ถ้าพระองค์จะทรงผนวช จะปราดเปรื่องมีความชำนาญพิเศษในธรรมทั้งหลาย และชนเป็นอันมากจะเป็นผู้ยินดียิ่งในคุณคือความสั่งสอนของพระองค์ และจะคล้อยตาม

หน้า ๒๒๕ ข้อ ๑๖๓ ในชาติก่อน พระมหาบุรุษมีปฏิญญาเป็นสัจจะมีพระวาจาไม่เป็นสอง เว้นคำเหลวไหล ไม่พูดให้เคลื่อนคลาดต่อใคร ๆ ตรัสโดยคำจริง, คำแท้, คำคงที่, มีพระอุณาโลมสีขาวสะอาดอ่อนดีดังปุยฝ้ายเกิดดีในระหว่างพระขนง และในขุมพระโลมาทั่วไป ไม่มีโลมชาติเกิดเป็นสองเส้นมีพระสรีระอันโลมชาติเส้นหนึ่ง ๆ ขึ้นสะพรั่ง, พวกผู้รู้ลักษณะฉลาดในลักษณะเป็นนิมิตที่ปรากฏเป็นจำนวนมากมาประชุมกัน แล้วทำนายพระมหาบุรุษว่า พระอุณาโลมตั้งอยู่ดีโดยนิมิตบ่งว่า พหุชนย่อมประพฤติตาม, พระมหาบุรุษแม้ดำรงอยู่ในคิหิวิสัยมหาชนก็ประพฤติตาม, เพราะกรรมที่ทรงทำดีมากในชาติก่อน หมู่ชนย่อมประพฤติตามพระมหาบุรุษผู้ตัดกังวลทรงผนวชเป็นพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐ

หน้า ๒๒๗ ข้อ ๑๖๕ พระมหาบุรุษ ไม่ได้กล่าวแล้วซึ่งวาจาอันส่อเสียดอันทำความแตกแก่พวกที่ดีกัน อันทำความวิวาทเป็นเหตุให้ความแตกกันมากไป อันทำกิจอันไม่ควรเป็นเหตุให้ทำความทะเลาะกันมากไป อันยังความแตกกันให้เกิดแก่พวกที่ดีกัน ได้กล่าวแล้วซึ่งวาจาดี อันทำความไม่วิวาทกันให้

เจริญไปอันยังความติดต่อกันให้เกิดแก่พวกที่แตกกัน บรรเทาความทะเลาะของชน มีความสามัคคีกับหมู่ชน ยินดีเบิกบานอยู่กับประชุมชนทั้งหลาย ย่อมเสวยวิบากอันเป็นผลเบิกบานอยู่ในสุคติทั้งหลาย มาในโลกนี้ ย่อมมีพระทนต์ไม่ห่างเรียบดี และมีพระทนต์ ๔๐ ซี่เกิดอยู่ในพระโอษฐ์ตั้งอยู่เป็นอย่างดี ถ้าพระองค์เป็นกษัตริย์เป็นใหญ่ในแผ่นดิน จะมีบริษัทไม่แตกกัน หากพระองค์เป็นสมณะจะปราศจากกิเลสปราศจากมลทิน บริษัทของพระองค์จะดำเนินตามไม่มีความหวั่นไหว

หน้า ๒๒๘ ข้อ ๑๖๗ พระมหาบุรุษ ไม่ได้กล่าวแล้วซึ่งวาจาหยาบอันทำความด่า ความบาดหมาง ความลำบากใจ ทำความเจ็บใจ เป็นเครื่องย่ำเหยียบแก่พหุชน เป็นคำชั่วร้าย, ได้กล่าวแล้วซึ่งวาจาอ่อนหวานไพเราะ อันมีประโยชน์ดี กล่าววาจาอันเป็นที่รักแห่งใจอันไปสู่หทัย อันสะดวกแก่โสตเสวยผลแห่งวาจาอันประพฤติดี และเสวยผลบุญในสวรรค์ทั้งหลาย ครั้นเสวยผลแห่งกรรมที่ประพฤติดีแล้วมาในโลกนี้ ได้ถึงแล้วซึ่งความเป็นผู้มีเสียงดังว่าเสียงแห่งพรหม และมีพระชิวหาไพบูลย์กว้างมีคำที่ตรัสอันพหุชนเชื่อถือ ผลนี้ย่อมสำเร็จแก่พระองค์แม้เป็นคฤหัสถ์ตรัสอยู่ฉันใดถ้าพระองค์ทรงผนวช เมื่อตรัสคำที่ตรัสดีมากแก่พหุชน คำนั้นพหุชนก็เชื่อถือ ฉันนั้นโดยแท้

หน้า ๒๓๐ ข้อ ๑๖๙ พระมหาบุรุษ ไม่กล่าวคำเพ้อเจ้อ ไม่กล่าวคำปราศจากหลักฐาน มีคลองพระวาจาไม่เหลวไหล ทรงบรรเทาเสียซึ่งคำที่ไม่เป็นประโยชน์ตรัสแต่คำที่เป็นประโยชน์ และคำที่เป็นสุขแก่พหุชน ครั้นทำกรรมนั้นแล้วจุติแล้วจากมนุษยโลก เข้าถึงแล้วซึ่งเทวโลกเสวยวิบากอันเป็นผลแห่งกรรมที่ทำดีแล้ว จุติแล้วเวียนมาในโลกนี้ได้แล้วซึ่งความเป็นผู้มีพระหนุ ดังว่าคางราชสีห์ที่ประเสริฐกว่าสัตว์สี่เท้า, เป็นพระราชาที่เป็นใหญ่กว่ามนุษย์ แสนยากที่ใคร ๆ จะกำจัดพระองค์ได้, พระองค์เป็นผู้ใหญ่ยิ่งของมวลมนุษย์ มีอานุภาพมากเป็นผู้เสมอด้วยเทวดาผู้ประเสริฐในชั้นไตรทิพย์ และเป็นเหมือนพระอินทร์ผู้ประเสริฐกว่าเทวดา เป็นผู้มั่นคง อันคนธรรพ์, อสูร, ท้าวสักกะ, และยักษ์ผู้กล้าไม่กำจัดได้โดยง่ายเลย พระมหาบุรุษเช่นนั้น ย่อมเป็นใหญ่ทุกทิศในโลกนี้โดยแท้

หน้า ๒๓๑ ข้อ ๑๗๑ พระมหาบุรุษ ละมิจฉาอาชีวะเสีย ยังความประพฤติให้เกิดแล้วด้วยสัมมาอาชีวะอันสะอาดอันเป็นไปโดยธรรมละกรรมอันไม่เป็นประโยชน์ประพฤติแต่กรรมที่เป็นประโยชน์ และเป็นสุขแก่พหุชนทำกรรมมีผลดีที่หมู่สัตบุรุษผู้มีปัญญาอันละเอียดผู้ฉลาดสรรเสริญแล้วเสวยสุขอยู่ในสวรรค์เป็นผู้พรั่งพร้อมด้วยสมบัติ เป็นที่ยินดีเพลิดเพลินอภิรมย์อยู่ เสมอด้วยท้าวสักกะผู้ประเสริฐในชั้นไตรทิพย์ จุติจากสวรรค์แล้วได้ภพเป็นที่อยู่แห่งมนุษย์ ยังซ้ำได้เฉพาะซึ่งพระทนต์ที่เกิดในพระโอษฐ์สำหรับตรัสเรียบเสมอ และพระทาฐะเขี้ยวสีขาวดีหมดจดสะอาดเพราะวิบากอันเป็นผลแห่งกรรมที่ทำดี, พวกมนุษย์ผู้ทำนายลักษณะที่มีปัญญาอันละเอียดที่มหาชนยกย่องเป็นจำนวนมากมาประชุมกันแล้วพยากรณ์ว่า พระราชกุมารนี้จะมีหมู่ชนที่สะอาดเป็นบริวาร มีพระทนต์ที่เกิดสองหนเสมอ, และมีพระทาฐะมีสีขาวสะอาดงาม ชนเป็นอันมากที่สะอาดเป็นของพระมหาบุรุษผู้เป็นพระราชาปกครองแผ่นดินใหญ่นี้ ไม่กดขี่เบียดเบียนชาวชนบท ชนทั้งหลายต่างประพฤติที่เป็นประโยชน์ และเป็นสุขแก่ชนมาก, ถ้าพระองค์ทรงผนวช จะเป็นสมณะปราศจากบาปธรรม มีกิเลสเป็นดังธุลีระงับไปมีหลังคาคือกิเลสอันเปิดแล้ว ปราศจากความกระวนกระวายและความลำบากจะทรงเห็นโลกนี้และโลกอื่น และบรมธรรมโดยแท้ คฤหัสถ์เป็นจำนวนมาก และพวกบรรพชิตที่ยังไม่สามารถ จะทำตามโอวาทของพระองค์ ผู้กำจัดบาปธรรมที่บัณฑิตติเตียนเสียแล้ว พระองค์จะเป็นผู้อันบริวารที่สะอาด ผู้กำจัดกิเลสเป็นมลทินเป็นดังว่าตออันให้โทษ ห้อมล้อมแล้ว

พระผู้มีพระภาคตรัสพระพุทธพจน์นี้แล้ว ภิกษุทั้งหลายนั้นชื่นชมยินดีพระภาษิตของพระผู้มีพระภาค ดังนี้แล ฯ

ทรงเตือนให้ตั้งอยู่ในความไม่ประมาท

(จากพระไตรปิฎก เล่ม ๑๐ ทีฆนิกายมหาวรรค, ภาษาไทยเล่ม ๑๕ หน้า ๑๖๕)

พระผู้มีพระภาค ตรัสเตือนภิกษุทั้งหลายว่า

*"**ดูกร**ภิกษุทั้งหลาย บัดนี้เราขอเตือนพวกเธอ สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมเป็นธรรมดา ความปรินิพพานของตถาคต จักมีในไม่ช้า โดยล่วงไปอีกสามเดือนแต่นี้ ตถาคตก็จักปรินิพพาน."*

พระผู้มีพระภาคผู้สุคตศาสดา ครั้นได้ตรัสไวยากรณ์ภาษิตนี้แล้ว จึงได้ตรัสคาถาประพันธ์ต่อไปอีกว่า

*"**คน**เหล่าใด ทั้งเด็กทั้งผู้ใหญ่ ทั้งพาลทั้งบัณฑิต ทั้งมั่งมีทั้งขัดสน ล้วนมีความตายเป็นเบื้องหน้า ภาชนะดินที่นายช่างหม้อกระทำแล้วทั้งเล็กทั้งใหญ่ ทั้งสุกทั้งดิบ ทุกชนิดมีความแตก เป็นที่สุดฉันใด, ชีวิตของสัตว์ทั้งหลาย ก็ฉันนั้น."*

พระศาสดาได้ตรัสคาถาประพันธ์ต่อไปอีกว่า

"วัยของเราแก่หง่อมแล้ว ชีวิตเป็นของน้อย เราจักละพวกเธอไป เรากระทำที่พึ่งแก่ตนแล้ว ดูกรภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงเป็นผู้ไม่ประมาท มีสติ มีศีล อันดีเถิด จงเป็นผู้มีความดำริตั้งมั่นดีแล้ว ตามรักษาจิตของตนเถิด ผู้ใดจักเป็นผู้ไม่ประมาท อยู่ในธรรมวินัยนี้ ผู้นั้นจักละชาติ สงสารแล้ว กระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ดังนี้" เมื่อพระพุทธองค์นิพพานแล้ว ท้าวสักกเทวราชตรัสพระคาถาว่า (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม ๑๕ หน้า ๒๐๘)

"สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ มีความเกิดขึ้นและเสื่อมไปเป็นธรรมดา บังเกิดขึ้นแล้ว ย่อมดับไป ความเข้าไปสงบสังขารเหล่านั้น (ได้แก่บรรลุนิพพาน) ย่อมเป็นสุขดังนี้."

การมีชีวิตอยู่วันเดียวถ้าได้เจริญวิปัสสนา ดีกว่าไม่ได้เจริญวิปัสสนา ถึงจะอยู่ได้ ๑๐๐ ปี

(ธรรมบท ปาปวรรค ๒๕/๓๐)

โย จ วสฺสสตํ ชีเว อปสฺสํ อุทยพฺพยํ
เอกาหํ ชีวิตํ เสยฺโย ปสฺสโต อุทยพฺพยํ ฯเปฯ

ก็บุคคลผู้พิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป (ของรูปนาม) มีชีวิตอยู่วันเดียว ประเสริฐกว่าบุคคลผู้ไม่พิจารณาเห็นความเกิดขึ้น และความเสื่อมไป (ของรูปนาม) มีชีวิตอยู่ตั้งร้อยปี.

ก็บุคคลผู้พิจารณาเห็นอมตบท มีชีวิตอยู่วันเดียว ประเสริฐกว่าบุคคลผู้ไม่พิจารณาเห็นธรรมอันสูงสุด มีชีวิตอยู่ร้อยปี

สิ่งที่เราท่านทั้งหลายได้โดยแสนยากลำบาก ๔ อย่าง

กิจฺโฉ มนุสฺสปฏิลาโภ กิจฺฉํ มจฺจาน ชีวิตํ
กิจฺฉํ สทฺธมฺมสฺสวนํ กิจฺโฉพุทฺธานุมุปฺปาโท.

การได้เฉพาะความเป็นมนุษย์ยาก ความเป็นอยู่ของสัตว์ทั้งหลายยาก การฟังพระสัทธรรมยาก การเกิดขึ้นแห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลายยาก

หมายความว่า การที่ได้มาเกิดเป็นมนุษย์นั้น ต้องกระทำบุญไว้ในชาติก่อนๆ เป็นอันมาก ผลบุญอันนั้นนำมาให้เกิดเป็นมนุษย์ในชาตินี้ ถึงแม้ว่าจะได้เกิดมาเป็นมนุษย์แล้ว ก็ตายเสียในเวลาคลอดมาใหม่ ๆ ก็มีจำนวนมาก ไม่อย่างนั้นบางคนก็เกิดมามีอายุได้ ๑๐ ขวบตายบ้าง, ๑๕ ขวบตายบ้าง ดังนี้ ท่านจึงกล่าวว่า การที่รักษาชีวิตให้รอดพ้นมาได้ถึงเวลานี้ เป็นการที่สัตว์ทั้งหลายได้มาโดยแสนยากลำบากเหมือนกัน, ถึงแม้ว่าจะมีชีวิตยืนยาวมาได้ถึงเพียงนี้แล้วคนส่วนมากก็ปล่อยชีวิตให้เป็นไปตามยถากรรม ไม่ได้เรียนไม่ได้ฟังธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ท่านจึงกล่าวว่า การได้ฟังพระสัทธรรมก็ได้แสนยากลำบากอย่างยิ่ง และการที่จะมีพระสัมมาสัมพุทธเจ้ามาตรัสรู้ในโลกแต่ละพระองค์ๆ นั้น เป็นเวลานานมาก เพราะการสร้างบารมีอันเป็นเหตุให้ตรัสรู้เป็นสัมมาสัมพุทธนั้น ต้องสร้างถึง ๔ อสงไขยกับ ๑ แสนมหากัป.

ความเป็นมาของพระไตรปิฎก

พระไตรปิฎกนั้น ท่านจัดไว้เป็น ๓ ตอน

ตอนที่ ๑ เรียกว่า **ปฐมพุทธพจน์**

ตอนที่ ๒ เรียกว่า **มัชฌิมพุทธพจน์**

ตอนที่ ๓ เรียกว่า **ปัจฉิมพุทธพจน์**

ปฐมพุทธพจน์

พระคันถรจนาจารย์ได้ให้คำอธิบายไว้ในนิทานอรรถกถาว่า ปฐมพุทธพจน์นั้น หมายถึง พระพุทธอุทานที่พระพุทธองค์ได้ตรัสไว้ ตอนที่ตรัสรู้ใหม่ๆ ว่า

อเนกชาติสงฺสารํ สนฺธาวิสฺสํ อนิพฺพิสํ
คหการํ คเวสนฺโต ทุกฺขาชาติ ปุนปฺปุนํ
คหการก ทิฏฺโฐสิ ปุน เคหํ นกาหสี
สพฺพา เต ผาสุกาภคฺคา คหกูฏํ วิสงฺขตํ
วิสงฺขารคตํ จิตฺตํ ตณฺหาย ขยมชฺฌคาติ.

เราเสาะหาช่างผู้ที่ทำเรือน คือร่างกายอยู่ เมื่อยังไม่พบได้ท่องเที่ยวไปแล้ว สิ้นสงสารอันนับด้วยชาติมิใช่น้อย การเกิดบ่อย ๆ เป็นความทุกข์, แน่ะเจ้าตัณหาผู้เป็นช่างทำเรือนคือร่างกาย เราพบท่านแล้วท่านจักทำเรือน ร่างกายของเราไม่ได้อีกต่อไป โครงบ้านคือเศษที่เหลือทั้งหมดของท่าน ก็ถูกเราหักทำลายเสียได้แล้ว ยอดเรือน คือ อวิชชา ก็ถูกเรารื้อเสียแล้ว บัดนี้ จิตของเราก็บรรลุถึงพระนิพพานอันปราศจากการปรุงแต่ง โดยการรับเอามาเป็นอารมณ์แล้วและเราก็ได้เป็นผู้บรรลุถึงเป็นพระอรหันต์ อันเป็นที่สิ้นไปแห่งตัณหาทั้งหลายแล้ว

จากธรรมปทัฏฐกถา *ภาค ๕ ชราวรรค ปฐมโพธิวัตถุ ๕/๑๒๐*

ฝ่ายอาจารย์บางท่าน อ้างว่า พระพุทธอุทานทั้ง ๓ ตอน ที่ทรงแสดงไว้ในพระวินัยมหาวรรคบาลีภาค ๓ เรื่องโพธิกถานั้นว่า เป็นปฐมพุทธพจน์ ดังมีใจความว่า

พระพุทธพจน์อุทานที่ ๑

ยทาหเว ปาตุภวนฺติ ธมฺมา อาตาปิโน ฌายโต พฺราหฺมณสฺส อถสฺส กงฺขา วปยนฺติ สพฺพา ยโต ปชานาติ สเหตุธมฺมํ.

เมื่อใดแล ธรรมทั้งหลายปรากฏแก่พราหมณ์ ผู้มีเพียรเพ่งอยู่ เมื่อนั้นความสงสัยทั้งปวงของพราหมณ์นั้น ย่อมสิ้นไป เพราะมารู้ธรรมพร้อมทั้งเหตุ

พระพุทธพจน์อุทานที่ ๒

ยทาหเว ปาตุภวนฺติ ธมฺมา อาตาปิโน ฌายโต พฺราหฺมณสฺส อถสฺส กงฺขา วปยนฺติ สพฺพา ยโต ขยํ ปจฺจยานํ อเวทิ

เมื่อใดแล ธรรมทั้งหลายปรากฏแก่พราหมณ์ ผู้มีเพียรเพ่งอยู่ เมื่อนั้นความสงสัยทั้งปวงของพราหมณ์นั้น ย่อมสิ้นไป เพราะมารู้ธรรมอันเป็นที่สิ้นไปแห่งปัจจัยทั้งหลาย

พระพุทธพจน์อุทานที่ ๓

ยทาหเว ปาตุภวนฺติ ธมฺมา อาตาปิโน ฌายโต พฺราหฺมณสฺส วิธุปยํ ติฏฺฐติ มารเสนํ สูโรว โอภาสยมนฺตลิกฺขนฺติ.

เมื่อใดแล ธรรมทั้งหลายปรากฏแก่พราหมณ์ ผู้มีเพียรเพ่งอยู่ เมื่อนั้นพราหมณ์นั้นย่อมกำจัดมารและเสนามารเสียได้ ดุจพระอาทิตย์อุทัยทำอากาศให้สว่างฉะนั้น.

ปัจฉิมพุทธพจน์

พระพุทธพจน์ที่พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้เป็นครั้งสุดท้าย ก่อนที่จะเสด็จดับขันธ์ปรินิพพานนั้นมีปรากฏอยู่ใน ทีฆนิกาย มหาวรรค บาลีฉัฏฐสังคายนา หน้า ๑๒๘ ข้อ ๒๑๘ ว่า

อถโข ภควา ภิกฺขู อามนฺเตสิ หนฺททานิ ภิกฺขเว อามนฺตยามิโว วยธมฺมา สงฺขารา อปฺปมาเทน สมฺปาเทถาติ.

ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาค ทรงเรียกภิกษุทั้งหลาย ตรัสว่าดูกรภิกษุทั้งหลาย บัดนี้ เราขอเตือนเธอทั้งหลายว่า สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา ขอให้พวกเธอจงทำกิจกรรมทุกๆ อย่างให้ถึงพร้อม (ได้แก่เจริญ

วิปัสสนาให้บรรลุมรรคผลนิพพาน) ด้วยความไม่ประมาทเถิด นี้เป็นปัจฉิมวาจาของพระตถาคตเจ้า

มัชฌิมพุทธพจน์

พระพุทธดำรัสเท่าที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ ในระหว่างกลางแห่งปฐมพุทธพจน์และปัจฉิมพุทธพจน์ทั้งหมด จัดเป็นมัชฌิมพุทธพจน์.

พระธรรมวินัย

พระธรรมวินัยเท่าที่จัดเป็นพระปริยัติศาสนา พระอานนทเถระเจ้าเป็นคลังแห่งพระสัทธรรม ได้เล่าเรียนทรงจำมาเป็น ๒ ตอน ด้วยกันคือ

๑. ได้เรียนจากพระพุทธองค์โดยตรง	๘๒๐๐๐	พระธรรมขันธ์
๒. ได้เรียนจากพระสารีบุตรเถระ	๒๐๐๐	พระธรรมขันธ์
รวมเป็น	๘๔๐๐๐	พระธรรมขันธ์

วิธีนับพระธรรมขันธ์ในพระวินัย

พระวินัยเรื่องหนึ่ง เช่น ว่าด้วยเรื่องพระสุทินเป็นต้น จัดเป็นธรรมขันธ์อันหนึ่ง สิกขาบทที่เรียกว่า มาติกา มีบทภาชนีย์ มีอันตราบัติมีการกำหนดอาบัติเป็น ๓ ส่วน ก็จัดเป็นธรรมขันธ์อันหนึ่ง

วิธีนับพระธรรมขันธ์ในพระสูตร

พระสูตรที่เป็นหัวข้อเรื่องเดียวติดต่อกันไปโดยตลอด เช่น สติปัฏฐานสูตรเป็นต้น จัดเป็นพระธรรมขันธ์อันหนึ่ง

พระสูตรที่มีหัวข้อ เรื่องสั้นหลายๆ เรื่องรวมกัน มีมหาปรินิพพานสูตรเป็นต้น แต่ละเรื่องๆ ก็จัดเป็นพระธรรมขันธ์หนึ่ง ๆ

พระคาถาที่ทรงประพันธ์ เป็นคำถามปัญหาหนึ่ง ก็จัดเป็นธรรมขันธ์อันหนึ่ง

พระคาถาที่ทรงประพันธ์ เป็นคำแก้วิสัชชนาข้อหนึ่ง ก็จัดเป็นพระธรรมขันธ์อันหนึ่ง

วิธีนับพระธรรมขันธ์ในพระอภิธรรม

พระธรรมสังคิณีมาติกา ติกมาติกา ๒๒ มาติกา, มาติกาหนึ่ง ๆ ก็จัดเป็นพระธรรมขันธ์อันหนึ่ง

ทุกมาติกา ๑๐๐ มาติกา, มาติกาหนึ่ง ๆ ก็จัดเป็นพระธรรมขันธ์อันหนึ่ง การแจกจิต ในจิตตุปปาทกัณฑ์ จิตวาระอันหนึ่ง ๆ ก็จัดเป็นธรรมขันธ์อันหนึ่ง

ไวพจน์ของพระธรรมวินัย ๓ อย่าง

๑. จะเรียกว่า พระไตรปิฎก คือ พระวินัย พระสูตร พระอภิธรรม ก็ได้

๒. จะเรียกว่า นิกาย ๕ คือ ทีฆนิกาย, มัชฌิมนิกาย, สังยุตตนิกาย, อังคุตตรนิกาย, ขุททกนิกาย ก็ได้

๓. จะเรียกว่า นวังคสัตถุศาสน์มีองค์ ๙ คือ สุตตะ, เคยยะ, ไวยยากรณะ คาถา, อุทาน, อิติวุตตกะ, ชาตกะ, อัพภูตธรรม, และเวทัลละก็ได้

ความหมายของคำว่าวินัย ๓ อย่าง

พระวินัยนี้ อันบัณฑิตผู้รู้อรรถแห่งพระวินัยทั้งหลาย กล่าวว่า

๑. พระวินัย เพราะมีนัยต่าง ๆ

๒. พระวินัย เพราะมีนัยพิเศษ

๓. พระวินัย เพราะฝึกกายและวาจา

ความหมายของคำว่า พระสูตร ๖ อย่าง

๑. เพราะบ่งถึงประโยชน์ทั้งหลาย

๒. เพราะมีเนื้อความ อันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสดีแล้ว

๓. เพราะเผล็ดประโยชน์ทั้งหลาย

๔. เพราะหลั่งประโยชน์ทั้งหลาย

๕. เพราะปกป้องไว้โดยดี

๖. เพราะมีส่วนเสมอด้วยเส้นด้าย

ความหมายของคำว่า พระอภิธรรม ๕ อย่าง

๑. ธรรมทั้งหลาย ที่มีความเจริญ

๒. ธรรมที่บัณฑิตควรกำหนด

๓. ธรรมที่บัณฑิตควรบูชา

๔. ธรรมที่บัณฑิตกำหนดได้

๕. ธรรมที่ประเสริฐยิ่ง

เทสนา

ก็บรรดาปิฎกทั้ง ๓ นี้ พระวินัยปิฎก มี ๒๑,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ ท่านเรียกว่า **อาณาเทสนา** เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้ควรใช้อาณาทรงแสดงมากไปด้วยอาณา

พระสุตตันตปิฎก มี ๒๑,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ ท่านเรียกว่า **โวหารเทสนา** เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้ฉลาดในโวหาร ทรงแสดงมากไปด้วยโวหาร

พระอภิธรรมปิฎก มี ๔๒,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ ท่านเรียกว่า **ปรมัตถเทสนา** เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้ฉลาดในพระปรมัตถ์ ทรงแสดงมากไปด้วยปรมัตถ์

สาสนะ

หนึ่ง พระปิฎกที่หนึ่ง ท่านเรียกว่า **ยถาปราธสาสนะ** เพราะเหล่าสัตว์ผู้มีความผิดมาก พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสั่งสอนตามความผิดในพระปิฎกนี้ พระปิฎกที่ ๒ ท่านเรียกว่า **ยถานุโลมสาสนะ** เพราะเหล่าสัตว์ผู้มีอัธยาศัย, อนุสัย, จริยา, และอธิมุติมิใช่น้อย พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสั่งสอนในพระปิฎกนี้ตามลำดับ, พระปิฎกที่สาม ท่านเรียกว่า **ยถาธัมมสาสนะ** เพราะเหล่าสัตว์ผู้มีความสำคัญในสภาวะสักว่ากองแห่งธรรมว่า เราของเราดังนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสั่งสอนในพระปิฎกนี้ตามธรรม

กถา

หนึ่ง พระปิฎกที่หนึ่ง ท่านเรียกว่า **สังวรสังวรกถา** เพราะความสำรวมน้อย, ความสำรวมใหญ่ อันเป็นข้าศึกต่ออัชฌาจาร พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสในปิฎกนี้, พระปิฎกที่สอง ท่านเรียกว่า **ทิฏฐิวินิเวฏฐนกถา** เพราะการเปลื้องทิฏฐิอันเป็นข้าศึกต่อทิฏฐิ ๖๒ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส ในปิฎกนี้, พระปิฎกที่สามท่านเรียกว่า **นามรูปปริจเฉทกถา** เพราะการกำหนดนามและรูป อันเป็นข้าศึกต่อกิเลสมีราคะเป็นต้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสในปิฎกนี้

สิกขา

จริงอย่างนั้น โดยนัยพิเศษ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส **อธิสีลสิกขา** ในพระวินัยปิฎก, ตรัส **อธิจิตตสิกขา** ในพระสุตตันตปิฎก, ตรัส **อธิปัญญาสิกขา** ในพระอภิธรรมปิฎก,

ปหานะ

หนึ่งในพระวินัยปิฎก พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส **ปหานะ** (การละ) การล่วงละเมิดแห่งกิเลสทั้งหลาย เพราะศีลเป็นข้าศึกต่อการล่วงละเมิด,

ในพระสุตตันตปิฎก ตรัสปหานะ (การละ) ความกลัดกลุ้ม (กิเลสที่กลัดกลุ้ม) เพราะสมาธิเป็นข้าศึกต่อความกลัดกลุ้ม

ในพระอภิธรรมปิฎก ตรัส ปหานะ (การละ) อนุสัย เพราะปัญญาเป็นข้าศึกต่ออนุสัย

หนึ่งในปิฎกที่หนึ่ง ตรัส ตทังคปหานะ การละกิเลสทั้งหลาย (โดยองค์นั้น ๆ)

ในสองปิฎกนอกจากนี้ ตรัสวิกขัมภนปหานะ (การละกิเลสด้วยข่มไว้), และสมุจเฉทปหานะ (การละกิเลสอย่างเด็ดขาด)

หนึ่งในปิฎกที่หนึ่ง ตรัส ปหานะ (การละ) สังกิเลส คือ ทุจจริต, ในสองปิฎกนอกจากนี้ ตรัส ปหานะ (การละ) สังกิเลส คือ ตัณหาและทิฏฐิ

ประเภทแห่งสมบัติ ๓ อย่าง

หนึ่ง ภิกษุผู้ประพฤติถูกในพระวินัย อาศัยสีลสมบัติ ย่อมบรรลุวิชชา ๓ เพราะประเภทแห่งวิชชา ๓ เหล่านั้น ตรัสไว้ในพระวินัยนี้

ภิกษุผู้ประพฤติถูกในพระสูตร อาศัยสมาธิสมบัติ ย่อมบรรลุอภิญญา ๖ เพราะประเภทแห่งอภิญญา ๖ เหล่านั้น ตรัสไว้ในพระสูตรนั่นเทียว

ภิกษุผู้ประพฤติถูกในพระอภิธรรม อาศัยปัญญาสมบัติ ย่อมบรรลุปฏิสัมภิทา ๔ ก็เพราะปฏิสัมภิทา ๔ เหล่านั้น ตรัสไว้ในพระอภิธรรม นั่นเทียว

ภิกษุประพฤติถูกในพระวินัย, พระสูตร, และพระอภิธรรมนี้ ย่อมบรรลุสมบัติอันจำแนกเป็นวิชชา ๓ อภิญญา ๖ ปฏิสัมภิทา ๔ นี้ตามลำดับ

พระพุทธพจน์ ๙ อย่าง

ที่จริงพระพุทธพจน์ทั้งหมดย่อมมี ๙ ประเภท คือ สุตตะ เคยยะ ไวยากรณะ คาถา อุทาน อิติวุตตกะ ชาตกะ อัพภูตธรรม เวทัลละ

๑. ในบรรดาพระพุทธพจน์ ๙ ประเภทนั้น พึงทราบว่า อุภโตวิภังค์, นิทเทสขันธกะ, บริวาร, พระสูตรในสุตนิบาต มีมงคลสูตร, รัตนสูตร, นาลกสูตร, ตุวัฏฏสูตร เป็นต้น และพระพุทธดำรัสของพระพุทธเจ้าแม้อื่น อันมีชื่อว่าสุตตันตะ ชื่อว่าสุตตะ (เส้น, สาย, เชือก, สายบรรทัด, รักษาไว้ซึ่งเนื้อความโดยดี)

๒. พึงทราบว่า พระสูตรที่มีคาถาทั้งหมดชื่อว่า เคยยะ ว่าโดยพิเศษได้แก่สคาถวรรคทั้งหมดในสังยุตตนิกาย (ขับกล่อม, ระเบียบคำที่เป็น จุณณิยบท)

๓. พึงทราบว่า อภิธรรมปิฎกทั้งสิ้น, พระสูตรที่ไม่มีคาถา และพระพุทธพจน์ แม้อื่นใด อันไม่ได้รวมไว้ด้วยองค์ นั้นชื่อว่า ไวยากรณะ (การทำให้แจ้ง)

๔. พึงทราบว่า ธรรมบท, เถรคาถา, เถรีคาถา, และคาถาล้วนอันไม่มีชื่อว่าสูตรในสุตตนิบาต, ชื่อว่า คาถา (คำประพันธ์ภาษาบาลี, อัตราของฉันท์, ขับร้อง)

๕. พึงทราบว่า พระสูตร ๘๒ สูตร อันประกอบด้วยพระคาถา อันบังเกิดด้วยพระหฤทัยอันสหรคตด้วย โสมนัสสัมปยุตด้วยญาณ ชื่อว่าอุทาน (เสียง ที่เปล่งออกมาเวลาดีใจ)

๖. พึงทราบว่า พระสูตร ๑๑๐ สูตร อันเป็นไปโดยนัยแห่งพระพุทธพจน์ มีอาทิว่า วุตฺตํ เหตํ ภควา ดังนี้ชื่อว่า อิติวุตตกะ (พระพุทธองค์ตรัสแล้วอย่างนี้)

๗. พึงทราบว่า ชาดก ๕๕๐ เรื่องมีอปัณณกชาดกเป็นต้น ชื่อว่าชาดก

๘. พึงทราบว่า พระสูตรอันประกอบด้วยธรรม อันไม่เคยมีมาแล้วน่าอัศจรรย์เป็นต้น ชื่อว่า อัพภูตธรรม

๙. พึงทราบว่า พระสูตรที่ถูกถามแล้วได้ความรู้ และความยินดีทั้งหมดมีจุลเวทัลลสูตรเป็นต้น ชื่อว่า เวทัลละ(ระเบียบคำที่ผู้ถามได้ความรู้แจ้งและความยินดีแล้ว ถามต่อไป ๆ).

พระพุทธดำรัสก่อนวันจะปรินิพพานให้พึ่งตน

(จากทีฆนิกายมหาวรรคฉบับภาษาไทยเล่ม ๒ หน้า ๘๔, บาลีเล่ม ๑๐)

ดูกรอานนท์ บัดนี้เราแก่เฒ่า, เป็นผู้ใหญ่, ล่วงกาล, ผ่านวันมาโดยลำดับแล้ววัยของเราเป็นมาถึง ๘๐ ปีแล้ว, เกวียนเก่ายังจะใช้ไปได้เพราะการซ่อมแซมด้วยไม้ไผ่ แม้ฉันใด, กายของตถาคต ก็ฉันนั้น, เหมือนกันย่อมเป็นไปได้ ก็คล้ายกับเกวียนเก่าที่ซ่อมแซมด้วยไม้ไผ่

ดูกรอานนท์อย่างไรเล่าภิกษุชื่อว่าตนเป็นเกาะ, มีตนเป็นที่พึ่ง, มิใช่มีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่ง, คือ จงมีธรรมเป็นเกาะ, มีธรรมเป็นที่พึ่ง, มิใช่มีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่งอยู่, ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมพิจารณาเห็นกายในกายอยู่, พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาอยู่, พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่, พิจารณาเห็นธรรมในธรรมอยู่, เป็นผู้มีเพียร, มีสัมปชัญญะ, มีสติ, พึงกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลก;

อย่างนี้แล อานนท์ ภิกษุจึงจะชื่อว่ามีตนเป็นเกาะ, มีตนเป็นที่พึ่ง มิใช่มีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่ง, คือ มีธรรมเป็นเกาะ, มีธรรมเป็นที่พึ่ง, มิใช่มีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่งอยู่;

ดูกรอานนท์ผู้ใดผู้หนึ่งในบัดนี้ก็ดี, โดยที่เราล่วงไปแล้วก็ดี, จักเป็นผู้มีตนเป็นเกาะ, มีตนเป็นที่พึ่ง, มิใช่มีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่ง คือ มีธรรมเป็นเกาะ, มีธรรมเป็นที่พึ่ง, มิใช่มีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่งอยู่, ภิกษุของเราที่เป็นผู้ใคร่ต่อการศึกษาจักปรากฏอยู่ในความเป็นยอดเยี่ยม.

อามิสบูชาก็ได้บุญ แต่ว่าปฏิบัติบูชาได้บุญมากกว่า

(ทีฆนิกายมหาวรรคบาลีเล่ม ๑๐ กรมการศาสนาภาษาไทย สุตตันปิฎก ๒/๑๘๖)

ดูกรอานนท์ ตถาคตจะชื่อว่าอันบริษัทสักการะ, เคารพ, นับถือ, บูชา, นอบน้อมด้วยเครื่องสักการะประมาณเท่านี้หามิได้; ผู้ใดแลจะเป็นภิกษุ, ภิกษุนี, อุบาสกหรืออุบาสิกาก็ตามเป็นผู้ปฏิบัติสมควรแก่ธรรม, ปฏิบัติชอบ, ปฏิบัติตามธรรมอยู่ ผู้นั้นย่อมชื่อว่า สักการะ, เคารพ, นับถือ, บูชาตถาคต ด้วยการบูชาอย่างยอด, เพราะเหตุนั้นแหละ เราจักเป็นผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม, ปฏิบัติชอบ, ประพฤติตามธรรมอยู่ดังนี้.

พระพุทธองค์ตรัสกับอานนท์อีกว่า

หน้า ๑๙๓ พระผู้มีพระภาครับสั่งกับท่านพระอานนท์ว่า อย่าเลยอานนท์ เธออย่าเศร้าโศก, ร่ำไรไปเลย เราได้บอกไว้ก่อนแล้วไม่ใช่หรือว่า ความเป็นต่างๆ ความพลัดพรากจากความเป็นอย่างอื่นจากของรักของชอบใจทั้งสิ้นต้องมี, เพราะฉะนั้นจะพึงได้ในของรักของชอบใจนี้ แต่ที่ไหน, สิ่งใดเกิดแล้ว, มีแล้ว, ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว, มีความทำลายเป็นธรรมดา การปรารถนาว่า ขอสิ่งนั้นอย่าทำลายไปเลย ดังนี้มิใช่ฐานะที่จะมีได้;

ดูกรอานนท์ เธอได้อุปัฏฐากตถาคตด้วย กายกรรม, วจีกรรม, มโนกรรมอันประกอบด้วยเมตตา ซึ่งเป็นประโยชน์เกื้อกูล, เป็นความสุข, ไม่มีสอง, หาประมาณมิได้มาช้านาน เธอได้กระทำบุญไว้แล้ว, อานนท์จงประกอบความเพียรเถิด เธอจักเป็นผู้ไม่มีอาสวะโดยฉับพลัน.

อสุภสูตร

(พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทยเล่ม ๓๘ หน้า ๔๐๑, ๒๖๔)

ภิกษุทั้งหลายเธอทั้งหลายจงเป็นผู้พิจารณาเห็นอารมณ์ว่าไม่งามในกายอยู่ จงเข้าไปตั้งอานาปานสติไว้ เฉพาะหน้าในภายในและจงพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในสังขารทั้งปวงอยู่เถิด, ดูกรภิกษุทั้งหลายเมื่อเธอทั้งหลาย พิจารณาเห็นอารมณ์ว่าไม่งามในกายอยู่ ย่อมละราคานุสัยในเพราะความเป็นธาตุงามได้, เมื่อเธอทั้งหลายเข้าไปตั้งอานาปานสติไว้เฉพาะหน้าในภายในธรรมที่มานอนแห่งวิตกทั้งหลาย (มิจฉาวิตก) ในภายนอกอันเป็นไปในฝักฝ่าย แห่งความคับแค้นย่อมไม่มี

เมื่อเธอทั้งหลายพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในสังขารทั้งปวงอยู่ย่อมละอวิชชาได้ อวิชชาย่อมไม่เกิดขึ้น

ภิกษุผู้พิจารณาเห็นอารมณ์ว่าไม่งามในกาย มีสติเฉพาะในลมหายใจ มีความเพียรทุกเมื่อพิจารณาเห็นซึ่งนิพพาน อันเป็นที่ระงับสังขารทั้งปวง, ภิกษุนั้นแล ผู้อยู่จบอภิญญา สงบระงับ ล่วงโยคะเสียได้แล้ว ชื่อว่าเป็นมุนี.

ตายแล้วไปเกิดสมควรแก่กรรม,สิ้นกิเลสนิพพาน

(จาก **ปาสาริสูตร** ฉบับภาษาไทยเล่ม ๕ หน้า ๓๖๒ กรมการศาสนา) พระพุทธองค์ตรัสว่า *ภิกษุทั้งหลายเมื่อเรามีความเกิด, แก่, เจ็บ, ตาย, โศก เศร้าหมองอยู่เป็นธรรมดา ย่อมรู้จักความเกิด, แก่, เจ็บ, ตาย, โศก, เศร้าหมองนั้น เมื่อรู้แล้วจึงแสวงหานิพพานอันไม่เกิด, ไม่แก่, ไม่เจ็บ, ไม่ตาย, ไม่โศก, ไม่เศร้าหมองนั้นแล้ว ปัญญาได้เกิดแก่เราว่า ความหลุดพ้นจากกองกิเลสต่างๆ ของเราไม่กลับกำเริบอีกแล้ว การเกิดครั้งนี้เป็นการเกิดครั้งสุดท้าย การเกิดในภพใหม่ไม่มีแก่เราอีกดังนี้.*

(จาก **มหาปรินิพพานสูตร ทีฆนิกายมหาวรรค** เล่ม ๒ หน้า ๘๕)

พระพุทธองค์ตรัสว่า *ดูกรอานนท์ เพราะไม่รู้แจ้งปฏิจจสมุปบาท หมู่สัตว์เหล่านี้จึงมีความยุ่งยากเกิดขึ้นเหมือนกลุ่มด้ายที่ยุ่งขอดกันเป็นปม หรือเหมือนหญ้าปล้อง และหญ้ามุงกระต่ายที่พันกันยุ่งเหยิง ฉะนั้นผู้ที่ไม่รู้แจ้งแทงตลอด ซึ่งปฏิจจสมุปบาทจะต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ร่ำไป ไม่พ้นจากทุกข์ในอบายทุคติวินิบาตนรกได้เลย.*

(จาก **วัชชีสูตร สํยุตตนิกาย มหาวรรค** เล่ม ๑๗/๖๗๒)

พระพุทธองค์ตรัสว่า *เพราะไม่รู้แจ้งแทงตลอดอริยสัจ ๔ ประการ เราและพวกเธอทั้งหลายจึงต้องท่องเที่ยวไปในสังสารวัฏ เวียนว่ายตายเกิดซ้ำ ๆ ซาก ๆ ไม่มีที่สุดตลอดกาลยาวนานถึงเพียงนี้ ภิกษุทั้งหลายอริยสัจ ๔ คืออะไรเล่า? อริยสัจ ๔ คือ ทุกข์, เหตุให้เกิดทุกข์, ความดับสนิทแห่งทุกข์, ทางดำเนินไปสู่ความดับสนิทแห่งทุกข์*

ภิกษุทั้งหลาย บัดนี้เราและเธอทั้งหลายได้รู้แจ้งแทงตลอด ซึ่งอริยสัจ ๔ ประการนั้นแล้ว ตัณหาความอยากที่จะนำไปสู่ภพใหม่ (เกิดอีก) สิ้นแล้ว มูลเหตุแห่งทุกข์ตัดขาดแล้ว ภพใหม่จะไม่มีอีกต่อไป.

อะไรไปเกิด

ในคัมภีร์ติกนิบาตร อังคุตตรนิกายเล่ม ๒๐ หน้า ๒๘๗

พระพุทธองค์ตรัสกะ อานนท์ว่า **“อิติ โข อานนฺท กมฺมํ เขตฺตํ วิญฺญาณํ พีชํ ตณฺหาสิเนโห”**

“ดูกรอานนท์ ด้วยประการฉะนี้แล กรรมเปรียบเหมือนเนื้อนา, วิญญาณเปรียบเหมือนพืช ตัณหาเปรียบเหมือนยางเหนียว”

คำว่า **วิญญาณนี้** มีศัพท์ใช้แทนกันได้หลายศัพท์แล้วแต่ในเวลานั้นพูดถึงเรื่องอะไรจะเรียกว่า **จิต** ก็ได้หรือมโน, หทัย, มัณฑระ, มะโนธาตุ, มโนวิญญาณธาตุ, มนายตนะ, ในทางพระพุทธศาสนา ถือว่า วิญญาณหรือจิตนี้แหละ ไปเกิดแต่ไม่ได้ถือว่าวิญญาณมีดวงเดียว และวิญญาณดวงเดียวนั้นไปเกิด

วิญญาณหรือจิตนั้น แม้รูปธรรมทั้งหลายก็เป็นอนิจจัง มีการเกิดดับไม่ขาดสายแต่เป็นสันตติสืบต่อกัน จิตดวงเก่าดับไปแล้ว เป็นปัจจัยให้จิตดวงใหม่เกิดแทน เกิด ๆ ดับ ๆ โดยไม่ขาดสายต่อกันไปเรื่อยๆ แม้จุติจิตดับ คือตายไป, ปฏิสนธิจิต คือการเกิดในภพใหม่ ก็เกิดต่อจากจุติจิตหรือจุติวิญญาณนั้น ๆ.

[พระอภิธรรมวิภังค์ ฉบับภาษาไทยเล่ม ๕๘ หน้า ๒๐๔ (กรมการศาสนา)]

ตายหรือมรณะเป็นไฉน

มรณะนั้น ได้แก่ภาวะที่เคลื่อน, ความทำลาย, ความหายไป, มฤตยู, ความตาย, ความทำกาละ, ความแตกแห่งขันธ์, ความทิ้งซากศพไว้, ความขาดแห่งชีวิตินทรีย์จากหมู่สัตว์นั้น ๆ ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ อันใดนี้เรียกว่า มรณะ คือความตาย

การเกิดหรือชาติเป็นไฉน

ความเกิด, ความเกิดพร้อม, ความหยั่งลง, ความเกิดเฉพาะ, ความปรากฏแห่งขันธ์, ความได้อายตนะในหมู่สัตว์นั้น ๆ ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ อันใดนี้เรียกว่า ชาติ

ปฏิสนธิ (การเกิด) อธิบายในพระอภิธรรม

ตสฺมึ นิรุทฺธาวสาเน ตสฺสานนฺตรเมว ตถา คหิตมาลมฺพนมารมฺภ ฯลฯ ปฏิสนฺธิสงฺขาติ มานสมุปฺปชฺชมานเมว ปติฏฺฐาติ ภวนฺตเร

ความว่า ในที่สุดแห่งจุติจิตดับไปแล้วนั้น ปฏิสนธิจิตดวงใหม่ กำลังเกิดขึ้นอยู่ด้วยสามารถแห่งปฏิสนธิจิตในระหว่างภพใหม่เป็นธรรมชาติเป็นหัวหน้าโดยความเป็นประธาน ซึ่งจะต้องอาศัยวัตถุเกิดขึ้นก็ดี, หรือไม่อาศัยวัตถุเกิดขึ้นก็ดีเพราะปรารภอารมณ์ทั้ง ๓ อย่างใดอย่างหนึ่ง อันตนยึดถือเอาไว้โดยอาการเช่นนั้นซึ่งต่อเนื่องมาจากมรณาสันนวิถีนั้น ซึ่งมีอวิชชาเป็นอนุสัยแวดล้อม, มีตัณหานุสัยเป็นมูลราก และมีสังขารปรุงแต่งให้เกิดขึ้น (สังขารในปัจจยาการ) อันประกอบด้วยสัมปยุตธรรมโดยภาวะเป็นที่ตั้งแห่งสหชาตธรรม ย่อมบังเกิดขึ้นในระหว่างแห่งภพใหม่โดยสมควร

อธิบาย

ในสันดานของสัตว์ทั้งหลายนั้น เมื่อจิตดวงสุดท้ายดับลงจะมีวัตถุเป็นที่อาศัย หรือไม่มีก็ตาม จิตเป็นปฏิสนธิก็ย่อมเกิดขึ้นได้ในภพใหม่ ที่กล่าวว่ามีวัตถุเป็นที่อาศัยนั้น หมายความว่า ถ้าเกิดในปัญจโวการภูมิ (ภูมิที่มีขันธ์ ๕ เช่นมนุษย์ สัตว์เดรัจฉานเป็นต้น) ย่อมมีวัตถุเป็นที่อาศัย, ถ้าเกิดในจตุโวการภูมิ (ภูมิที่มีแต่ขันธ์ ๔ ไม่มีรูป) ก็ไม่มีวัตถุเป็นที่อาศัย

ปฏิสนธิของสัตว์ทั้งหลายนี้ มีอารมณ์เป็นอันเดียวกันกับมรณาสันนวิถีจิต (จิตใกล้จะตาย) ถ้ามรณาสันนวิถีจิตนั้นเป็นกรรมอารมณ์ ปฏิสนธิของสัตว์นั้นก็เป็นกรรมอารมณ์ด้วย; ถ้ามรณาสันนวิถีจิตนั้นเป็นกรรมนิมิตอารมณ์ ปฏิสนธิจิตของสัตว์นั้น ก็เป็นกรรมนิมิตอารมณ์ด้วย, ถ้ามรณาสันนวิถีจิตของสัตว์นั้นเป็นคตินิมิตอารมณ์ ปฏิสนธิจิตของจิตนั้น ก็เป็นคตินิมิตอารมณ์ด้วย

เหตุของปฏิสนธิจิต (การเกิด) มี ๓ คือ

๑. อวิชชา ได้แก่ โมหะ.

๒. ตัณหา ได้แก่ โลภะ

๓. สังขาร ได้แก่ เจตนา (กรรม)

ในเหตุ ๓ ประการนั้น อวิชชาในมรณาสันนกาลปิดบังไว้มิให้สัตว์เห็นโทษของอารมณ์ในภพใหม่, ตัณหาน้อมจิตของสัตว์ให้ยินดีพอใจไปสู่ภพใหม่, สังขารส่งขันธสันดานให้สัตว์เป็นไปในภพใหม่, ฉะนั้นเหตุ ๓ ประการที่ให้เป็นไปในภพใหม่นี้ เรียกว่า เหตุของปฏิสนธิจิต

การตายของสัตว์มี ๔ ประการ คือ

๑. *อายุกขยะ* ตายเพราะสิ้นอายุ

๒. *กัมมักขยะ* ตายเพราะสิ้นกรรม

๓. *อุภยักขยะ* ตายเพราะสิ้นทั้งอายุทั้งกรรม

๔. *อุปัจเฉทกกัมมักขยะ* ตายเพราะมีกรรมตัดรอน

๑. *อายุกขยะ* ตายเพราะสิ้นอายุ หมายความว่า สัตว์ทั้งหลายที่เกิดอยู่ในภูมิใด, สมัยใด เมื่อเกิดขึ้นแล้วก็ดำรงชีวิตอยู่ได้ตลอดขัยแห่งอายุของสัตว์

นั้น ๆ ในภูมินั้น สมัยนั้น เช่น เกิดเป็นมนุษย์ในชมพูทวีป ในสมัยปัจจุบันนี้มีอายุครบ ๗๕ ปี อันเป็นขัยแห่งอายุของมนุษย์ในปัจจุบันนี้ แล้วจึงตาย ดังนี้ ชื่อว่า อายุกขยะ ตายเพราะสิ้นอายุ

๒. *กัมมักขยะ* ตายเพราะสิ้นกรรม กรรมในที่นี้หมายเอาชนกกรรม และอุปถัมภกกรรม เพราะถ้าหมายถึงกรรมทั้งหมดก็ต้องรวมทั้ง อปราปริยเวทนียกรรมเข้าด้วย ซึ่งถ้าหมายเช่นนั้นก็จะได้ไม่มีโอกาสสิ้นกรรมได้เลย, เมื่อชนกกรรมที่นำให้เกิด และอุปถัมภกกรรมที่ช่วยส่งเสริมหมดกำลังลง ในขณะที่สัตว์นั้นยังดำรงชีวิตอยู่ไม่เต็มขัยแห่งอายุของตน ก็ตายลง ดังนี้ ชื่อว่า กัมมักขยะ ตายเพราะสิ้นกรรม

๓. *อุภยักขยะ* ตายเพราะสิ้นทั้งอายุทั้งกรรม หมายความว่า สัตว์เกิดขึ้นและดำรงชีวิตอยู่เต็มขัยแห่งอายุของตนแล้ว และประจวบกับชนกกรรม และอุปถัมภกกรรมก็สิ้นกำลังลงพร้อมกันด้วย สัตว์นั้นจึงตาย ดังนี้ ชื่อว่า ตายเพราะสิ้นอายุและกรรม

๔. *อุปัจเฉทกกัมมักขยะ* ตายเพราะมีกรรมตัดรอน หมายความว่า สัตว์ที่เกิดอยู่ในภูมิใดภูมิหนึ่ง และมีความเป็นอยู่เป็นปกติตามสมควรแก่ภูมินั้น ๆ แล้วก็มีอุบัติเหตุอันใดอันหนึ่งเกิดขึ้น ทำให้สัตว์นั้นถึงซึ่งความตาย ดังนี้ชื่อว่า อุปัจเฉทกกัมมักขยะ ตายเพราะมีกรรมตัดรอน

ในมรณุปปัตติ ๔ ประการนั้น นับโดยกาล, อกาลได้ ๒ ประการ คือ

๑. *กาลมรณะ* ได้แก่ มรณุปปัตติ ๓ ประการ คือ อายุกขยะ, กัมมักขยะ, อุภยักขยะ

๒. *อกาลมรณะ* ได้แก่ มรณุปปัตติประการเดียว คือ อุปัจเฉทกกัมมักขยะ, เท่านั้น,

มรณาสันนกาลของสัตว์

ตถา มรนฺตเปน มรณกาเล ฯลฯ ฉนฺนํ ทฺวารานํ อญฺญตรสฺสปิ ทฺวาเรปจฺจุปฏฺฐาติ

สรรพสัตว์ย่อมสิ้นไป เพราะมรณุปปัตติ ๔ ประการ ดังได้กล่าวมาแล้วนั้น และในขณะที่สัตว์กำลังจะตายนั้น อารมณ์ ๓ อย่างย่อมปรากฏแก่สัตว์ในทวารใดทวารหนึ่ง แห่งทวารทั้ง ๖ ได้ โดยอำนาจของกรรมตามสมควร คือ

๑. *กรรมอารมณ์*

๒. *กรรมนิมิตอารมณ์*

๓. *คตินิมิตอารมณ์*

อธิบาย

๑. *กรรมอารมณ์* ได้แก่ กุศลกรรมที่ตนได้กระทำมาแล้วในขันธสันดาน อันมีอยู่มากมายหลายประการ ในกรรมอันมากมายนี้ กรรมใดจะเป็นกุศลกรรม หรืออกุศลกรรมก็ดี ชนิดใดชนิดหนึ่งได้โอกาสจักให้ผลปฏิสนธิในภพใหม่ กรรมที่ได้โอกาสนั้น ย่อมปรากฏขึ้นโดยอำนาจแห่งสภาวะของกรรมนั้น

๒. *กรรมนิมิตอารมณ์* ได้แก่ เครื่องอุปกรณ์ต่างๆ ที่เกี่ยวกับการกระทำนั้น ๆ อันใดอันหนึ่ง หมายความว่า กรรมที่ได้โอกาสจะให้ผลปฏิสนธิในภพใหม่นั้น ไม่สามารถจะแสดงออกโดยตรงได้ด้วยเหตุใดก็ตาม กรรมนั้นย่อมแสดงออกโดยเครื่องอุปกรณ์ต่าง ๆ อันเกี่ยวกับกรรมนั้น, กรรมนิมิตอารมณ์มี ๒ ประการ คือ

ก. อุปลัทธกรรมนิมิตอารมณ์ คือ อารมณ์ที่เนื่องอยู่กับกรรมโดยตรง

ข. อุปกรณกรรมนิมิตอารมณ์ คือ อารมณ์ที่เป็นส่วนอารมณ์แห่งกรรมนั้น

๓. *คตินิมิตอารมณ์* ได้แก่ อารมณ์ต่าง ๆ ที่จะได้รับ หรือได้เสวยในภพใหม่ มี ๒ ประการ คือ

ก. อุปลภิตัพพคตินิมิตอารมณ์ คือ คตินิมิตอารมณ์ ในภพที่จะเกิดโดยตรง เช่น จะเกิดในมนุษย์ภูมิ ย่อมจักได้เห็นครรภ์มารดา, จะเกิดเป็นเทวดา จักได้เห็นเทพยดา, นางฟ้า, วิมาน, จะเกิดเป็นสัตว์นรก จักได้เห็นเปลวไฟ, จะเกิดเป็นเปรต จักได้เห็นหุบเขาที่มีสภาพมืดมน, จะเกิดเป็นสัตว์เดรัจฉาน จักได้เห็นเชิงเขา, ทราย, น้ำ, เป็นต้น

ข. อุปโภคคตินิมิตอารมณ์ คือ คตินิมิตอารมณ์ อันได้แก่เครื่องใช้สอยต่าง ๆ ที่จะได้ประสบในภพใหม่ อารมณ์ทั้ง ๓ ประการ คือ กรรมอารมณ์, กรรมนิมิตอารมณ์, คตินิมิตอารมณ์ เหล่านี้ อันใดอันหนึ่ง เมื่อเวลาที่สัตว์ทั้งหลายใกล้จะตาย ย่อมปรากฏขึ้นในทวารใดทวารหนึ่ง ด้วยอำนาจของกรรมฉะนั้น, ชวนจิตในมรณาสันนวิถีของสัตว์ที่จะตายนั้น ย่อมได้กรรมเหล่านี้อันใดอันหนึ่งเป็นอารมณ์

ตโต ปรํ ตเมวตโถปฏฺฐิตมาลมฺพนมารพฺภ ฯลฯ อภิกฺกนํ ปวตฺตติ พาหุลฺเลน

ต่อจากลำดับนี้เอง จิตของสัตว์ผู้จะตายนั้นจะบริสุทธิ์ หรือจะเศร้าหมองโดยสมควรแก่กรรมอันเข้าไปเสวยผล เพราะปรารภอารมณ์ทั้ง ๓ อย่าง คือ อย่างใดอย่างหนึ่งที่ปรากฏในทวารนั้นโดยส่วนมาก จิตสันดานย่อมเกิดขึ้นเป็นไปโดยไม่ขาดสาย โดยสมควรแก่ภพอันตนพึงบังเกิดขึ้นในภพนั้น ๆ

ตเมว วา ปน ชนกภูตํ กมฺมํ อภินวกรณวเสน ทฺวารปฺปวตฺตํ โหติ

กรรมนี้เองเป็นชนกกรรมปรากฏขึ้นทางมโนทวาร ด้วยสามารถแห่งการปรุง แต่งจิต

อธิบาย

ในขันธสันดานของสัตว์ทั้งหลายนั้น ชนกกรรมมี ๒ ประการ คือ อุปปัชชเวทนียชนกกรรม และอารมณ์ของชนกกรรมก็มี ๒ ประการ คือ

๑. ปุพฺเพกตสญฺญา คือจำอารมณ์ที่ทำไว้ในปางก่อน

๒. สมฺปตฺติกสญฺญา คือจำอารมณ์ที่ทำไว้ในปัจจุบัน ในมรณาสันนวิถี

ปจฺจาสพฺพมรณสฺสสตฺตสฺส ฯลฯ จุติจิตฺตํ อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุชฺฌติ

ในที่สุดแห่งวิถีจิต หรือในการสิ้นไปแห่งภวังคจิตของสัตว์ผู้มีความตายปรากฏเฉพาะหน้า จุติจิตบังเกิดขึ้น อันมีในที่สุดลงรอบแห่งภพในปัจจุบันด้วยสามารถ แห่งจุติจิตแล้วจึงดับไป.

จากอภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉท ๕

สัตว์ทั้งหลาย ยังมีกิเลสอยู่ทำกรรมที่เป็นกุศลบ้าง อกุศลบ้าง ต้องหมุนเวียนเกิด ๆ ตาย ๆ ไปใน ๓๑ ภูมิ ตามสมควรแก่กรรมของตน ๆ ๓๑ ภูมินี้ท่านเรียกว่าจักรวาล ๑, จักรวาลทั้งหมด ท่านกล่าวว่ามี ๑ แสนโกฏิจักรวาล, ใน ๓๑ ภูมินั้น ท่านอธิบายดังต่อไปนี้

ท่านจัดเป็นภูมิใหญ่ ๆ ๔ ภูมิ คือ

๑. อบายภูมิ

๒. กามสุคติภูมิ

๓. รูปาวจรภูมิ

๔. อรูปาวจรภูมิ

๑. อบายภูมิ ๔ นั้น คือ

ตาสุ นิรโย ติรจฺฉานโยนิ ฯลฯ จตุพฺพิธาโหติ

ในภูมิ ๔ ภูมิเหล่านั้น อบายภูมิ ๔ ภูมิ คือ

๑. นิรยภูมิ ๒. ติรัจฉานภูมิ ๓. เปตวิสยภูมิ ๔. อสุรกายภูมิ

คำว่าภูมินั้น หมายถึงสถานที่ หรือชาติ, หรือขันธ์ (ฉะนั้นสถานที่หรือชาติ, หรือขันธ์ เหล่านี้ ชื่อว่าภูมิ)

อบายภูมิ มาจากคำว่า อป (ปราศจาก + อย (กุศลธรรม) + ภูมิ (ที่อยู่อาศัย) ดังนั้น อบายภูมิ จึงแปลว่า ที่อยู่อาศัย ที่อยู่อาศัยซึ่งปราศจากกุศลธรรม มีความหมายว่า สัตว์ในอบายภูมินั้นมีโอกาสกระทำกุศล ได้น้อยเหลือเกินจนแทบจะกล่าวได้ว่า ไม่มีโอกาสได้ทำกุศล

อีกนัยหนึ่ง อบายภูมินี้ บางทีก็เรียกว่า ทุคติภูมิ มาจากคำว่า ทุ ชั่ว ไม่ดี + คติ เกิด + ภูมิ ที่อยู่ที่อาศัย ดังนั้น ทุคติภูมิ จึงแปลว่า เกิดในที่ไม่ดี, ที่ที่ชั่ว, ลำบาก, ทนได้ยาก

ในเนตติอรรถกถาแสดงไว้ว่า นรก, เปรต, อสุรกาย, เรียกว่า ทุคติโดยตรง, ส่วนสัตว์เดรัจฉานที่เรียกว่า ทุคตินั้น เป็นการเรียกได้โดยอ้อม เพราะสัตว์เดรัจฉานบางจำพวก เช่น พระยานาค, พระยาช้างฉัททันต์ เป็นต้น ล้วนแต่มีความสุข บางทีก็มีฤทธิ์ด้วย

๑. ภูมิสัตว์นรก

นรก หมายความว่า เดือดร้อน, ไม่มีความสุข เพราะต้องถูกทรมานอยู่เป็นนิจ ภูมิของสัตว์นรกนี้ ชื่อ นิรยภูมิ เป็นภูมิที่สัตว์ต้องถูกทรมานจนหาความสุขไม่ได้เลย

นรกขุมใหญ่ ๆ เรียกว่า มหานรกนั้นมี ๘ ขุม คือ

๑. สัญชีวนรก เป็นที่อยู่ของสัตว์ที่ต้องถูกประหารด้วย ดาบฟาดฟันให้ตายแล้ว ก็กลับเป็นขึ้นมาอีก เป็นเช่นนี้ตลอดเวลา

๒. กาฬสุตตนรก เป็นที่อยู่ของสัตว์ที่ต้องถูกตีด้วยเส้นด้าย เชือกดำที่ทำด้วยเหล็ก แล้วก็ถากหรือตัดออกด้วยเครื่องประหาร มีขวาน, มีด, เลื่อยเป็นต้นอยู่เสมอ

๓. สังฆาตนรก เป็นที่อยู่ของสัตว์ที่ต้องถูกภูเขาเหล็กที่สูงใหญ่มีเปลวไฟอันลุกโพลง บดให้ละเอียดเป็นจุณไป

๔. โรรุวนรก บางทีเรียกว่า จุฬโรรุวนรก หรือธุมโรรุวนรก เป็นที่อยู่ของสัตว์ที่ต้องถูกทรมานด้วยควันไฟ ให้เข้าไปสู่ทวารทั้ง ๙ ทำให้ร้องอันดังด้วยเสียง

๕. มหาโรรุวนรก บางทีเรียกว่า ชาลโรรุวนรก เป็นที่อยู่ของสัตว์ที่ต้องถูกไฟเผา ตามทวารทั้ง ๙ ทำให้ร้องด้วยเสียงอันดัง

๖. ตาปนนรก บางทีก็เรียกว่า จุฬตาปนนรก เป็นที่อยู่ของสัตว์ที่ต้องถูกตรึงด้วยหลาวเหล็กอันร้อนแดง และถูกไฟเผาอีกด้วย

๗. มหาตาปนนรก บางทีเรียกว่า ปตาปนนรก เป็นที่อยู่ของสัตว์ที่ต้องไต่ขึ้นไปบนภูเขาเหล็กที่กำลังร้อนแดง แล้วตกไปสู่หลาวที่อยู่ข้างล่าง ทั้งถูกไฟเผาอีกด้วย

๘. อเวจีนรก บางทีเรียกว่า อวีจินรก เป็นที่อยู่ของสัตว์ที่ต้องถูกตรึงอยู่ด้วยหลาวเหล็กอันร้อนแรงทั้ง ๔ ด้าน และก็ถูกไฟเผาอยู่ตลอดเวลาอีกด้วย

มหานรก ๘ ขุมนี้ แต่ละขุมตั้งอยู่ห่างกันประมาณ ๑๕๐๐ โยชน์ และแต่ละขุมก็มีประตูทั้ง ๔ ทิศ ทิศละ ๑ ประตู, รวม ๘ ขุม เป็น ๓๒ ประตู แต่ละประตูมีพระยายมราชประจำอยู่ประตูละ ๑ จึงมีพระยายมราช รวมถึง ๓๒

เมื่อสัตว์นรกได้เสวยทุกข์อยู่ในมหานรกตามควรแก่กรรมแล้วก็ยังหาพ้นไม่ แต่ต้องมาเสวยทุกข์ใน อุสสทนรก หรือจูฬนรก คือนรกขุมย่อยๆ ต่อไปอีก จนกว่าจะหมดกรรม

อุสสทนรก หรือจุฬนรก คือนรกขุมย่อย ๆ นั้น ตั้งอยู่ตามประตูของมหานรกทุก ๆ ประตู ประตูละ ๔ ขุมย่อย, ประตูมี ๓๒ ประตู ดังนั้น อุสสทนรก จึงมีรวม ๑๒๘ ขุมย่อย

อุสสทนรก ๔ ขุม คือ

๑. คูถนรก เป็นนรกขุมย่อย ๆ ที่เต็มไปด้วยอุจจาระอันเน่าเหม็น

๒. กุกกุลนรก เป็นนรกขุมย่อยที่เป็นหลุมขี้เถ้า

๓. สิมพลีวนนรก เป็นนรกขุมย่อย ที่เป็นป่าไม้งิ้ว อสิปัตตวนนรก เป็นนรกขุมย่อย ที่เป็นป่าไม้ใบดาบ ป่าไม้ทั้ง ๒ นี้ รวมนับเป็นนรกขุมเดียวกัน

๔. เวตตรณีนรก เป็นนรกขุมย่อย ๆ ที่เป็นแม่น้ำเค็ม อันเต็มไปด้วยหนามหวาย

หนึ่งในคัมภีร์โลกบัญญัติปกรณ์แสดงว่า อุสสทนรก หรือจุฬนรกนี้ มี ๘ ขุม อันเป็นการแยกโดยละเอียดพิสดาร เมื่อคำนวณตามนัยนี้ ประตูแห่งมหานรก มีรวมทั้งหมด ๓๒ ประตู แต่ละประตูมีอุสสทนรก (อย่างพิสดาร) ประตูละ ๘ ขุมย่อย ดังนั้น จึงมีอุสสทนรก รวม ๒๕๖ ขุม คือ

อุสสทนรก ตามคัมภีร์โลกบัญญัติปกรณ์ ๘ ขุม นั้น คือ

๑. อังคารกาสุริยะ เป็นนรกขุมย่อยที่เป็นถ่านเพลิง

๒. โลหรสนิรยะ เป็นนรกขุมย่อยที่เป็นน้ำเหล็ก

๓. กุกกุลนิรยะ เป็นนรกขุมย่อยที่เป็นขี้เถ้า

๔. อัคคีสโมทกนิรยะ เป็นนรกขุมย่อยที่เป็นน้ำร้อน

๕. โลหะกุมภีนิรยะ เป็นนรกขุมย่อยที่เป็นน้ำทองแดง

๖. คูถนิรยะ เป็นนรกขุมย่อยที่เป็นอุจจาระเน่า

๗. สิมพลีวนนิรยะ เป็นนรกขุมย่อยที่เป็นไม้งิ้ว

๘. เวตตรณีนิรยะ เป็นนรกขุมย่อยที่เป็นแม่น้ำเค็มมีหนามหวาย

เหตุที่ให้ไปตกนรก

๑.	ฆ่ามนุษย์	ไปสัญชีวนรก
๒.	ฆ่าสัตว์	ไปสังฆาตนรก
๓.	ลักทรัพย์	ไปมหาโรรุวนรก
๔.	เผาบ้านเรือน	ไปจูฬตาปนนรก
๕.	มิจฉาทิฏฐิ	ไปมหาตาปนนรก
๖.	อนันตริยกรรม	ไปอเวจีนรก

๒. ภูมิของสัตว์เดรัจฉาน

ภูมิของสัตว์เดรัจฉาน มีชื่อว่า เดรัจฉานภูมิ หรือติรัจฉานภูมิ สัตว์เดรัจฉาน มีความหมายว่า เป็นสัตว์ที่ไปโดยส่วนขวาง หรือเรียกอีกนัยหนึ่งว่า เป็นสัตว์ที่เป็นไปขวาง จากมรรคผล

เดรัจฉานนี้ จัดเป็นภูมิหนึ่งต่างหากก็จริง แต่ว่าไม่มีที่อยู่อาศัยของตนเองเป็นส่วนเป็นสัดโดยเฉพาะ คงอาศัยอยู่ในมนุษย์โลก ส่วนในเทวโลกและพรหมโลกนั้น ไม่มีสัตว์เดรัจฉานไปอยู่ร่วมด้วยเลย

สัตว์ดิรัจฉานมีสัญญาที่ปรากฏ มีความเป็นอยู่และเป็นไปเพียง ๓ อย่างเท่านั้น

๑. กามสัญญา รู้จักเสวยกามคุณ

๒. โคจรสัญญา รู้จักกิน (รวมทั้งรู้จักนอนด้วย)

๓. มรณสัญญา รู้จักกลัวตาย

ส่วนอีกอย่างหนึ่งคือ ธรรมสัญญา ความรู้จักผิดชอบ, ชั่ว, ดี หรือรู้จักกุศล อกุศลนั้น สัตว์ดิรัจฉานทั้งหลายหามีไม่ เว้นแต่สัตว์ดิรัจฉานบางจำพวก เช่น โพธิสัตว์ จึงมีธรรมสัญญาปรากฏได้

สัตว์ดิรัจฉานมีจำนวนมากมายเหลือประมาณ มากกว่ามนุษย์มากกว่ามากนัก รูปร่างก็แตกต่างกันจนสุดจะพรรณนา ส่วนขนาดใหญ่โตมากก็มี เล็กจนแทบจะมองไม่เห็นก็มี ในที่สุดท่านจึงแยกประเภทของสัตว์เดรัจฉานออกเป็น ๔ อย่างเท่านั้นคือ

๑. อปทติรจฺฉาน จำพวกดิรัจฉานที่ไม่มีขาเลย เช่น ปลา, งู, ไส้เดือน, เป็นต้น

๒. ทฺวิปทติรจฺฉาน จำพวกสัตว์ดิรัจฉานมี ๒ ขา ได้แก่ นก, เป็ด, ไก่, เป็นต้น

๓. จตุปฺปทติจฺฉาน จำพวกดิรัจฉานที่มี ๔ ขา ได้แก่ ช้าง, ม้า, โค, กระบือ, เป็นต้น

๔. พหุปฺปทติรจฺฉาน จำพวกดิรัจฉานที่มีขามาก ได้แก่ กุ้ง, ปู, แมลงมุม, ตะขาบ, กิ้งกือ, เป็นต้น

หนึ่ง บรรดาพระโพธิสัตว์ทั้งหลาย นับตั้งแต่ได้รับพุทธพยากรณ์เป็นต้นไป แม้จะต้องไปเกิดเป็นสัตว์ดิรัจฉาน ก็จะไม่เกิดเป็นสัตว์ที่เล็กกว่านกกระจาบ และจะไม่เกิดเป็นสัตว์ที่ใหญ่กว่าช้าง

สัตว์ดิรัจฉานที่อดอยากก็มี ที่อ้วนพีก็มาก ที่เดือดร้อนน้อยมีความสุขมากก็มีเหมือนกัน แต่มีจำนวนน้อย ส่วนมากมักจะเดือดร้อนมาก มีความสุขน้อยเหลือเกิน

สัตว์ดิรัจฉานมีโอกาสทำกุศลบ้าง แต่มีโอกาสก่ออกุศลได้มากมายเหลือเกิน ส่วนสัตว์นรกไม่มีโอกาสทำกุศล แต่ก็ไม่มีโอกาสก่ออกุศลเหมือนกัน เพราะมัวแต่ถูกทรมานอยู่

๓. ภูมิของเปรต

ภูมิของเปรต มีชื่อว่า เปรตภูมิ สัตว์ที่ชื่อว่าเปรตนั้น เป็นสัตว์ที่มีความเดือดร้อน เพราะมีความเป็นอยู่อย่างหิวโหยอดอยาก ซึ่งต่างจากสัตว์นรกที่มีความเดือดร้อนเหมือนกัน แต่ว่าเดือดร้อนเพราะถูกทรมาน

เปรตส่วนมากอยู่ที่ป่า วิชฌาฏวี มีมหิทธิกเปรตเป็นเจ้าปกครองดูแลเปรตทั้งหลาย, แต่ว่าเปรตที่ไม่มีที่อยู่ที่อาศัยโดยเฉพาะเที่ยวอยู่ทั่วๆ ไป เช่น ตามป่า, ตามภูเขา, เหว, เกาะ, ทะเล, ป่าช้า ก็มีมากเหมือนกัน

เปรตมีหลายจำพวก เล็กก็มี, ใหญ่ก็มี, และสามารถเนรมิตให้เป็นเทวดา, เป็นมนุษย์, เป็นดาบส, พระ, เณร, ชี, เป็นต้น, ฝ่ายอนิฏฐารมณ์ก็ให้เป็นสัตว์ต่าง ๆ ทำท่าทาง หรือมีรูปร่างอันน่าเกลียดน่ากลัว

เปรต ๔ จำพวก

ในเปตวัตถุ อรรถกถา แสดงเปรต ๔ จำพวกคือ

๑. ประทัตตุปชีวิกเปรต เป็นเปรตที่เลี้ยงชีวิตอยู่โดยอาศัยอาหารที่ผู้อื่นให้ โดยการรับส่วนบุญ เป็นต้น

๒. ขุปปิปาสิกเปรต เป็นเปรตที่อดอยาก หิวข้าว หิวน้ำอยู่เป็นนิจ

๓. นิชฌามตัณหาเปรต เป็นเปรตที่ถูกไฟเผาให้เร่าร้อนอยู่เสมอ

๔. กาลกัญจิกาเปรต เป็นเปรตในจำพวกอสุรกาย หรือเป็นชื่อของอสุรกายที่เป็นเปรต

เปรตที่สามารถจะได้รับส่วนกุศลที่มีผู้อุทิศให้นั้น ได้แก่ ปรทัตตุปชีวิตเปรต จำพวกเดียวเท่านั้น เพราะเปรตจำพวกนี้ โดยมากอยู่ในบริเวณใกล้ๆ กับมนุษย์ ถึงกระนั้นก็จะต้องรู้ว่า เขาแผ่ส่วนกุศลให้จึงจะสามารถรับได้ ด้วยการอนุโมทนา ถ้าไม่รู้ไม่ได้อนุโมทนา ก็ไม่ได้รับส่วนกุศลนั้นเหมือนกัน

ในอปทานอรรถกถา, สุตนิบาตอรรถกถา, และพุทธวังสอรรถกถา แสดงว่าบรรดาพระโพธิสัตว์ทั้งหลาย นับตั้งแต่ได้รับพุทธพยากรณ์เป็นต้นไป จะไม่ไปเกิดเป็น ขุปปิปาสิกเปรต, นิชฌามตัณหิกเปรต หรือ กาลกัญจิกเปรต ถ้าจะต้องไปเกิดเป็นเปรต ก็จะเกิดเป็นปรทัตตุปชีวิตเปรตประเภทเดียวเท่านั้น

เปรต ๑๒ จำพวก

ในคัมภีร์โลกปัญญัติติปกรณ์ และฉคติทีปนีปกรณ์ แสดงเปรต ๑๒ จำพวกคือ

๑. วันตาสเปรต เปรตที่กินน้ำลาย, เสมหะ, อาเจียรเป็นอาหาร

๒. กุณปาสเปรต เปรตที่กินซากศพคน หรือสัตว์เป็นอาหาร

๓. คูถขาทกเปรต เปรตที่กินอุจจาระต่าง ๆ เป็นอาหาร

๔. อัคคีชาลมุขเปรต เปรตที่มีเปลวไฟลุกอยู่ในปากเสมอ

๕. สุจิมุขเปรต เปรตที่มีปากเท่ารูเข็ม

๖. ตัณหัฏฏิตเปรต เปรตที่ถูกตัณหาเบียดเบียนให้หิวข้าว, หิวน้ำอยู่เสมอ

๗. สุนิชฌามกเปรต เปรตที่มีตัวดำเหมือนตอไม้ที่เผา

๘. สุตตังคเปรต เปรตที่มีเล็บมือเล็บเท้ายาวและคมเหมือนมีด

๙. ปัพพตังคเปรต เปรตที่มีร่างกายสูงใหญ่เท่าภูเขา

๑๐. อชครังคเปรต เปรตที่มีร่างกายเหมือนงูเหลือม

๑๑. เวมานิกเปรต เปรตที่ต้องเสวยทุกข์ในเวลากลางวัน แต่กลางคืนได้ไปเสวยสุขในวิมาน

๑๒. มหิทธิกเปรต เปรตที่มีฤทธิมาก

เปรตอีก ๒๑ จำพวก

ในวินัยและลักขณสังยุตมาลี แสดงเปรต ๒๑ จำพวกคือ

๑. อัฏฐิสังขลิกเปรต เปรตที่มีกระดูกติดกันเป็นท่อน ๆ ไม่มีเนื้อ

๒. มังสเปสิกเปรต เปรตที่มีเนื้อเป็นชิ้น ๆ แต่ไม่มีกระดูก

๓. มังสปิณฑเปรต เปรตที่มีเนื้อเป็นก้อน

๔. นิจฉวิปริสเปรต เปรตที่ไม่มีหนัง

๕. อสิโลมเปรต เปรตที่มีขนเป็นดาบ

๖. สัตติโลมเปรต เปรตที่มีขนเป็นหอก

๗. อุสุโลมเปรต เปรตที่มีขนเป็นลูกธนู

๘. สุจิโลมเปรต เปรตที่มีขนเป็นเข็ม

๙. ทุติยสูจิโลมเปรต เปรตที่มีขนเป็นเข็มชนิดที่ ๒

๑๐. กุมภัณฑเปรต เปรตที่มีอัณฑะใหญ่โตมาก

๑๑. คูถกูปนิมุคคเปรต เปรตที่จมอยู่ในอุจจาระ

๑๒. คูถขาทกเปรต เปรตที่กินอุจจาระ

๑๓. นิจฉวิตกิเปรต เปรตหญิงที่ไม่มีหนัง

๑๔. ทุคคันธเปรต เปรตที่มีกลิ่นเหม็นเน่า

๑๕. โอคิลินีเปรต เปรตที่มีร่างกายเป็นเปลวไฟ

๑๖. อสีสเปรต เปรตที่ไม่มีศีรษะ

๑๗. ภิกขุเปรต เปรตที่มีรูปร่างสัณฐานเหมือนพระ

๑๘. ภิกขุนีเปรต เปรตที่มีรูปร่างสัณฐานเหมือนภิกษุนี

๑๙. สิกขมานเปรต เปรตที่มีรูปร่างสัณฐานเหมือนสิกขมานา

๒๐. สามเณรเปรต เปรตที่มีรูปร่างสัณฐานเหมือนสามเณร

๒๑. สามเณรีเปรต เปรตที่มีรูปร่างสัณฐานเหมือนสามเณรี

๓. ภูมิของอสุรกาย

ภูมิของอสุรกายมีชื่อว่า อสุรภูมิหรืออสุรกายภูมิ อสุรกายเป็นหมู่สัตว์จำพวกหนึ่ง ซึ่งไม่สว่างรุ่งโรจน์โดยความเป็นอิสระและสนุกสนานรื่นเริง

คำว่า สว่างรุ่งโรจน์ ไม่ได้หมายถึงรัศมีสีแดงที่ออกจากร่างกาย แต่หมายความว่า มีความเป็นอยู่อย่างฝืดเคือง เครื่องบริโภคที่แร้นแค้นเครื่องอุปโภคก็ขาดแคลน ทุกข์ยากลำบากกายเช่นนี้ใจคอก็ไม่สนุกสนานร่าเริง

หมู่สัตว์ที่เป็นอสุรที่เรียกว่าอสุรกายนั้นมี ๓ อย่างคือ

๑. เทวอสุรา ได้แก่ อสุรกายที่เป็นเทวดา

๒. เปติอสุรา ได้แก่ อสุรกายที่เป็นพวกเปรต

๓. นิรยอสุรา ได้แก่ อสุราที่เป็นสัตว์นรก

เทวอสุรกายมี ๖ คือ

๑. เวปจิตตอสุรกาย

๒. ราหุอสุรกาย

๓. สุพลิอสุรกาย

๔. ปหารอสุรกาย

๕. สัพพรตีอสุรกาย

๖. วินิปาติกอสุรกาย

ที่เรียกว่า อสุรกายเพราะปฏิปักษ์ต่อ เทวดาชั้นดาวดึงส์เทวอสุรกาย ทั้ง ๕ นี้ อยู่ใต้เขาสิเนรุ แต่สงเคราะห์เข้าในจำพวกเทวดาชั้นดาวดึงส์ มีรูปร่างก็เล็กกว่า อำนาจก็น้อยกว่า เทวดาชั้นดาวดึงส์, ที่อยู่ก็อาศัยอยู่ในมนุษย์โลก เช่น ตามป่า, ตามเขา, ตามต้นไม้และตามศาลาที่เขาปลูกไว้ สงเคราะห์เข้าในจำพวกเทวดาชั้นจาตุมหาราชิกาภูมิ

เปตติอสุรกายมี ๓ คือ

๑. กาลัญจิกาเปรตอสุรกาย มีร่างกายใหญ่โต แต่ไม่ใคร่แข็งแรง เพราะมีเลือดเนื้อน้อย มีสีสันคล้ายใบไม้แห้ง ตาโปนออกมา คล้ายกับตาของปู มีปากเท่ารูเข็มและตั้งอยู่กลางศีรษะ ที่เรียกเปรตจำพวกนี้ว่า เป็นอสุรกาย เพราะไม่สว่างรุ่งโรจน์

๒. เวมานิกเปรตอสุรกาย เสวยทุกข์ในเวลากลางวัน แต่กลางคืนได้เสวยสุขเหมือนกับความสุขในดาวดึงส์ และเพราะเหตุว่า ได้เสวยความสุขในเวลากลางคืน เหมือนเทวดาชั้นดาวดึงส์นี้แหละ จึงได้ชื่อว่า อสุรา

๓. อาวุธิกเปรตอสุรกาย เป็นจำพวกเปรตที่ประหัสประหารซึ่งกันและกันด้วยอาวุธต่าง ๆ ที่เรียกเปรตจำพวกนี้ว่า เป็นอสุรกาย เพราะมีความเป็นอยู่ตรงกันข้ามกับเทวดาชั้นดาวดึงส์ กล่าวคือ เทวดาชั้นดาวดึงส์มีความรักใคร่ซึ่งกันและกัน ส่วนอาวุธิกเปรตนี้ มีแต่การประหัสประหารซึ่งกันและกัน

นิรยอสุรกายมี ๑ เท่านั้น

นิรยอสุรกาย มีอย่างเดียวเป็นสัตว์นรกจำพวกหนึ่ง ซึ่งมีความเป็นอยู่เหมือนค้างคาว เกาะอยู่ตามขอบจักรวาฬ หิวกระหายเป็นกำลังโผเข้าไปจะกินกันและกันเป็นอาหาร ก็พลัดตกไปในน้ำกรดข้างล่างละลายไปทันที แล้วเกิดขึ้นมาใหม่ ตกตายไปอีกวนเวียนอยู่อย่างนี้จนกว่าจะหมดกรรม

ที่เรียกสัตว์นรกจำพวกนี้ เป็นอสุรกาย ก็เพราะว่ามีอารมณ์ตรงกันข้ามกับเทวดาชั้นดาวดึงส์ กล่าวคือ เทวดาชั้นดาวดึงส์มีอารมณ์ล้วน แต่ที่เป็นอิฏฐารมณ์ ส่วนนิรยอสุรานี้ มีแต่อนิฏฐารมณ์ทั้งนั้น

รวมความว่า อสุรภูมิหรืออสุรกายภูมินี้ ถ้าสงเคราะห์ ก็สงเคราะห์เข้าในเปรตภูมิ แต่เป็นเปรตจำพวกที่มีความเป็นอยู่อย่างพิเศษ เปรตพิเศษนี้แหละเรียกว่า อสุรกาย

กามสุคติภูมิ

กามสุคติภูมิ มีความหมายว่าไปเกิดที่ดี แต่ยังข้องอยู่ในกามคุณทั้ง ๕ คือ ยังติดใจในรูป, เสียง, กลิ่น, รส, และการสัมผัสถูกต้อง

กามสุคติภูมิมี ๗ ภูมิคือ

มนุษย์ภูมิ ๑ ภูมิ

เทวดาภูมิ ๖ ภูมิ

มนุษย์ภูมิ

มนุษย์ภูมิคือ ที่เกิด, ที่อยู่ ที่อาศัยของมนุษย์ มีอยู่ ๔ ทวีปคือ

๑. ปุพพวิเทหทวีป อยู่ทางทิศตะวันออก ของภูเขาสิเนรุ

๒. อปรโคยานทวีป อยู่ทางทิศตะวันตก ของภูเขาสิเนรุ

๓. ชมพูทวีป อยู่ทางทิศใต้ ของภูเขาสิเนรุ

๔. อุตตรกุรุทวีป อยู่ทางทิศเหนือ ของภูเขาสิเนรุ

มนุษย์ กล่าวโดยสรุปมุขนัยนับโดยตรงแล้ว ก็ได้แก่คนที่อยู่ในชมพูทวีป คือ ที่เราท่านอยู่กัน ณ บัดนี้ แต่ถ้ากล่าวโดย สทิสูปจารนัย นับโดยอ้อมแล้ว ก็ใช้เรียกคนที่อยู่ในทวีปทั้ง ๓ อีกด้วย เพราะคนในทวีปทั้ง ๓ นั้น มีรูปพรรณสัณฐานเหมือน ๆ กับคนในชมพูทวีปนี้

คำว่ามนุษย์ เขียนตามแบบบาฬี เน มนุสฺส มาจาก มน (การรู้) + อุสฺส (บุคคล) จึงรวมแปลว่า บุคคลที่รู้, หมายความว่า รู้กุศลและอกุศลคือรู้ผิดชอบ, ชั่วดีนั่นเอง, อีกนัยหนึ่ง มน (ใจ) + อุสฺส (สูง) รวมแปลว่าใจสูง

ความหมายของมนุษย์มีแสดงไว้หลายนัย คือ

๑. มนุษย์ มีใจรุ่งเรืองและกล้าแข็ง

๒. มนุษย์ เข้าใจในสิ่งอันเป็นเหตุอันควรและไม่ควร

๓. มนุษย์ เข้าใจในสิ่งที่มีประโยชน์ และไม่มีประโยชน์

๔. มนุษย์ เข้าใจในสิ่งที่เป็นกุศลและอกุศล

๕. มนุษย์ เป็นลูกของเจ้ามนู

ที่ว่ามนุษย์ เป็นลูกของเจ้ามนูนั้น มีความหมายดังนี้คือ ในสมัยต้นกัปประชาชนได้เลือกพระโพธิสัตว์ ซึ่งขณะนั้นเป็นมนุษย์มีชื่อว่ามนู ให้ขึ้นทรงราชเป็นพระเจ้าแผ่นดินปกครองประเทศ และถวายพระนามว่า พระเจ้ามหาสมันตะ, พระเจ้ามหาสมันตะทรงวางระเบียบแบบแผน กฎข้อบังคับอย่างเที่ยงธรรม เพื่อให้ประชาชนประพฤติปฏิบัติตามประชาชนก็มิได้ฝ่าฝืนเลยคงกระทำตามนั้นทุก ๆ ประการ เหมือนหนึ่งบุตรที่ดีทั้งหลายได้ประพฤติตามโอวาทของบิดา เหตุนี้จึงเรียกว่ามนุสส หมายถึงว่าเป็นลูกของพระเจ้ามนู

มนุษย์ในชมพูทวีปมีคุณลักษณะพิเศษกว่าอีก ๓ ทวีป คือ

ก. สุรภาวะ มีจิตใจกล้าแข็งในการบำเพ็ญทานศีลภาวนา

ข. สติมันตะ มีสติตั้งมั่นในพระรัตนไตร

ค. พรหมจริยวาส ประพฤติพรหมจรรย์ คือ อุปสมบทได้

หนึ่งมนุษย์ที่มีสภาพแตกต่างกันนั้น ใน**คัมภีร์มัชฌิมนิกายมูลปัณณาสก์** แสดงไว้ว่า

ฆ่าสัตว์ไม่มีความกรุณา เป็นเหตุให้อายุสั้น

ไม่ฆ่าสัตว์มีความกรุณา เป็นเหตุให้อายุยืน

เบียดเบียนสัตว์ เป็นเหตุให้มีโรคมาก

ไม่เบียดเบียนสัตว์ เป็นเหตุให้มีโรคน้อย

มักโกรธมีความคับแค้นมาก เป็นเหตุให้ผิวพรรณชั่ว

ไม่โกรธไม่มีความคับแค้นใจ เป็นเหตุให้ผิวพรรณผุดผ่อง

มีใจประกอบด้วยความฤษยาผู้อื่น เป็นเหตุให้มีอานุภาพน้อย

มีใจไม่ฤษยาผู้อื่น เป็นเหตุให้มีอานุภาพมาก

ไม่บริจาคทาน เป็นเหตุให้ยากจน

บริจาคทาน เป็นเหตุให้มีโภคสมบัติมาก

กระด้างถือตัว เป็นเหตุให้เกิดสกุลต่ำ

ไม่กระด้างไม่ถือตัว เป็นเหตุให้เกิดในสกุลสูง

ไม่อยากรู้ไม่ไต่ถามผู้มีปัญญา เป็นเหตุให้มีปัญญาน้อย

อยากรู้หมั่นไต่ถามผู้มีปัญญา เป็นเหตุให้มีปัญญามาก

เทวดาภูมิ

เทวะ แปลว่า ผู้ที่เพลิดเพลินยิ่งในกามคุณทั้ง ๕ เทวะมี ๓ คือ

๑. อุปัตติเทวะ ได้แก่ เทวดาโดยกำเนิด

๒. สมมติเทวะ ได้แก่ เทวดาโดยสมมติ เช่น พระมหากษัตริย์ พระราชินี พระราชโอรส พระราชธิดา

๓. วิสุทธิเทวะ ได้แก่ เทวดาที่บริสุทธิ์หมดจด จากกิเลสทั้งปวง หมายถึงพระอรหันต์โดยเฉพาะเท่านั้น

หนึ่ง เทวะ ที่แปลว่า ผู้ที่เพลิดเพลินอยู่ในกามคุณทั้ง ๕ นั้นใช้คำแปล โดยเฉพาะ แก่ อุปัตติเทวะเท่านั้น

อุปัตติเทวะมี ๖ ชั้น

๑. จาตุมหาราชิกา ๒. ดาวดึงส์ ๓. ยามา ๔. ดุสิต ๕. นิมมานรดี ๖. ปรนิมมิตวสวัตตี

๑. จาตุมหาราชิกาภูมิ

จาตุมหาราช แปลว่า เทวดา ๔ องค์ผู้เป็นใหญ่ยิ่ง *จาตุมหาราชิกา* หมายถึงว่า เทวดาทั้งหลายผู้มีหน้าที่ปฏิบัติรับใช้ ท้าวมหาราชทั้ง ๔ กล่าวคือ เทวดาในชั้นจาตุมหาราชิกาภูมินี้ เป็นบริวารอยู่ใต้อำนาจของท้าวมหาราชทั้ง ๔ เพราะเหตุว่า มามีกำเนิดในสถานที่ ท้าวมหาราชทั้ง ๔ ปกครองอยู่

ท้าวมหาราชทั้ง ๔ คือ

๑. **ท้าวธตรัฏฐ์** อยู่ทางทิศตะวันออกของภูเขาสิเนรุ เป็นผู้ปกครอง คันธัพพเทวดาทั้งหลาย

๒. **ท้าววิรุฬหกะ** อยู่ทางทิศใต้ของภูเขาสิเนรุ เป็นผู้ปกครอง กุมภัณฑ์เทวดาทั้งหลาย

๓. **ท้าววิรูปักขะ** อยู่ทางทิศตะวันตกของภูเขาสิเนรุ เป็นผู้ปกครองนาคเทวดาทั้งหลาย

๔. **ท้าวกุเวรหรือท้าวเวสสวรรณ** อยู่ทางทิศเหนือของภูเขาสิเนรุ เป็นผู้ปกครองยักษ์เทวดาทั้งหลาย

เทวดาที่อยู่ภายใต้การปกครองของท้าวจาตุมหาราชคือ

๑. ปัพพตเทวดา เทวดาที่อาศัยภูเขาอยู่

๒. อากาสัฏฐเทวดา เทวดาที่อาศัยอยู่ในอากาศ

๓. ขิฑฑาปโทสิกเทวดา เทวดามีความเพลิดเพลินในการเล่นกีฬาจนลืมบริโภคอาหารแล้วตาย

๔. มโนปโทสิกเทวดา เทวดาที่ตาย เพราะความโกรธ

๕. สีตวลาหกเทวดา เทวดาที่ทำให้อากาศเย็นเกิดขึ้น

๖. อุณหวลาหกเทวดา เทวดาที่ทำให้อากาศร้อนเกิดขึ้น

๗. จันทิมเทวปุตตเทวดา เทวดาที่อยู่ในพระจันทร์

๘. สุริยเทวปุตตเทวดา เทวดาที่อยู่ในพระอาทิตย์

ท้าวมหาราชทั้ง ๔ องค์นี้ เป็นผู้รักษามนุษย์โลกด้วย ฉะนั้นจึงเรียกว่า ท้าวจตุโลกบาล บางทีก็เลยเรียกชื่อ ท้าวจตุโลกบาลนี้ว่า อินทะ, ยมะ, วรุณะ, กุเวระ

เทวดาชั้นจาตุมหาราชิกานี้ มีที่อยู่ตอนกลางเขาสิเนรุ ตลอดลงมาถึงพื้นดินที่มนุษย์อยู่ เรียกชื่อที่อยู่อาศัยดังนี้

ก. ที่อยู่บนพื้นดิน เรียกว่า *ภุมมัฏฐเทวดา*

ข. ที่อยู่บนต้นไม้ เรียกว่า *รุกขเทวดา*

ค. ที่อยู่ในอากาศ (มีวิมานอยู่) เรียกว่า *อากาสัฏฐเทวดา*

เทวดาที่อยู่ในจาตุมหาราชิกาภูมิ ที่มีใจโหดร้าย ก็มีถึง ๔ จำพวกคือ

๑. *คันธัพโพ คันธัพพี* ได้แก่เทวดาคัณธัพพะ ที่ถือกำเนิดภายในต้นไม้ที่มีกลิ่นหอม เราเรียกกันว่า นางไม้หรือแม่ย่านาง ชอบรบกวนให้เกิดอุปสรรคต่าง ๆ เช่นให้เกิดเจ็บป่วย หรือทำอันตรายแก่ทรัพย์สมบัติของผู้ที่นำไม้

นั้นมาใช้สอย หรือมาปลูกบ้านเรือน เทวดาจำพวกนี้ อยู่ในความปกครองของท้าวทตรัฐ

คันธัพเทวดานี้ สิงอยู่ในต้นไม้นั้นตลอดไป แม้ว่าใครจะตัดฟันไปทำเรือ, แพ, บ้าน, เรือน หรือเครื่องใช้ไม้สอยอย่างใดๆ ก็คงสิงอยู่ในไม้นั้นซึ่งผิดกับรุกขเทวดา ที่อาศัยอยู่ตามต้นไม้เหมือนกัน แต่ถ้าต้นไม้นั้นตาย หรือถูกตัดฟันก็ย้ายจากต้นไม้นั้นไปต้นอื่น

๒. *กุมภัณโฑ กุมภัณฑี* ได้แก่เทวดากุมภัณฑ์ ที่เราเรียกว่ารากษส์, เป็นเทวดาที่รักษาสมบัติต่างๆ มีแก้วมณีเป็นต้น และรักษาป่า, ภูเขา, แม่น้ำ ถ้ามีผู้ล่วงล้ำกล้ำเกิน ก็ให้โทษต่างๆ เทวดาจำพวกนี้ อยู่ในความปกครองของท้าววิรุฬหกะ

๓. *นาโคนาคี* ได้แก่เทวดานาค มีวิชาเกี่ยวกับเวทย์มนต์คาถาต่างๆ ขณะท่องเที่ยวมาในมนุษย์โลก บางทีเนรมิตเป็นคน หรือเป็นสัตว์ เช่น เสือ, ราชสีห์ เป็นต้น โดยเฉพาะชอบลงโทษสัตว์นรก เทวดาจำพวกนี้อยู่ในความปกครอง ของท้าววิรูปักขะ

๔. *ยักโขยักขี* ได้แก่เทวดายักษ์ พอใจเบียดเบียนสัตว์นรก, เทวดาจำพวกนี้ อยู่ในความปกครองของท้าวกุเวรหรือท้าวเวสสวรรณ

๒. ดาวดึงสภูมิ

<u>ดาวดึงสภูมิ</u>หรือ<u>ดาวติงสาภูมิ</u> มีความหมาย ๒ นัย นัยหนึ่งว่า เป็นที่เกิดของบุคคล ๓๓ คนคือ เกิดเป็นพระอินทร์ ๑. เกิดเป็นเทวดาผู้เป็นใหญ่อีก ๓๒

ส่วนความหมายอีกนัยหนึ่งว่า เป็นพื้นแผ่นดินที่ปรากฏขึ้นในโลก เป็นครั้งแรก ก่อนพื้นแผ่นดินส่วนอื่น เพราะภูมินี้อยู่บนเขาสิเนรุ

ในดาวดึงสภูมิ ทิศตะวันออก มีสวน นันทวัน
ทิศตะวันตก มีสวน จิตรลดาวัน
ทิศเหนือ มีสวน มิสสกวัน
ทิศใต้ มีสวน ปารุสกวัน

ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ มี ๒ สวน สวนหนึ่งมีชื่อ *ปุณฑริกะ* มีต้นปาริฉัตตกะที่ใหญ่โตมาก ใต้ร่มปาริฉัตตกะมีแท่น **ปัณฑุกัมพลศิลาอาสน์** แท่นนี้เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จไปเทศนาโปรดพระพุทธมารดาก็ใช้เป็นที่ประทับแสดงพระธรรมเทศนา, มี*ศาลาสุธรรมมา* เป็นที่ประชุมฟังธรรม, มีเจดีย์แก้วมรกต ชื่อว่า**พระจุฬามณี**บรรจุพระเขี้ยวแก้ว ข้างขวา, กับบรรจุพระเกศาที่ทรงตัดออกตอนเสด็จออกทรงผนวช, อีกสวนหนึ่ง ชื่อสวนมหาวัน มีสระชื่อสุนันทา สวนนี้เป็นที่ประทับสำราญพระอิริยาบถของท้าวสักกเทวราช

ที่ศาลาสุธรรมมา ตามปกติมี*พรหมชื่อสนังกุมาร* เป็นผู้เสด็จลงมาแสดงธรรม แต่ในบางโอกาส *ท้าวสักกเทวราช หรือเทวดาองค์อื่นๆ ที่ทรงความรู้ในธรรมดี ก็เป็นผู้แสดง*

เทวดาตั้งแต่ชั้นดาวดึงส์นี้ขึ้นไป ปฏิสนธิด้วย โอปปาติกกำเนิดอย่างเดียวเท่านั้น

เทวดาชั้นเดียวกัน ย่อมเห็นซึ่งกันและกันได้ และเห็นผู้อยู่ชั้นต่ำกว่าตนได้ด้วย แต่ไม่สามาถจะเห็นผู้ที่อยู่ในชั้นสูงกว่าตนได้

ท้าวสักกเทวราช หรือ ท้าวโกสีอมรินทร์ ซึ่งเรียกสั้น ๆ ว่า พระอินทร์ นี้อยู่ในชั้นดาวดึงส์ แต่เป็นผู้ปกครองเทวดาทั้งในชั้นดาวดึงส์ และชั้นจาตุมหาราชิกาด้วย, บางทีก็เรียก**ท้าวสหัสสนัย คือ ท้าวพันตา** เพราะจักษุดีมากเห็นได้ชัดเจนมาก และเห็นได้ไกลมากเท่ากับดวงตาทั้งพันดวง

พระอินทร์องค์ปัจจุบันนี้ สำเร็จเป็นพระโสดาบันแล้ว เมื่อจุติจากเทวโลกก็จักมาบังเกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ์ในมนุษย์โลก และจะได้สำเร็จเป็นพระสกทาคามี, จุติจากมนุษย์โลกจะไปบังเกิดในชั้นดาวดึงส์อีก คราวนี้ได้สำเร็จเป็นพระอนาคามี, จุติจากที่นี้ ก็จะได้ไปบังเกิดในชั้นสุทธาวาส ตั้งแต่ชั้นอวิหาเป็นต้นไป ตามลำดับจนถึงชั้น อกนิฏฐา และสำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้วปรินิพพานในชั้นนั้น

เทวดาในดาวดึงส์ภูมินี้ มี ๒ จำพวก คือ ภุมมัฏฐเทวดา อาศัยพื้นแผ่นดินอยู่ และอากาสัฏฐเทวดา มีวิมานลอยอยู่ในอากาศเป็นที่อยู่

๓. ยามาภูมิ

ยามาภูมิ มี*ท้าวสยามเทวราช* เป็นผู้ปกครอง, เทวดาทั้งหลายที่อยู่ในชั้นนี้ก็เรียกว่า ยามา หรือ ยามะ ดังนั้นภูมินี้ จึงเรียกว่า ยามา, เป็นภูมิที่ปราศจากความลำบาก ถึงซึ่งความสุขอันเป็นทิพย์วิมาน และทิพย์สมบัติก็ประณีตมาก

ภูมินี้อยู่ในอากาศ สูงกว่ายอดเขาสิเนรุ ประมาณ ๔๒๐๐ โยชน์, ขอกล่าวเสียตรงนี้ว่า ภูมิของเทวดาทุกๆ ชั้น ระยะห่างกันชั้นละ ๔๒๐๐ โยชน์เหมือนกันทุก ๆ ชั้น

เทวดาที่อยู่ในยามาภูมินี้ เป็นจำพวกอากาสัฏฐเทวดา จำพวกเดียว เพราะมีวิมานลอยอยู่ในอากาศเป็นที่อยู่ เทวดาที่อยู่ในภูมิสูงขึ้นไปกว่าชั้นนี้ก็ล้วนแต่เป็นอากาสัฏฐเทวาทั้งสิ้น

๔. ตุสิตาภูมิ

ตุสิตาภูมิ มี*ท้าวสันดุสิตเทวราช* เป็นผู้ปกครอง เป็นภูมิของอากาสัฏฐเทวดา ที่ชื่อว่าตุสิตา, ดังนั้นภูมินี้จึงเรียกว่า ตุสิตาภูมิ หรือ ดุสิตาภูมิ หรือ ดุสิตภูมิ เป็นภูมิที่ปราศจากความร้อนใจ มีแต่ความแช่มชื่นอยู่เป็นนิตย์ในทิพย์สมบัติ อันเป็นศิริมงคลของตน, เป็นภูมิที่ประเสริฐกว่า เทวดาชั้นอื่นๆ เพราะว่าพระโพธิสัตว์ทุกๆ พระองค์ ก่อนที่จะมาบังเกิดในมนุษย์โลก และได้ตรัสรู้อนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ เป็นภพสุดท้าย, ตลอดจนผู้ที่จะได้มาสำเร็จเป็นอัครสาวก ก็ย่อมบังเกิดในชั้นดุสิตนี้ ก่อนทั้งนั้น

๕. นิมมานรดีภูมิ

นิมมานรดีภูมิ มี*ท้าวนิมมิตเทวราช* เป็นผู้ปกครอง เป็นภูมิของอากาสัฏฐเทวดาที่ชื่อว่า นิมมานรตี, ดังนั้นภูมินี้จึงชื่อว่า นิมมานรตีภูมิ

เทวดาในชั้นนี้ มีความสุข ความเพลิดเพลินในกามคุณทั้ง ๕ ที่ตนเนรมิตตามความพอใจของตนเองทุกๆ ประการ เมื่อได้เพลิดเพลินในกามคุณนั้นสมใจแล้ว, สิ่งที่เนรมิต คือ นิมิตนั้น ก็จะปลาสนาการไป

๖. ปรนิมมิตวสวตีภูมิ

ปรนิมมิตวสวตีภูมิ มี*ท้าวปรนิมมิตเทวราช* อีกนัยหนึ่ง *ท้าววสวัตตีเทวราช* เป็นผู้ปกครองอากาสัฏฐเทวดาทั้งหลายในชั้นนั้น เทวดาในชั้นนี้ มีความสุขความเพลิดเพลินในกามคุณทั้ง ๕ เป็นอย่างยิ่งโดยที่ตนไม่ต้องเนรมิตขึ้นเอง แต่มีเทวดาองค์อื่นเนรมิตให้สมตามความปรารถนาทุก ๆ ประการ

ควรคารวะเทวดา

เทวดาเป็นวัตถุอันควรเคารพบูชา

ในพระอภิธรรมแสดงว่า เทวดาเป็น ๑ ใน ๑๐ แห่งธรรมที่เป็นเครื่องให้ระลึกถึงสติซึ่งมีชื่อว่า เทวดานุสสติ ทั้งนี้เพราะเทวดาบังเกิดขึ้นโดยอานิสงส์ของสัปปุริสธรรมทั้ง ๗ ประการ ได้แก่ ศรัทธา ศีล จาคะ สุตะ ปัญญา หิริ โอตตัปปะ เมื่อมีสติระลึกอยู่ในอารมณ์อย่างนี้ย่อมเป็นกุศล ได้ความปีติอิ่มเอิบ, จิตใจก็ไม่แกว่งไกวในราคะ โทสะ โมหะ อันเป็นสิ่งที่ทำให้จิตใจเศร้าหมองและเร่าร้อน

ใน*อังคุตตรนิกายบาลี* แสดงว่า การเคารพเทพเจ้าที่สถิตอยู่ในบ้าน ในเรือน ในหมู่บ้าน ย่อมเกิดมงคลแก่ผู้แสดงความเคารพ

ใน*มหาปรินิพพานสูตร* แสดงว่า การเคารพต่อเจ้าที่ เจ้าทาง ย่อมได้รับความคุ้มครองผลประโยชน์ให้

ใน*รัตนสูตร* แสดงว่า บุคคลผู้บูชาสักการะปวงเทวดานั้น ย่อมได้รับเมตตาจิต เป็นการตอบแทน

ใน*มหาปรินิพพานสูตร* อีกตอนหนึ่งว่า บุคคลใดขาดคารวะต่อเจ้าที่เจ้าทางย่อมได้ประสบภัยที่จะมีมาโดยไม่รู้ตัว

ใน*เปตวัตถุบาลี* แสดงว่า ท้าวมหาราชทั้ง ๔ องค์ เป็นผู้คุ้มครองมนุษย์โลกผู้ใดทำการบูชาท่าน ย่อมไม่เสียผลในการบูชา โดยจะได้รับความสุขความสบายเป็นเครื่องตอบแทน

รูปาวจรภูมิ

รูปาวจรภูมิ กล่าวโดยธัมมาธิษฐาน ก็เป็นภูมิของรูปาวจรวิบากอันเป็นผลโดยตรงของรูปาวจรกุศล, กล่าวโดยปุคคลาธิษฐาน ก็เป็นที่เกิดที่อยู่อาศัยของรูปพรหมคือพรหมที่มีรูป

พรหม คือ*ผู้ที่มีความเจริญด้วยคุณพิเศษ มีฌานเป็นต้น* ที่มีคำเป็นต้นอยู่ด้วย ก็เพราะพรหมภูมิบางภูมิ จะต้องได้มรรคผลด้วย จึงจะไปอยู่ในพรหมภูมินั้นได้

รูปาวจรวิบากมีเพียง ๕ ดวง แต่มีรูปาวจรภูมิถึง ๑๖ ภูมิ ดังต่อไปนี้

ปฐมฌานภูมิมี ๓ ภูมิ

๑. ปาริสัชชาภูมิ เป็นที่อยู่ของพรหมบริษัท คือพรหมสามัญธรรมดาไม่มีคุณวุฒิ หรืออำนาจอะไรเป็นพิเศษ เป็นเพียงบริวารของมหาพรหมเท่านั้น

๒. ปุโรหิตาภูมิ เป็นที่อยู่ของพรหมปุโรหิต คือพรหมที่เป็นที่ปรึกษาของพรหม

๓. มหาพรหมาภูมิเป็นที่อยู่ของพรหมที่มีความยิ่งใหญ่ในปฐมฌานภูมิคือพรหมที่เป็นชั้นหัวหน้า

ปฐมฌานภูมิทั้งสามภูมินี้ เป็นที่ปฏิสนธิของปฐมฌานวิบาก ๑ ดวง คือเป็นที่เกิดที่อยู่ของพรหมที่ได้ปฐมฌาน อันเป็นผลของปฐมฌานกุศล

ภูมิทั้งสามนี้ เป็นชั้นเดียวกัน อยู่ในระดับเดียวกันไม่สูงไม่ต่ำกว่ากัน แต่ที่จัดเป็นภูมิ ก็จัดไปตามตำแหน่งของมหาพรหมเหล่านั้น และก็อาศัย เรียกชื่อไปตามตำแหน่งนั้นๆ ด้วย

อีกนัยหนึ่ง แสดงว่า ที่จัดเป็นสามภูมิ ก็เพราะการเข้าถึงฌาน จิตนั้นยิ่งหย่อนกว่ากัน กล่าวคือ ผู้เข้าถึงปฐมฌานอย่างแก่กล้า เรียกว่า ชั้นปราณีต ก็ไปเกิดอยู่ในมหาพรหมาภูมิ, อย่างกลาง เรียกว่า ชั้นมัชฌิมะก็ไปเกิดในปุโรหิตาภูมิ, อย่างอ่อนหน่อย เรียกว่า ชั้นหินะ ก็ไปเกิดในปริสัชชาภูมิ

อีกประการหนึ่ง ภูมิทั้งสามนี้ แม้ว่าจะเป็นชั้นเดียวกัน แต่อายุของพรหมทั้งสามภูมินี้ก็หาเท่ากันไม่ กล่าวคือ อายุของพรหมบริษัทหนึ่งในสาม

มหากัป, อายุของพรหมปุโรหิต หนึ่งในสองของมหากัป, อายุของมหาพรหม หนึ่งมหากัป เหตุที่ต่างกันดังนี้ จึงจัดเป็นสามภูมิตามอายุ

ทุติยฌานภูมิมี ๓ ภูมิ

๔. ปริตตาภูมิ เป็นพรหมบริษัทในชั้นที่ ๒ นี้

๕. อัปปมาณาภูมิ เป็นพรหมปุโรหิตในชั้นที่ ๒ นี้

๖. อาภัสสราภูมิ เป็นท้าวมหาพรหมในชั้นที่ ๒ นี้

ทุติยฌานภูมิทั้ง ๓ ภูมินี้ เป็นที่ปฏิสนธิของรูปาวจรวิบาก ๒ ดวง คือเป็นที่ปฏิสนธิของทุติยฌานวิบาก ๑ ดวง คือเป็นที่เกิดที่อยู่ของพรหมที่ได้ทุติยฌาน อันเป็นผลของทุติยฌานกุศล และเป็นที่ปฏิสนธิของตติยฌานวิบาก ๑ ดวง คือเป็นที่เกิดที่อยู่ของพรหมที่ได้ตติยฌาน อันเป็นผลของตติยฌานกุศล

ที่ทุติยฌานวิบาก ๑ ดวง และตติยฌาน ไปปฏิสนธิในทุติยภูมิ ภูมิเดียวกันนี้ มีอธิบายว่า เพียงแต่ละวิตกได้ ก้าวล่วงวิตกได้ ก็ปฏิสนธิในทุติยภูมิได้แล้ว แม้จะละวิจารได้อีก ก็ไม่เกิดอำนาจพิเศษอย่างใดที่จะส่งผลให้ปฏิสนธิในตติยภูมิได้ เพราะการที่จะไปปฏิสนธิในตติยภูมิได้ก็ด้วยอำนาจแห่งความก้าวล่วงปีติได้แล้ว ถ้ายังติดอกติดใจในความอิ่มเอมเปรมใจอยู่ เป็นไม่สามารถที่จะเข้าถึงชั้นนั้นได้

ภูมิทั้ง ๓ นี้ เป็นชั้นเดียวกัน อยู่ในระดับเดียวกันไม่สูงไม่ต่ำกว่ากัน และที่จัดเป็น ๓ ภูมิ ก็มีเหตุผลอย่างเดียวกันกับปฐมฌานภูมินั่นเอง

ตติยฌานภูมิมี ๓ ภูมิ

๗. ปริตตสุภาภูมิ เป็นพรหมบริษัทในชั้นที่ ๓ นี้

๘. อัปปมาณสุภภูมิ เป็นพรหมปุโรหิตในชั้นที่ ๓ นี้

๙. สุภกิณหาภูมิ หรือสุภกิณณาภูมิ เป็นมหาพรหมในชั้นที่ ๓ นี้ ภูมิทั้ง ๓ นี้ เป็นที่ปฏิสนธิจิตของจตุตาถฌานวิบาก ๓ ดวง คือเป็นที่เกิดที่อยู่ของพรหมที่ได้ จตุตถฌาน อันเป็นผลของจตุตถฌานกุศล

ทั้ง ๓ ภูมินี้ เป็นชั้นเดียวกัน อยู่ในระดับเดียวกัน ไม่สูงไม่ต่ำกว่ากัน และที่จัดเป็น ๓ ภูมิ ก็มีเหตุผลอย่างเดียวกันกับทุติยฌานภูมินั่นเอง

จตุตถฌานภูมิมี ๗ ภูมิ

๑๐. เวหัปผลาภูมิ เป็นที่ปฏิสนธิของปัญจมฌานวิบาก หรือเป็นที่เกิดที่อยู่ของพรหมที่ได้ ปัญจมฌาน อันเป็นผลของปัญจมฌานกุศล

๑๑. อสัญญูสัตตาภูมิ เป็นที่ปฏิสนธิของ ปัญจมฌานวิบาก หรือเป็นที่เกิดที่อยู่ของพรหมที่ได้ปัญจมฌาน อันเป็นผลของปัญจมฌานกุศล ที่เจริญ สัญญาวิราคสัญญา ต่ออีกโสตหนึ่งด้วย

ภูมิที่ ๑๐ และ ๑๑ รวม ๒ ภูมินี้ เป็นชั้นเดียวกันอยู่ในระดับเดียวกัน ไม่สูงไม่ต่ำกว่ากัน และอายุก็เท่ากันด้วย

๑๒. อวิหาภูมิ ทั้ง ๕ ภูมินี้ คือ สุทธาวาสภูมิ เป็นคนละชั้นกัน

๑๓. อตัปปาภูมิ ทั้ง ๕ ภูมินี้ และอยู่สูงต่ำกว่ากันตามลำดับทั้ง ๕ ชั้น

๑๔. สุทัสสาภูมิ

๑๕. สุทัสสีภูมิ

๑๖. อกนิฏฐภูมิ

ผู้ที่จะไปปฏิสนธิในสุทธาวาสภูมิได้นั้น จะต้องเป็นปัญจมฌานลาภีอนาคามีบุคคล คือพระอนาคามีที่ได้ปัญจมฌานด้วย เพราะว่าสุทธาวาสภูมินี้ เป็นที่อยู่ของจิตใจผุดผ่อง ไม่ข้องอยู่ในกามคุณทั้ง ๕ อย่างเด็ดขาด

ดังนั้น บุคคลที่จะอยู่ในสุทธาวาสภูมิได้ จึงมีเพียง ๓ บุคคลเท่านั้น คือ อนาคามีบุคคล ๑, อรหัตตมรรคบุคคล ๑, และอรหัตตผลบุคคล ๑, เท่านี้เอง (ข้อสำคัญ ๓ บุคคลนี้ ต้องได้ถึงปัญจมฌานด้วย)

อนาคามีเกิดขึ้นได้ในสุทธาวาสภูมิ ด้วยอำนาจปฏิสนธิ ส่วนอรหัตตมรรคบุคคล และอรหัตตผลบุคคล เกิดได้ในสุทธาวาสภูมินั้น ไม่ใช่เกิดขึ้นได้ด้วยอำนาจปฏิสนธิ แต่เกิดขึ้นได้ด้วยอำนาจวิปัสสนาภาวนาในปวัตติกาลที่สุทธาวาสภูมินั่นเอง เพราะปัญจมฌานลาภีอนาคามีบุคคลที่ไปปฏิสนธิในสุทธาวาสภูมิแล้ว ก็ต้องเจริญภาวนาจนสำเร็จเป็นพระอรหันต์ และปรินิพพานในสุทธาวาสภูมินั้นแหละ

ปัญจมฌานลาภีอนาคามีบุคคล ที่เป็นมนุษย์ หรือเทวดา หรือพรหมก็ตามเมื่อจุติแล้ว จะปฏิสนธิในสุทธาวาสชั้นใด ก็ย่อมแล้วแต่อินทรีย์ที่ได้เพียรบำเพ็ญภาวนามา ถ้าการที่เพียรภาวนานั้น

มีกำลังนำด้วย สัทธา ก็ปฏิสนธิใน อวิหาภูมิ

มีกำลังนำด้วย วิริยะ ก็ปฏิสนธิใน อตัปปาภูมิ

มีกำลังนำด้วย สติ ก็ปฏิสนธิใน สุทัสสาภูมิ

มีกำลังนำด้วย สมาธิ ก็ปฏิสนธิใน สุทัสสีภูมิ

มีกำลังนำด้วย ปัญญา ก็ปฏิสนธิใน อกนิฏฐภูมิ

ตามที่ได้แสดงมาแล้วนี้ คงจะเห็นได้แล้วว่า รูปาวจรวิบากจิต ๕ ดวง ปฏิสนธิในรูปพรหมได้ถึง ๑๖ ภูมิ, พรหม ๑๖ ภูมินี้ แบ่งเป็นชั้น ก็ได้ ๙ ชั้น แต่ละชั้นก็อยู่สูงกว่ากันชั้นละ ๕,๕๐๘,๐๐๐ โยชน์เท่า ๆ กันทุกชั้นตามลำดับ

ในรูปพรหมนี้ หรือในรูปภูมินี้ มีทิพยสมบัติ เช่นเดียวกันกับเทวภูมิ กล่าวคือ ในเทวภูมิมี วิมาน, มีอาภรณ์พรรณ อันเป็นเครื่องทรงต่าง ๆ มีสวนไม้ใบ, ไม้ดอก, มีสระโบกขรณีย์ และมีต้นกัลปพฤกษ์ ที่ให้เกิดเป็นสุทธาโภชน์ ในรูปพรหมก็มีเช่นกัน เว้นแต่ต้นกัลปพฤกษ์ที่ให้เกิดเป็นสุทธาโภชน์นั้นไม่มี เพราะพรหมไม่ต้องกินอาหาร

รูปพรหมทั้งหมดไม่ปรากฏว่า เป็นเพศหญิง หรือเพศชาย แต่รูปพรรณสัณฐานนั้น มีลักษณะคล้ายผู้ชาย

หนึ่งในพรหมโลกชั้น ***อกนิฏฐภูมิ*** มีปูชนียสถานที่สำคัญอยู่แห่งหนึ่ง คือ ***ทุสสเจดีย์*** เป็นที่บรรจุเครื่องฉลองพระองค์ของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ในขณะที่ยังทรงเป็นสิทธัตถราชกุมาร ทรงในเวลาออกจากพระนครไปทรงผนวช, ท้าวฆฏิกาพรหมเสด็จลงมาจาก อกนิฏฐภูมิ นำเครื่องบริกขารทั้ง ๘ มาถวาย และรับเครื่องฉลองพระองค์ทั้งหมดนั้นไปบรรจุไว้ใน ทุสสเจดีย์ที่กล่าวนี้.

อรูปาวจรภูมิ

อรูปาวจรภูมิ กล่าวโดยธัมมาธิฏฐาน ก็เป็นภูมิของอรูปาวจรวิบาก อันเป็นผลโดยตรงของอรูปาจรกุศล กล่าวโดยปุคคลาธิฏฐานก็เป็นที่เกิด ที่อยู่ อาศัยของอรูปพรหม คือพรหมที่ไม่มีรูปกายมีแต่นามกายเท่านั้น อรูปาวจรภูมินี้ มักเรียกสั้นๆ ว่า อรูปภูมิ

อรูปาวจรวิบากมี ๔ ดวง และก็มีอรูปาวจรภูมิ ๔ ภูมิ เท่ากัน ชื่อของ อรูปาวจรวิบาก และชื่อของอรูปาวจรภูมิ ก็เหมือนกัน ตรงกันตามลำดับ คือ

๑. อากาสานัญจายตนภูมิ ๑ ภูมิ เป็นที่ปฏิสนธิของ อากาสานัญจายตนวิบาก ๑ ดวง, อันเป็นผลของ อากาสานัญจายตนกุศล คือเป็นที่อยู่ของอรูปพรหมที่ได้อรูปฌานชั้นต้น

๒. วิญญาณัญจายตนภูมิ ๑ ภูมิ เป็นที่ปฏิสนธิของ วิญญาณัญจายตนวิบาก ๑ ดวง, อันเป็นผลของวิญญาณัญจายตนกุศล คือเป็นที่อยู่ของอรูปพรหมที่ได้อรูปฌานชั้นที่ ๒

๓. อากิญจัญญายตนภูมิ ๑ ภูมิ เป็นที่ปฏิสนธิของอากิญจัญญายตนวิบาก ๑ ดวง อันเป็นผลของอากิญจัญญายตนกุศล คือเป็นที่อยู่ของอรูปพรหมที่ได้อรูปฌานชั้นที่ ๓

๔. เนวสัญญานาสัญญายตนภูมิ ๑ ภูมิ เป็นที่ปฏิสนธิของเนวสัญญานาสัญญายตนวิบาก ๑ ดวง อันเป็นผลของเนวสัญญานาสัญญายตนกุศล คือ เป็นที่อยู่ของพรหมที่ได้อรูปฌานชั้นสูงสุด

อรูปภูมิทั้ง ๔ ภูมินี้ ถึงแม้จะเรียกว่าภูมิ แต่ก็ไม่มีรูปร่างสัณฐานวิมานพื้นที่อย่างใดเลย มีแต่อากาศอันว่างเปล่า, แม้แต่อรูปพรหมเอง ก็มีแต่นามอย่างเดียว ไม่มีรูปร่างสัณฐานอย่างใดเช่นกัน ดังนั้นวิมาน, สวน, สระ, ต้นไม้, หรือสิ่งที่เป็นรูปทั้งหมดจึงไม่มีในอรูปภูมินี้เลย

จบ ๓๑ ภูมิแต่เท่านี้ ๓๑ ภูมินี้แหละ ท่านเรียกว่า จักรวาฬ ๑, สัตว์โลกหมุนเวียนเกิด ๆ ตาย ๆ หมุนเวียนไปมาใน ๓๑ ภูมินี้ เป็นไปตามผลกรรมของตน ๆ ท่านกล่าวว่าที่เกิดของสัตว์โลกทั้งหมดมีถึง ๑ แสนโกฏิจักรวาฬ

วิธีสมาทานพระกรรมฐาน

ผู้ที่จะสมาทานพระกรรมฐาน พึงปฏิบัติดังต่อไปนี้

๑. *ถวายสักการะต่อพระอาจารย์ ผู้ให้พระกรรมฐาน*

๒. *จุดธูปเทียนบูชาพระรัตนตรัย*

๓. *ถ้าเป็นพระให้แสดงอาบัติก่อน, ถ้าเป็นอุบาสก, อุบาสิกา, ให้สมาทานศีลก่อน*

๔. *มอบกายถวายชีวิตต่อพระรัตนตรัย*

"อิมาหํ ภควา อตฺตภาวํ ตุมฺหากํ ปริจฺจชามิ"

ข้าแต่สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ข้าพระองค์ขอมอบกายถวายชีวิตต่อพระรัตนตรัย คือ พระพุทธ, พระธรรม, และพระสงฆ์

๕. *มอบกายถวายตัวต่อพระอาจารย์*

"อิมาหํ อาจริย อตฺตภาวํ ตุมฺหากํ ปริจฺจชามิ"

ข้าแต่พระอาจารย์ผู้เจริญ ข้าพเจ้าขอมอบกายถวายตัวต่อครูอาจารย์ เพื่อเจริญวิปัสสนากรรมฐาน

๖. *ขอพระกรรมฐาน*

"นิพฺพานสฺส เม ภนฺเต สจฺฉิกรณตฺถาย กมฺมฏฺฐานํ เทหิ"

ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ขอท่านจงให้กรรมฐานแก่ข้าพเจ้า เพื่อทำให้แจ้งซึ่ง มรรค, ผล, นิพพานต่อไป

๗. *แผ่เมตตา*

"อหํ สุขิโต โหมิ นิทฺ ทุกฺโข โหมิ, อเวโร โหมิ, อพฺยาปชฺโฌ โหมิ, อนีโฆ โหมิ, สุขี อตฺตานํ ปริหรามิ"

ขอให้ข้าพเจ้าถึงสุข, ปราศจากทุกข์, ไม่มีเวร, ไม่มีภัย, ไม่มีความเบียดเบียนกันและกัน ไม่มีความทุกข์กาย ทุกข์ใจ, ขอให้มีความสุข, รักษาตนอยู่เถิด

"สพฺเพสตฺตา สุขิตาโหนฺตุ นิตฺทุกฺขา โหนฺตุ อเวรา โหนฺตุ, อพยาปชฺฌา โหนฺตุ, อนีฆา โหนฺตุ, สุขีอตฺตานํ ปริหรนฺตุ"

ขอให้สัตว์ทั้งหลายทุกตัวตน ตลอดเทพบุตรเทพธิดาทุก ๆ องค์ พระภิกษุสามเณร และผู้ปฏิบัติธรรมทุก ๆ ท่าน จงเป็นผู้มีความสุข, ปราศจาก

ทุกข์, ไม่มีเวร, ไม่มีภัย, ไม่มีความลำบาก, ไม่มีความเดือดร้อน, ขอให้มีความสุข, รักษาตนอยู่เถิด

๘. *เจริญมรณานุสสติ*

"อทฺธุวํ เม ชีวิตํ ธุวํ มรณํ, อวสฺสํ มยา มริตพฺพํ, มรณ ปริโยสานํ เม ชีวิตํ, ชีวิตเมว อนิยตํ, มรณํ นิยตํ"

ชีวิตของเราไม่แน่นอน, ความตายของเราแน่นอน, เราต้องตายแน่, เพราะว่าชีวิตของเรา มีความตายเป็นที่สุด ชีวิตเป็นของไม่แน่นอน ความตายเป็นของแน่นอนแท้, เป็นโชคอันดีเหลือเกินที่เราได้เข้ามาปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ณ โอกาสบัดนี้ นับว่าไม่เสียทีที่ได้เกิดมาพบพระพุทธศาสนา ได้ดำเนินชีวิตอย่างถูกต้องที่สุดแล้ว

๙. *ตั้งสัจจอธิษฐาน และปฏิญญาตนต่อพระรัตนตรัย, ต่อครู อาจารย์*

"เยเนว ยนฺติ นิพฺพานํ พุทฺธา เตสญฺจ สาวกา เอกายเนน มคฺเคน สติปฏฺฐานสญฺญินา"

พระพุทธเจ้าและเหล่าพระสาวกย่อมดำเนินไปสู่พระนิพพานด้วยหนทางสายนี้ อันเป็นทางสายเอก ซึ่งนักปราชญ์ราชบัณฑิตทั้งหลายรู้ทั่วถึงกันแล้วว่า ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔

ข้าพเจ้าขอตั้งสัจจอธิษฐานปฏิญญาตน ต่อพระรัตนตรัย และต่อครูอาจารย์ว่า ตั้งแต่นี้ไป ข้าพเจ้าจะตั้งอกตั้งใจประพฤติปฏิบัติจริงๆ เท่าที่ตนมีโอกาสเท่าที่ตนสามารถจะปฏิบัติได้ เพื่อบูชาพระรัตนตรัยเพื่อให้ได้บรรลุมรรค, ผล, นิพพาน เจริญรอยตามพระองค์ท่าน

๑๐. *ตั้งความปรารถนา*

"อิมาย ธมฺมานุธมฺมปฏิปตฺติยา รตนตฺตยํ ปูเชมิ"

ข้าพเจ้าขอบูชาพระรัตนตรัย ด้วยการปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม คือ มรรค, ผล, นิพพานและนี้ ด้วยสัจจวาจาที่ได้กล่าวอ้างมานี้ ขอให้ข้าพเจ้าได้สำเร็จผล มรรค, ผล, นิพพานในเวลาอันไม่ช้าด้วยเทอญ.

๑๑. *สวดพระพุทธคุณ, พระธรรมคุณ, พระสังฆคุณ.*

๑๒. *ถ้าอยู่ในป่า, อยู่ในถ้ำ, อยู่ในภูเขา ควรจะสวดกรณียเมตตสูตร*

วิปัสสนากรรมฐาน

ท่านสาธุชนผู้เห็นทุกข์ภัยในสังสารวัฏทั้งหลาย การที่เราท่านทั้งหลาย ปรารถนาที่จะได้บรรลุพระนิพพานอันเป็นแดนบรมสุข พ้นจากทุกข์ภัยอันตรายทั้งปวงนั้น เราท่านทั้งหลายจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องศึกษาธรรมะอันเป็นองค์อุปถัมภ์แก่การปฏิบัติวิปัสสนา ได้แก่ วิปัสสนาภูมิ คือขันธ์ ๕, อายตนะ ๑๒, ธาตุ ๑๘, อินทรีย์ ๒๒, ปฏิจจสมุปบาท ๑๒, อริยสัจ ๔, สติปัฏฐาน ๔, วิสุทธิ ๗, ลักษณะ ๓, อนุปัสสนา ๓, วิปัสสนาญาณ ๑๖, วิปัสสนูปกิเลส ๑๐, วิโมกข์ ๓ ประเภท, บุคคล ๔ ประเภท, สมาบัติ ๘ เป็นต้น ธรรมะอันเป็นองค์อุปถัมภ์แก่การปฏิบัติวิปัสสนาทั้งหมดนี้ ท่านจะต้องพยายามศึกษาหาความรู้ความเข้าใจให้ดีเสียก่อน เพราะเมื่อเข้าใจธรรมะเหล่านี้ดีแล้วก็สามารถที่จะทำให้ท่านปฏิบัติวิปัสสนาถูกต้องที่สุด ต่อไปท่านจะต้องแสวงหาอาจารย์ที่ท่านปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานได้ผ่านญาณ ๑๖ อย่างแท้จริง แล้วท่านต้องพยายามศึกษาหาความรู้ความเข้าใจ ในการปฏิบัติกรรมฐานนั้นๆ จากท่านอาจารย์ให้ท่านแนะวิธีปฏิบัติให้ละเอียดละออทุกๆ อย่าง เมื่อท่านได้ปฏิบัติถูกต้องดังที่ได้ชี้แจงมาแล้วนั้น ต่อไปเป็นหน้าที่ของท่านจะต้องหาสัปปายะทุก ๆ อย่างที่เป็นเครื่องอุปการแก่การปฏิบัติวิปัสสนา ให้เจริญเพิ่มพูนยิ่งๆ ขึ้นไป แล้วก็ลงมือปฏิบัติโดยอุสาหะวิริยะขันติอย่างยอดเยี่ยม ดูตัวอย่างสมัยที่สมเด็จพระบรมศาสดาของพวกเราทั้งหลาย ตอนที่พระองค์แสวงหาพระโพธิญาณ แม้เลือดเนื้อ และชีวิตพระองค์ก็ทรงแลกกับบรมโพธิญาณ เราท่านทั้งหลายต้องเอาแบบอย่างของพระพุทธบิดา จึงจะสามารถพยุงตัวของเราให้ข้ามจากทุกข์ภัยในโอฆสงสารนี้ได้

ข้าพเจ้าได้พยายามรวบรวมความรู้อันเกี่ยวกับวิปัสสนากรรมฐานนี้จากที่มาในพระคัมภีร์หลายแห่ง เพื่อเสนอแด่ท่านสาธุชนทั้งหลาย ผู้ซึ่งมีปัญญาปรารถนาที่จะพยุงตัวของท่านให้พ้นจากสังสารทุกข์ ผู้ใคร่ที่จะปฏิบัติธรรมอันสูงส่งนี้ ขอให้ท่านทั้งหลายอ่านโดยเอาใจใส่เป็นพิเศษ พินิจพิเคราะห์ตัวหนังสือ

ทุกๆ อักษร เมื่อเข้าใจธรรมะดีแล้ว จงรีบลงมือเจริญวิปัสสนาต่อไปไม่นานนัก ท่านทั้งหลายก็สามารถที่จะบรรลุถึงอมตธรรม อันดับเสียได้ซึ่งกิเลสและกองทุกข์ทั้งปวง อันเป็นยอดปรารถนาของพุทธศาสนิกชนทุก ๆ ท่าน

เมื่อท่านพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ได้พบซึ่งอมตธรรม (นิพพาน) นี้แล้ว จึงจะนับได้ว่า ท่านได้เอาสาระจากชีวิตอันน้อยๆ นี้ได้ นับได้ว่า ไม่เสียทีที่ได้ เกิดมาพบพระพุทธศาสนา, อันพระพุทธบิดาของเราท่านทั้งหลาย พระองค์ได้ทรงแสวงหามาได้ โดยความทุกข์ยากลำบากอย่างที่สุด พระองค์อุตส่าห์นำมาแจกจ่ายแก่เราท่านทั้งหลาย โดยพระหฤทัยที่เต็มเปี่ยมไปด้วยพระมหากรุณาอย่างยิ่ง ที่จะหาความเมตตากรุณาจากบุคคลใดบุคคลหนึ่งไม่ได้อีกแล้ว

ขยายคำว่าวิปัสสนาต่อไป

วิปสฺสนาภาวนา มีวจนัตถะว่า *"รูปาทิ อารมฺมเณสุ ปญฺญตฺติยาจ นิจฺจสุขอตฺตสุภสญฺญาย จ วิเสเสน นามรูปภาเวน วา อนิจฺจาทิอากาเรน วา ปสฺสตีติ"* = วิปสฺสนา ธรรมชาติใด ย่อมเห็นแจ้งในอารมณ์ต่างๆ มีรูปารมณ์ เป็นต้น โดยอาการเป็น อนิจจะ ทุกขะ อนัตตะ อสุภะ ที่พิเศษนอกออกไปจาก นิจจสัญญาวิปัลลาส, สุขสัญญาวิปัลลาส, อัตตสัญญาวิปัลลาส, สุภสัญญาวิปัลลาส เสีย, ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า วิปัสสนา ได้แก่ปัญญาเจตสิก ที่ในมหากุศล, มหากิริยา หรืออีกนัยหนึ่ง *ปญฺจกฺขนฺเธสุ วิวิเธน อนิจฺจาทิอากาเรน ปสฺสตีติ* = วิปสฺสนา ธรรมชาติใด ย่อมเห็นแจ้งในขันธ์ ๕ โดยประการต่าง ๆ มี อนิจจะ, ทุกขะ, อนัตตะ, อสุภะ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า วิปัสสนา ได้แก่ปัญญาเจตสิก ที่ในมหากุศล มหากิริยา

ในวจนัตถะข้อที่ ๑ นี้ แบ่งออกเป็น ๒ ตอนคือ

"รูปาทิ อารมฺมเณสุ ปญฺณตฺติยา วิเสเสน นามรูปภาเวน ปสฺสตีติ" ตอนหนึ่งที่เป็นเช่นนี้ ก็เพราะเนื่องมาจากคำว่า วิปัสสนา นั่นเอง กล่าวคือ วิปัสสนานั้นมีอยู่ ๒ บท เป็น **วิ** บทหนึ่ง, บทหนึ่ง, วิ แปลว่า วิเศษ, ปสฺสนา แปลว่า ความเห็นแจ้ง เมื่อรวมเข้าทั้ง ๒ บทแล้ว ก็แปลว่า ความเห็นแจ้งเป็นพิเศษ ดังแสดงวจนัตถะว่า **วิเสเสน ปสฺสตีติ** = วิปสฺสนา ธรรมชาติใด ย่อมเห็นพิเศษ ฉะนั้นธรรมชาตินั้น ชื่อว่า วิปสฺสนา

การเห็นแจ้งเป็นพิเศษ ซึ่งเป็นตัว วิปัสสนาปัญญานั้น มีอยู่ ๒ ประการคือ

ก. การเห็นแจ้งเป็นพิเศษในอารมณ์ต่าง ๆ ที่ปรากฏทางตา, หู, จมูก, ลิ้น, กาย, ใจ โดยความเป็นรูปนามประการหนึ่ง

ข. การเห็นแจ้งเป็นพิเศษในอารมณ์ต่าง ๆ ที่ปรากฏทางตา, หู, จมูก, ลิ้น, กาย, ใจ โดยความเป็น อนิจจะ, ทุกขะ, อนัตตะ, อสุภะ ประการหนึ่ง

การเห็นเช่นนี้แหละ จึงกล่าวว่า มีการเห็นเป็นพิเศษ เพราะอารมณ์ต่าง ๆ ที่ปรากฏทางตา, หู, จมูก, ลิ้น, กาย, ใจนี้ ในขณะแรก ๆ ล้วนแต่เป็น ปรมัตถ์อันได้แก่เป็นรูป เป็นนามทั้งสิ้น แต่สัตว์ทั้งหลาย ไม่รู้ไม่เห็นในความเป็นไปของอารมณ์เหล่านี้ว่า เป็นรูปเป็นนาม, คงรู้ คงเห็นที่เป็นไปในฝ่ายที่ปรากฏทางตา, หู, จมูก, ลิ้น, กาย, ใจ โดยความเป็น นิจจะ, สุขะ, อัตตะ, สุภะ ดังกล่าวมานี้เป็นอกุศลก็มี, เป็นกุศลญาณสัมปยุตก็มี แต่กุศลญาณสัมปยุตนี้ หาใช่ประกอบกับวิปัสสนาปัญญาแต่ประการใดไม่ คงเป็นเพียงปัญญาสามัญทั่ว ๆ ไปเท่านั้น

สำหรับกุศลญาณสัมปยุต ที่ประกอบกับวิปัสสนาปัญญานั้น เมื่อได้รับอารมณ์ต่าง ๆ แล้ว ก็มีความรู้สึกทันทีว่า มีความดับไป และเกิดขึ้นใหม่ ติดต่อกันไปอย่างไม่ขาดสาย โดยความเป็นอนิจจะ, ทุกขะ, อนัตตะ, อสุภะ ความเห็นเช่นนี้ เป็นความเห็นที่พิเศษจากนิจจะ, สุขะ, อัตตะ, สุภะ

สญฺญาย วิเสเสน อนิจฺจาทิ อากาเรน ปสฺสตีติ = วิปสฺสนา ในวจนัตถะที่ ๒ ในวจนัตถะข้อนี้ คำว่า **วิ** หมายความว่า ประการต่าง ๆ อันได้แก่ อนิจจะ, ทุกขะ, อนัตตะ, อสุภะ, **ปสฺสนา** หมายความว่า การเห็นแจ้ง เมื่อรวมคำทั้ง ๒ นี้เข้าด้วยกันแล้ว หมายความว่า *การเห็นแจ้งโดยประการต่าง ๆ* มี อนิจจะ, ทุกขะ, อนัตตะ, อสุภะ, เพราะตามธรรมดาสัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ มีความเข้าใจในขันธ์ ๕ คือ กาย, ใจ, การเสวยอารมณ์, การจัดแจงปรุงแต่งในอารมณ์, การรู้

วิปัสสนามี ๓ ประการคือ

๑. *สงฺขารปริคฺคณฺหนกวิปสฺสนา* คือ วิปัสสนาญาณที่มีการกำหนดรู้ในสังขารธรรมรูปนาม

๒. *ผลสมาปตฺติวิปสฺสนา* คือ วิปัสสนาญาณที่เป็นเหตุให้เข้าผลสมาบัติได้

๓. *นิโรธสมาปตฺติวิปสฺสนา* คือ วิปัสสนาญาณที่เป็นเหตุให้เข้านิโรธสมาบัติได้

ในวิปัสสนาภาวนาทั้ง ๓ ประการนี้ *สงฺขารปริคฺคณฺหนกวิปสฺสนา* นั้น ไม่ว่าจะเป็นชนิดมันทะ หรือติกขวิปัสสนาก็ตาม เมื่อเข้าถึงความเป็น*วุฏฐานคามินีวิปัสสนา*แล้ว ก็ย่อมเป็นเหตุใกล้ที่จะให้ได้มรรคทั้งนั้น ต่างกันก็แต่เพียงว่าได้สำเร็จมรรคช้าหรือเร็ว คือถ้า*วิปัสสนาเป็นมันทะ* ก็ให้สำเร็จมรรคช้า มรรคนั้นเรียกว่า *ทันทาภิญญามรรค*, ถ้า*วิปัสสนาเป็นติกขะ* ก็ให้สำเร็จมรรคเร็ว มรรคนั้นเรียกว่า *ขิปปาภิญญามรรค*

ผลสมาบัติวิปัสสนานั้น จะต้องเป็น ติกขวิปัสสนา จึงจะเข้าผลสมาบัติได้ ทั้งนี้ก็เพราะว่า *ติกขวิปัสสนานี้เป็นปัจจัยช่วยอุปการะให้ผลจิตตุปบาทเกิดขึ้นได้ โดยไม่ต้องอาศัยมรรคจิตตุปบาท* เช่นเดียวกับจิตตุปบาทในมรรควิถีเป็นปัจจัยช่วยอุปการะให้ผลจิตตุปบาทเกิด ๒-๓ ขณะ ต่อจากตนฉันนั้น, นี้มุ่งหมายเอาเฉพาะผู้ที่เริ่มเข้าผลสมาบัติใหม่ๆ เท่านั้น, ถ้าผู้ชำนาญในการเข้าผลสมาบัติแล้ว มันทะวิปัสสนาใช้ได้

ส่วนนิโรธสมาบัติวิปัสสนานั้น จะต้องเป็นวิปัสสนากลางๆ จะเป็นมันทะหรือติกขะวิปัสสนาอย่างใดอย่างหนึ่งไปไม่ได้ เพราะว่านิโรธสมาบัติวิปัสสนานี้ เป็นวิปัสสนาที่เกิดขึ้นสลับกันไปกับสมถะเรื่อยๆ ฉะนั้น จึงมีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ยุคนัทธวิปัสสนา

เนื่องด้วยวิปัสสนามี ๓ ประการ ดังกล่าวมาแล้วนี้ ท่านอรรถกถาจารย์จึงได้แสดงไว้ในคัมภีร์พระวิสุทธิมรรคอรรถกถาว่า วิปัสสนามี ๓ อย่างคือ

สงฺขารปริคฺคณฺหนก วิปสฺสนา วิปัสสนาญาณ ที่กำหนดรู้สังขารธรรมรูปนาม เพื่อจะได้มรรคผล ๑ ***สมาปตฺติวิปสฺสนา*** วิปัสสนาที่พิจารณารูปนาม เพื่อจะเข้าผลสมาบัติ ๑ ***นิโรธสมาปตฺติวิปสฺสนา*** วิปัสสนาญาณที่มีการพิจารณามหัคคตธรรม เพื่อเข้านิโรธสมาบัติ ๑ ในวิปัสสนาญาณทั้ง ๓ อย่างนั้น สงฺขารปริคฺคณฺหนกวิปสฺสนา วิปัสสนาญาณที่เป็นมันทะ หรือติกขะก็ตาม ล้วนแต่เป็นเหตุใกล้ให้ได้มรรคทั้งนั้น

ผลสมาปตฺติวิปสฺสนา ต้องเป็นติกขะอย่างเดียวจึงจะสมควร เช่นเดียวกับการเจริญองค์มรรคในมรรคจิต, เพราะวิปัสสนาญาณนี้ แม้มีสังขารเป็นอารมณ์ก็ดี แต่มีความเป็นไปอย่างท้อถอยจากสังขารธรรมประการหนึ่ง และเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่ผลจิตตุปปาทะ ในมรรควิถีประการหนึ่งดังนี้

ส่วนนิโรธสมปตฺติวิปสฺสนานั้น จะต้องเป็นวิปัสสนาญาณอย่างกลางที่เป็น นาติมนฺท-นาติติกฺข เพราะว่าถ้าเป็นวิปัสสนาอย่างอ่อนแล้ว สมาธิก็มีกำลังมาก เมื่อสมาธิมีกำลังมาก จิตเจตสิกก็ไม่ดับ คือเข้านิโรธสมาบัติไม่ได้เพียงแต่มีจิตสงบเท่านั้น, ถ้าวิปัสสนาเป็นชนิดอย่างกล้าก็มีการเห็นโทษของสังขารธรรมเป็นอย่างมาก ก็จะสำเร็จเป็นผลสมาบัติไป

โสฬสญาณ ญาณ ๑๖ นำเข้าไปสู่พระนิพพาน

(จากพระคัมภีร์ ปรมัตถมัญชูสา วิสุทธิมัคคมหาฎีกา ปัญญาภูมินิทเทส)

ญาณ ๑๖ นี้ องค์ธรรมได้แก่ ปัญญาเจตสิก ที่ประกอบในจิตได้ทั้งโลกียะและโลกุตตระ จึงได้รวมไว้ทั้งโลกิยญาณและโลกุตตรญาณ ซึ่งดำเนินไปตามลำดับดังนี้

ญาณความรู้ทั้งหมดนั้น จัดเป็นญาณโลกีย์เสีย ๑๔ ญาณ, จัดเป็นโลกุตตระเสีย ๒ ญาณ, ในญาณโลกีย์ ๑๔ ญาณนั้น จัดเป็น ตรุณวิปัสสนาญาณ เป็นวิปัสสนาอย่างอ่อนเสีย ๓ ญาณ เป็นพลววิปัสสนาญาณ เป็นวิปัสสนาอย่างแก่เสีย ๙ ญาณ, จัดเป็นญาณพิเศษ เสีย ๒ ญาณ รวมแล้วมี ๑๖ ญาณ ดังนี้

๑. นามรูปปริจเฉทญาณ ๒. นามรูปปัจจยปริคคหญาณ ๓. สัมมัสสนญาณ ทั้ง ๓ ญาณนี้จัดเป็นตรุณวิปัสสนญาณ, ๔. อุทยัพพยญาณ ๕. ภังคญาณ

๖. ภยญาณ ๗. อาทีนวญาณ ๘. นิพพิทาญาณ ๙. มุญจิตุกัมมยตาญาณ ๑๐. ปฏิสังขาญาณ ๑๑. สังขารุเปกขาญาณ ๑๒. สัจจานุโลมิกญาณ ทั้ง ๙ ญาณนี้ จัดเป็นพลววิปัสสนาญาณ, ๑๓. โคตรภูญาณ เป็นญาณโลกิยพิเศษ, ๑๔. มัคคญาณ ๑๕. ผลญาณ ทั้ง ๒ ญาณนี้ เป็นโลกุตตรญาณ ๑๖. ปัจจเวกขณญาณ เป็นโลกิยญาณ พิเศษ

ที่เป็นตรุณวิปัสสนานั้น เป็นวิปัสสนาอย่างอ่อน เป็นเพียงญาณ ๓ ญาณคือ นามรูปปริจเฉทญาณ รู้ทั้งรูปทั้งนาม ๑, นามรูปปัจจยปริคคหญาณรู้รูปนามเป็นปัจจัยซึ่งกันและกัน ๑, กับสัมมัสสนญาณรู้รูปนามเป็นอนิจจัง, ทุกขัง, อนัตตา, ซึ่งเป็นไปกับสุตญาณและจินตาญาณ บางครั้งก็มีอันตราย นิวรณ์กิเลสเกิดขึ้นรบกวน, บางครั้งก็สงบไป, บางคราวก็เกิดวิปัสสนูปกิเลส พลววิปัสสนานั้น เป็นวิปัสสนาแก่กล้าเรียกว่า วิปัสสนาญาณ ๙ เป็นญาณที่เป็นวิปัสสนาล้วนปราศจากอุปสรรคอันตราย และวิปัสสนูปกิเลส, ดำเนินไปตามญาณทั้ง ๙ คือ

๑. อุทยัพพยญาณ เห็นรูปนามทั้งเกิดทั้งดับ ๒. ภังคญาณ เห็นรูปนามดับไป ๆ ๓. ภยญาณ เห็นรูปนามเป็นภัย ๔. อาทีนวญาณ เห็นรูปนามเป็นโทษ ๕. นิพพิทาญาณ เห็นรูปนามน่าเบื่อหน่าย ๖. มุญจิตุกัมมยตาญาณ เห็นรูปนามอยากหนีให้พ้น ๗. ปฏิสังขาญาณ เห็นรูปนามหาทางหนี ๘. สังขารุเปกขาญาณ เห็นรูปนามเฉยอยู่ และ ๙. สัจจานุโลมิกญาณเป็นอนุโลมญาณเห็นรูปนามตามกำลังแห่งกิจของอริยสัจ อันเป็น วุฏฐานคามินีวิปัสสนาถึงยอดของวิปัสสนา

โลกุตตรญาณ ญาณโลกุตตระที่รู้พระนิพพานอันเป็นจุดหมายปลายทางของวิปัสสนา เป็นการบรรลุบรมสุขด้วยญาณทั้ง ๒ คือ ๑. *มรรคญาณ* รู้นิพพานทั้งทางตัดกิเลสและวัฏฏะให้ขาดลง ๒. *ผลญาณ*เสวยพระนิพพานอันเป็นสันติสุขตามสมควร

ส่วนญาณพิเศษอีก ๒ ญาณคือ โคตรภูญาณ, กับปัจจเวกขณญาณ โคตรภูญาณ รู้นิพพานแล้ว ข้ามโคตรปุถุชนไปสู่โลกุตตระ สภาวะเป็นโลกีย์ แต่อารมณ์เป็นโลกุตตระ เกิดก่อนมรรคญาณ, ปัจจะเวกขณญาณที่พิจารณามรรค,

ผล, นิพพาน, กิเลสที่ละแล้ว, หรือกิเลสที่เหลืออยู่เป็นอารมณ์ เกิดทีหลังผลญาณ สภาวะเป็นโลกีย์ แต่อารมณ์เป็นโลกุตตระก็ได้

๑. นามรูปปริคคหญาณ

นามรูปปริคคหญาณ ญาณที่ ๑ นี้ รู้จักรูปธรรมนามธรรม แน่ใจว่าในโลกนี้สิ่งที่มีจริงเป็นจริง ยืนให้พิสูจน์ได้ มีอยู่ ๒ อย่าง คือ รูปธรรม สิ่งที่ยืนให้รู้และนามธรรม สิ่งที่เข้าไปรู้เท่านั้น โดยอยู่ที่ทวารคือประตูทั้ง ๖ ขณะอารมณ์ภายนอกมากระทบ

ทางจักขุทวาร ประตูตา มีรูปารมณ์ คือสีที่อาศัยแสงกับจักขุปสาทรูป ประสาทตา หรือแก้วตา ๒ สิ่งนี้มากระทบกัน เรียกว่า รูปธรรม อันหนึ่งเกิดความรู้สึกขึ้นชนิดหนึ่ง ที่เข้าไปเห็นรูป คือ จักขุวิญญาณ ความรู้สึกทางตาเป็นนามธรรมอันหนึ่ง

ทาง*โสตทวาร* ประตูหู มีสัททารมณ์ คือเสียงเป็นของปรมาณู ในอากาศกับโสตปสาทรูป หรือแก้วหู ประสาทหูทั้ง ๒ อันนี้มากระทบกันเป็นคู่ เรียกว่ารูปธรรมอันหนึ่ง, เกิดความรู้สึกขึ้นชนิดหนึ่งที่เข้าไปได้ยินเสียง คือ โสตวิญญาณความรู้สึกทางหู เป็นนามธรรมอันหนึ่ง

ทาง*ฆานทวาร* ประตูจมูก มีคันธารมณ์ คือกลิ่นเป็นน้ำมันระเหยที่มีอยู่โดยทั่วไป กับฆานปสาทรูป ประสาทจมูกเป็นควรแก่กันมากระทบกันเรียกว่า รูปธรรมอันหนึ่ง, เกิดความรู้สึกขึ้นชนิดหนึ่งที่เข้าไปรู้กลิ่น คือ ฆานวิญญาณความรู้สึกทางจมูก เป็นนามธรรมอันหนึ่ง

ทาง*ชิวหาทวาร* ประตูลิ้นมีรสารมณ์ คือรสเป็นยางชนิดหนึ่งกับชิวหาปสาทรูป ประสาทลิ้น เป็นของคู่กันมากระทบกัน เรียกว่า รูปธรรมอันหนึ่ง, เกิดความรู้สึกชนิดหนึ่งที่เข้าไปรู้รส คือชิวหาวิญญาณ ความรู้สึกทางลิ้นเป็นนามธรรมอันหนึ่ง

ทาง*กายทวาร* ประตูกาย มีโผฏฐัพพารมณ์ คือ เย็น, ร้อน, อ่อน, แข็งเป็นต้น กับกายปสาทรูป ประสาทกายเป็นของคู่กันมากระทบกันเรียกว่ารูปธรรมอันหนึ่ง, เกิดความรู้สึกขึ้นชนิดหนึ่งที่เข้าไปรู้ เย็น, ร้อน, อ่อน, แข็ง, หย่อน, ตึง, คือกายวิญญาณ ความรู้สึกทางกาย เป็นนามธรรมอันหนึ่ง

ทาง*มโนทวาร* ประตูใจ มีธรรมารมณ์ คือ ยืน, เดิน, นั่ง, นอน, คู้, เหยียด, เคลื่อนไหว เป็นต้น กับหทัยวัตถุหัวใจ เรียกว่า รูปธรรมอันหนึ่ง, เกิดความรู้สึกคิดที่สั่งให้การยืน, เดิน, นั่ง, นอน, คู้, เหยียด, เคลื่อนไหว คือมโนวิญญาณความรู้สึกทางใจ เป็นนามธรรมอันหนึ่ง (ธรรมารมณ์มีทั้งรูปทั้งนามพร้อมทั้งนิพพานบัญญัติด้วย) ความเห็นผิด จำผิดว่า เป็นตัว, เป็นตน, เป็นเรา, เป็นเขา ได้หายไป มีรูปธรรมนามธรรมเท่านั้น ปรากฏอยู่ทุกๆ ขณะ ชื่อว่า เป็นสัมมาทิฏฐิเห็นถูกต้องอันดับแรก

๒. นามรูปปัจจยปริคคหญาณ

นามรูปปัจจยปริคคหญาณ เป็นญาณที่ ๒ รู้ปัจจัยของนามและรูป คือ รู้ว่านามและรูปนี้ ต่างก็เป็นปัจจัยซึ่งกันและกันคือ

ทางตา *รูปารมณ์* คือสีมากระทบจักขุปสาทรูป คือประสาทตาเป็นรูปธรรมเป็นปัจจัยให้เกิดจักขุวิญญาณ คือเห็นเป็นนามธรรมอันหนึ่ง

ทางหู *สัททารมณ์* คือเสียงมากระทบกับโสตปสาทรูป คือประสาทหูเป็นรูปธรรม เป็นปัจจัยให้เกิดโสตวิญญาณ คือได้ยิน เป็นนามธรรมอันหนึ่ง

ทางจมูก *คันธารมณ์* คือกลิ่นมากระทบฆานปสาทรูป คือประสาทจมูกเป็นรูปธรรม เป็นปัจจัยให้เกิดฆานวิญญาณ คือรู้กลิ่น เป็นนามธรรมอันหนึ่ง

ทางลิ้น *รสารมณ์* คือรสมากระทบชิวหาปสาทรูป คือประสาทลิ้นเป็นรูปธรรมเป็นปัจจัยให้เกิดชิวหาวิญญาณ คือรู้รสเป็นนามธรรมอันหนึ่ง

ทางกาย *โผฏฐัพพารมณ์* คือ เย็น, ร้อน, อ่อน, แข็ง, หย่อน, ตึง, มากระทบกับกายปสาทรูป คือประสาทกาย เป็นรูปธรรม เป็นปัจจัยให้เกิดกายวิญญาณ คือความรู้สึกทางกาย เป็นนามธรรมอันหนึ่ง

ทางใจ *มโนวิญญาณ* คือความรู้สึกนึกคิด สั่ง เป็นนามธรรม เป็นปัจจัยให้เกิดกายวิญญัติรูป, วจีวิญญัติรูป พูด, หรือยืน, เดิน, คู้, เหยียด, เคลื่อนไหว เป็นต้น เป็นรูปธรรมขึ้น

และรู้ต่อไปอีกว่า *รูปธรรมเป็นสิ่งที่ยืนให้รู้ เกิดจากกรรม การกระทำบ้าง, เกิดจากจิตสั่งบ้าง, เกิดจากอุตุฤดูดินน้ำอากาศบ้าง, เกิดจากอาหาร คือโอชาบ้างแบ่งเป็นภายในและภายนอก* ดังนี้

เป็นภายใน ๖ คือ

๑. จักขุปสาทรูป ประสาทตา เกิดจาก กรรม, อาหาร
๒. โสตปสาทรูป ประสาทหู เกิดจาก กรรม, อาหาร
๓. ฆานปสาทรูป ประสาทจมูก เกิดจาก กรรม, อาหาร
๔. ชิวหาปสาทรูป ประสาทลิ้น เกิดจาก กรรม, อาหาร
๕. กายปสาทรูป ประสาทกาย เกิดจาก กรรม, อาหาร
๖. หทัยวัตถุรูปหัวใจ เกิดจาก กรรม, อาหาร

รูปภายนอก ๖ คือ

๑. รูปารมณ์ สี เกิดจาก กรรม, จิต, อุตุ, อาหาร
๒. สัททารมณ์ เสียง เกิดจาก กรรม, จิต, อุตุ, อาหาร
๓. คันธารมณ์ กลิ่น เกิดจาก กรรม, จิต, อุตุ, อาหาร
๔. รสารมณ์ รส เกิดจาก กรรม, จิต, อุตุ, อาหาร
๕. โผฏฐัพพารมณ์ เครื่องกระทบ เกิดจาก กรรม, จิต, อุตุ, อาหาร
๖. ธรรมารมณ์ สุขุมรูป เกิดจาก กรรม, จิต, อุตุ, อาหาร

แล้วก็รู้ต่อไปอีกว่า นามธรรมเกิดจากผัสสะ การกระทบของรูปธรรม นามธรรม กล่าวคือ

๑. **นามทางตา** มี*ความรู้ทางตา*จะเกิดขึ้นได้ ต้องอาศัยเหตุ ๔ อย่าง ได้แก่ ประสาทตา, แสงสว่าง, สี, และการใส่ใจดู มาประชุมกันเข้าแล้ว จึงเกิดนามทางตา คือเห็นขึ้น ดังนี้

๒. **นามทางหู** คือ *ความรู้ทางหู* จะเกิดขึ้นได้ ต้องอาศัยวัตถุ ๔ อย่าง ได้แก่ เสียง, ช่องหู, การใส่ใจฟัง, มาประชุมกันเข้าแล้ว จึงเกิดนามทางหู คือได้ยินขึ้น

๓. **นามทางจมูก** คือ *ความรู้ทางจมูก*จะเกิดขึ้นได้ ต้องอาศัยวัตถุ ๔ อย่าง ได้แก่ กลิ่น, ลม, ประสาทจมูก, การใส่ใจดม มาประชุมกันเข้าแล้ว จึงเกิดนามทางจมูก คือรู้กลิ่นขึ้น ฯลฯ

๓. สัมมัสสนญาณ

สัมมัสสนญาณ *เป็นญาณที่ ๓ ที่รู้รูปนามรวม ๆ กันว่า เป็นอนิจจัง ไม่เที่ยง, หรือทุกขังทนอยู่ไม่ได้, หรืออนัตตา บังคับบัญชาไม่ได้ เพราะรู้รูปนามประชุมกันเกิดขึ้นแล้ว ดับไปอยู่เสมอ*

เมื่อพระโยคาวจรประกอบความเพียร เจริญวิปัสสนากรรมฐาน มีสติจดจ่ออยู่กับรูปกับนามและทันปัจจุบันแล้ว โมหะก็เกิดขึ้นไม่ได้ เมื่อโมหะเกิดขึ้นไม่ได้ ราคะ, โทสะ และอกุศลธรรมเหล่าอื่น ก็เกิดขึ้นไม่ได้ เพราะได้ถูกประหารเสียแล้ว ตลอดวันตลอดคืน ไฟคือ ราคะ, โทสะ, โมหะ ที่เผาผลาญอยู่เนืองนิตย์ไหลอยู่ตลอดกาล มิใช่แต่เพียงเท่านั้น ยังเก็บอำนาจของราคะ, โทสะ, โมหะไว้ให้นอนเนื่องอยู่ในสันดาน ทำให้จิตใจเศร้าหมองขุ่นมัวได้เสมอ เมื่อได้โอกาส, ครั้นมีสติแล้ว ก็ไหลเข้าสู่สันดานไม่ได้ เมื่อสติเจริญกล้ามากขึ้น ความเห็นแจ้งคือ ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว (ดวงตาเกิดขึ้นแล้ว) แสงสว่างเกิดขึ้นแล้ว, เมื่อแสงสว่างคือ ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว ก็จะเห็นการเกิดดับของรูปนามมีลักษณะ ๓ คือ เป็นอนิจจัง ตั้งอยู่ไม่ได้, เป็นทุกขังทนอยู่ไม่ได้, เป็นอนัตตาบังคับบัญชาไม่ได้ความจริงปรากฏ ดังนี้คือ

รูปนามทางจักษุ เมื่อ**รูปารมณ์** คือสีมากระทบจักขุปสาทรูป ประสาทตารูปเกิดขึ้น, จักขุวิญญาณ คือเห็นสี นาม เกิดขึ้น เมื่อสติรู้ทัน โมหะคืออวิชชา ความไม่รู้ เกิดขึ้นไม่ได้ รูปดับไป, เมื่อรูปดับไปแล้ว นามก็ดับไปด้วย

รูปนามทางโสตะ เมื่อ**สัททารมณ์** คือ เสียงมากระทบกับโสตประสาทรูป ประสาทหู รูปเกิดขึ้น, โสตวิญญาณ คือได้ยิน นามเกิดขึ้น สติรู้ทัน โมหะ คืออวิชชา ความไม่รู้ เกิดขึ้นไม่ได้ รูปดับไป, เมื่อรูปดับไปแล้ว นามก็ดับไปด้วย

รูปนามทางฆานะ เมื่อ**คันธารมณ์** คือกลิ่นมากระทบฆานปสาทรูป ประสาทจมูก รูปเกิดขึ้น, ฆานวิญญาณ คือรู้กลิ่น นามเกิดขึ้น เมื่อสติรู้ทัน โมหะ คืออวิชชา ความไม่รู้ เกิดขึ้นไม่ได้ รูปดับไป, เมื่อรูปดับไปแล้ว นามก็ดับไปด้วย

รูปนามทางชิวหา เมื่อ**รสารมณ์** คือรสมากระทบกับชิวหาปสาทรูป ประสาทลิ้น รูปเกิดขึ้น ชิวหาวิญญาณ คือรู้รส นามเกิดขึ้น เมื่อสติรู้ทัน โมหะ คืออวิชชา ความไม่รู้ เกิดขึ้นไม่ได้ รูปดับไป, เมื่อรูปดับไปแล้ว นามก็ดับไปด้วย

รูปนามทางกาย เมื่อ**โผฏฐัพพารมณ์** เครื่องกระทบ คือ เย็น, ร้อน, อ่อน, หย่อน, ตึง กระทบกับกายปสาทรูป ประสาทกายรูปเกิดขึ้น กายวิญญาณ คือรู้สึกสัมผัส นามเกิดขึ้น เมื่อสติรู้ทัน โมหะคืออวิชชา ความไม่รู้ เกิดขึ้นไม่ได้ รูปดับไป, เมื่อรูปดับไปแล้ว นามก็ดับไปด้วย

รูปนามทางมโน เมื่อ**ธรรมมารมณ์** กระทบกับมโนทวาร กับหทัยวัตถุ รูปเกิดขึ้น, มโนวิญญาณ คือรู้ทางใจ นามเกิดขึ้น เมื่อสติรู้ทัน โมหะคืออวิชชา ความไม่รู้ เกิดขึ้นไม่ได้ รูปดับไป, เมื่อรูปดับไปแล้ว นามก็ดับไปด้วย

รูปนามมีความเกิดขึ้น ก็ดับไปพร้อมกันอยู่เช่นนี้ วิปัสสนาญาณก็เห็นแจ้งในรูปนาม มีสภาพตั้งอยู่ไม่ได้จริง ๆ เป็นอยู่อย่างนี้มีลักษณะเป็นอนิจจัง, ทุกขัง, อนัตตา ๓ ลักษณะนี้มีคติเป็นอย่างนี้

เมื่อวิปัสสนาญาณได้บังเกิดขึ้นแล้ว ก็ย่อมรู้ต่อไปอีกว่า แม้ในอดีตอันแสนไกล คือในชาติปางก่อน ที่ท่องเที่ยวไปในวังวนวัฏฏสงสาร รูปนามก็เกิด ๆ ดับ ๆ อยู่อย่างนี้ สิ้นอเนกชาติ อนันตชาติ ก็เพราะไม่รู้ความจริงว่ารูปนามนี้ มีสภาพอนิจจัง ตั้งอยู่ไม่ได้, มีสภาพทุกขัง ทนอยู่ไม่ได้, มีสภาพอนัตตา บังคับบัญชาไม่ได้ แม้ในอดีตอันใกล้ ตั้งแต่ปฏิสนธิในครรภ์มารดา ก็เป็นอย่างนี้, โตขึ้นมาเป็นเด็กเล็ก ๆ นั้นจนรูปเด็กเล็ก ๆ นั้นหายไป กลายเป็นเด็กใหญ่ ก็เป็นอย่างนี้, เจริญเติบโตขึ้นเป็นหนุ่ม เป็นสาว ก็มีรูปนามเกิด ๆ ดับ ๆ อยู่อย่างนี้ มีคติเป็น ทุกขัง, อนิจจัง, อนัตตา ปีที่แล้วมา ก็เป็นอยู่อย่างนี้, เดือนที่แล้วมา ก็เป็นอยู่อย่างนี้, วันที่แล้วมา ก็เป็นอยู่อย่างนี้, ชั่วโมงที่แล้วมา ก็เป็นอยู่อย่างนี้, นาทีที่แล้วมา ก็เป็นอยู่อย่างนี้ คือเกิดดับ ๆ อยู่เช่นนี้แหละ

แม้ในอนาคตอันใกล้ วินาทีต่อไป ก็มีรูปนามเกิด ๆ ดับ ๆ อยู่อย่างนี้ ในนาทีต่อไป, ชั่วโมงต่อไป, วันต่อไป, เดือนต่อไป, ปีต่อไป รูปนามก็เกิดดับๆ อย่างนี้, ในวัยชราซึ่งมีร่างกายทรุดโทรม ก็เป็นอยู่อย่างนี้ มีรูปนามเกิดดับๆ

เป็นลักษณะ ไม่เที่ยง, เป็นทุกข์, เป็นอนัตตา สักแต่ว่าเป็นรูปธรรม นามธรรม เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป ตามเหตุตามปัจจัยอย่างนี้ ไม่ใช่สัตว์, ไม่ใช่บุคคล, ไม่ใช่ตัว ไม่ใช่ตน, ไม่ใช่เรา, ไม่ใช่เขา แม้ในอนาคตที่แสนไกล ชาติหน้าโน้น จะท่องเที่ยว ไปในสังสารวัฏอีกสิ้นกาลนาน ก็เป็นอยู่อย่างนี้ พ้นจากความเป็นอย่างนี้ไป ไม่ได้ เพราะยังไม่สิ้นกิเลส เหตุให้เกิดอยู่, เมื่อใดสิ้นกิเลส คือความหลง ได้แก่ โมหะ, ความอยาก ได้แก่ โลภะ ความโลภ, ความโกรธ, ได้แก่โทสะ เป็น สมุจเฉทเมื่อนั้น จึงไม่ต้องเกิดในชาติหน้าอีกต่อไป

รู้ต่อไปอีกว่า *ผู้ชายทุกคน ก็มีรูปนามเกิด ๆ ดับ ๆ อยู่อย่างนี้, ผู้หญิงทุกคนก็มีรูปนามเกิดดับ ๆ อยู่อย่างนี้ สัตว์นรก, เปรต, อสุรกาย ก็มีรูปนามเกิดดับ ๆ อยู่อย่างนี้, แม้สัตว์เดรัจฉานทุก ๆ ประเภท ก็มีรูปนามเกิดดับ ๆ เป็นลักษณะ ๓ คือ ไม่เที่ยง, ทนอยู่ไม่ได้, ไม่มีอำนาจบังคับบัญชาได้ แม้ในเทวโลก เทพเจ้าทั้งหลาย ผู้เสวยทิพยสมบัติอยู่สิ้นกาลนานก็เพราะไม่รู้เห็นรูปนามที่เกิด ๆ ดับ ๆ อยู่อย่างนี้, แม้ในพรหมโลกเสวยสุขเสวยอุเบกขาอยู่ในรูปโลก, อรูปโลกสิ้นกาลช้านาน ก็เพราะไม่รู้ไม่เห็นรูปนามเกิด ๆ ดับอยู่อย่างนี้*

เมื่อได้มาพิจารณา ด้วยวิปัสสนาญาณ เห็นรูปนามตามความเป็นอย่างนี้ คือ เห็นเกิดดับอยู่ สภาพที่แท้นั้น คือ อนิจจัง ตั้งอยู่ไม่ได้, เมื่อวิปัสสนาเห็นว่าเป็นอนิจจัง ตั้งอยู่ไม่ได้ ไม่เที่ยงดังนี้, **ความสำคัญว่าเป็นนิจจัง ก็พินาศไป** กลับความเห็นตรงตามความเป็นจริงว่า **รูปนามนี้มีสภาพเป็นทุกข์ทนอยู่ไม่ได้,** เมื่อเห็นว่า รูปนามนี้ มีสภาพเป็นอนัตตาไม่สามารถจะบังคับบัญชาได้จริง เพราะไม่ใช่อัตตา ตัวตนของใคร เมื่อเห็นว่า **ไม่ใช่ตัวตน ก็พินาศไป,** เมื่อทิฏฐิวิปัลลาส สิ้นไป อุปาทาน ความยึดมั่น ถือมั่นว่า เป็นเรา เป็นเขาพินาศไป, เมื่ออุปาทานพินาศไปแล้ว ตัณหาความทะเยอทะยานอยากด้วยประการต่าง ๆ เพื่อจะได้มาซึ่งรูปนามนั้น ก็ปลาสนาการไปสิ้น, **เมื่อตัณหาหายไป สิ้นไป อวิชชาความไม่รู้อันมืดมนอนธการอยู่นั้น ก็อันตรธานไป,** เมื่ออวิชชาสิ้นแล้ว ก็เหลือแต่วิชชา อันเป็นตัววิปัสสนา เห็นรูปและนามแจ่มชัด ***อุปมาเหมือนบุรุษไต่เต้าขึ้นไปสู่ยอดบรรพต แล้วมองเห็นสภาพสิ่งทั้งหลายทั้งไกลและใกล้เช่นนั้น***

(ที่เป็นอารมณ์ปัจจุบันรู้ได้ด้วยภาวนามยญาณ ส่วนที่เป็นอดีต อนาคตหรือสมมติ บัญญัติรู้ได้ด้วยสุตญาณ)

๔. อุทยัพพยญาณ

อุทยัพพยญาณ เป็นญาณที่ ๔ คือเห็นรูปนามทั้งเกิดทั้งดับพร้อมกันกับวิปัสสนา ผู้รู้ก็ดับไปด้วย เป็นปัจจุบันของวิปัสสนาแท้ๆ ไม่เหลืออดีต, อนาคต รูปนามแจ่มชัดยิ่งขึ้น แจ้งในไตรลักษณ์บริสุทธิ์หมดจด รู้แต่สภาวปรมัตถ์ชัด ไม่มีสันตติสืบเนื่องไปถึงบัญญัติ ทำลายความเห็นว่าเป็นสุข, ทำลายความเห็นว่าสุภะสวยงาม, ทำลายความเห็นว่าเป็นกลุ่มเป็นก้อนที่จำหมายมาซึ่งเรียกว่าฆนสัญญาเสียด้วยการพิจารณาเห็นรูปนามทั้งเกิดทั้งดับ เป็นอนิจจังไม่เที่ยง, เป็นทุกขังทนอยู่ไม่ได้, เป็นอนัตตา บังคับบัญชาไม่ได้ อยู่เช่นนี้ชัดเจนแจ่มแจ้งยิ่งขึ้น จนเกิดสมาธิมั่นคง ไม่เผลอจะเกิดญาณปัญญาอันยิ่ง เห็นผู้รู้คือ ตัววิปัสสนานี้ดับไปพร้อมๆ กันกับรูปนามที่เป็นตัวกรรมฐานอยู่

โดยอุทยัพพยญาณนี้มีทั้งอย่างอ่อน และอย่างแก่ จึงแบ่งออกเป็น ๒ อย่างคือ

๑. **ตรุณอุทยัพพยญาณ** อุทยัพพยญาณอย่างอ่อน ยังมีวิปัสสนูปกิเลสอยู่ อุปกิเลสของวิปัสสนา มักเกิดขึ้นในญาณนี้มีอยู่ ๑๐ อย่าง ได้แก่

๑. โอภาส แสงสว่าง
๒. ปีติ ความยินดีแก่กล้า
๓. ปัสสัทธิ ความสงบแก่กล้า
๔. อธิโมกข์ ความตัดสินใจเชื่อ
๕. ปัคคาหะ ความเพียรแก่กล้า
๖. สุขะ ความสุขแก่กล้า
๗. ญาณ ความรู้แก่กล้า
๘. อุปัฏฐานะ สติแก่กล้า
๙. อุเปกขา ความวางเฉย
๑๐. นิกันติ ยินดีอยากได้ในวิปัสสนูปกิเลสทั้ง ๙ ในเบื้องต้นของญาณนี้, ยินดีพอใจอยู่กับอุปกิเลสของวิปัสสนาเหล่านี้อยู่ทำให้เนิ่นช้า, ต้องเห็นเกิดดับจึงผ่านไปได้

๒. **พลวอุทยัพพยญาณ** อุทยัพพยญาณอย่างแก่ไม่มีวิปัสสนูปกิเลสแล้ว เห็นแต่รูปนามเกิดดับพร้อมทั้งญาณผู้รู้ก็ดับพร้อม ๆ กันดังนี้

เมื่อจักขุวิญญาณเห็นปรากฏเกิดขึ้น คือรูปนามทางตาเกิดขึ้น วิปัสสนาผู้รู้ก็เกิดขึ้น, เมื่อเห็นหายไป คือรูปนามดับไป วิปัสสนาผู้รู้ก็ดับไปพร้อมกัน

เมื่อโสตวิญญาณรู้เสียงปรากฏเกิดขึ้น คือรูปนามทางหูเกิดขึ้น วิปัสสนาผู้รู้ก็เกิดขึ้น, เมื่อได้ยินหายไป คือรูปนามดับไป วิปัสสนาผู้รู้ก็ดับไปพร้อมกัน

เมื่อฆานวิญญาณรู้กลิ่นปรากฏเกิดขึ้น คือรูปนามทางจมูกเกิดขึ้น วิปัสสนาผู้รู้ก็เกิดขึ้น, เมื่อรู้กลิ่นหายไป คือรูปนามดับไป วิปัสสนาผู้รู้ก็ดับไปพร้อมกัน

เมื่อชิวหาวิญญาณรู้รสปรากฏเกิดขึ้น คือรูปนามทางลิ้นเกิดขึ้น วิปัสสนาผู้รู้ก็เกิดขึ้น, เมื่อรู้รสหายไป คือรูปนามดับไป วิปัสสนาผู้รู้ก็ดับไปพร้อมกัน

เมื่อกายวิญญาณรู้สึกสัมผัส, เย็น, ร้อน, อ่อน, แข็ง, หย่อน, ตึง, ปรากฏเกิดขึ้น คือรูปนามทางกายปรากฏเกิดขึ้น วิปัสสนาผู้รู้ก็เกิดขึ้น, เมื่อรู้สึกสัมผัสหายไป คือรูปนามดับไป วิปัสสนาผู้รู้ก็ดับไปพร้อมกัน

เมื่อมโนวิญญาณรู้สึกนึกคิดปรากฏเกิดขึ้น คือนามทางใจเกิดขึ้น วิปัสสนาผู้รู้ก็เกิดขึ้น, เมื่อรู้สึกนึกคิดหายไป คือรูปนามดับไป วิปัสสนาผู้รู้ก็ดับไปพร้อมกัน, หรือเมื่อใดสั่งให้ ยืน, เดิน, นั่ง, นอน, คู้, เหยียด เคลื่อนไหวเกิดขึ้น คือรูปนามเกิดขึ้น, วิปัสสนาผู้รู้ก็เกิดขึ้น เมื่อใจหยุดสั่งให้ ยืน, เดิน, นั่ง, นอน, คู้, เหยียด, เคลื่อนไหวหายไป คือรูปนามดับไป วิปัสสนาผู้รู้ก็ดับไปพร้อมกัน

เมื่อได้เห็นปรากฏชัด ดังที่ได้แสดงมาทั้งรูปทั้งนาม สิ่งที่ยืนให้รู้ทั้งวิปัสสนาผู้รู้ก็เกิดขึ้น แล้วก็ดับไปพร้อมกัน จึงเรียกว่า อุทยัพพยญาณ อันเป็นญาณขึ้นสู่ พลววิปัสสนาแท้, ถ้ายังไม่ถึงตอนนี้จัดเป็นตรุณวิปัสสนายังอ่อนอยู่ ต้องผจญกับอุปสรรคต่างๆ นานัปการ ไม่มีกำลังที่จะให้เจริญขึ้นๆ ไป, อุปมาเหมือนคนเดินลับไปทีละคน ๆ, ต่อมาเห็นคน ๒ คน กอดคอกัน เดินลับหายไป ๆ ฉะนั้น, วิปัสสนาญาณนี้ จึงประหารกิเลสเห็นพระไตรลักษณ์ชัดเจนมาก

๕. ภังคญาณ

ภังคญาณเป็นญาณที่ ๕ ต่อจากอุทยัพพยญาณ เป็นญาณเห็นรูป นาม มีแต่ดับไปๆ ละเอียดขึ้น ต่อจากที่ได้มีวิปัสสนาเห็นความเกิดขึ้นและดับไปพร้อมกับรูปนามเช่นนั้น อุปมาเหมือนคน ๒ คน เดินกอดคอกันลับหายไปฉะนั้นแล้ว พลังคือ ศรัทธาเชื่อแน่ในธัมมรัตนะไม่แปรผัน รูปนามเกิด ๆ ดับ ๆ อยู่อย่างนี้แน่นอน, กำลังคือวิริยะ ความแกล้วกล้า, กำลังคือสติรู้สึกระลึกรู้ทันรูปนามไม่เผลอ, กำลังคือสมาธิมีความมั่นคงแน่วแน่ในรูปนาม กำลังคือ ปัญญา รู้รูปนามเห็นเกิดดับแจ่มชัด มีลักษณะเป็นอนิจจัง ตั้งอยู่ไม่ได้, เป็นทุกขังทนอยู่ไม่ได้, เป็นอนัตตาบังคับบัญชาไม่ได้ แน่เช่นนี้แล้ว ก็เกิดภังคญาณ เห็นรูปนามดับไปๆ อยู่เป็นนิตย์ คือรูปนามทางตาเห็นดับไปๆ เป็นอนิจจัง, ทุกขัง, อนัตตา, รูปนาม ทางหูเห็นดับไปๆ เป็นอนิจจัง, ทุกขัง, อนัตตา, รูปนามทางจมูก เห็นดับไปๆ เป็นอนิจจัง, ทุกขัง, อนัตตา, รูปนามทางลิ้น เห็นดับไปๆ เป็นอนิจจัง, ทุกขัง, อนัตตา, รูปนามทางกาย เห็นดับไปๆ เป็นอนิจจัง, ทุกขัง, อนัตตา, รูปนามทางใจ เห็นดับไปๆ เป็นอนิจจัง, ทุกขัง, อนัตตา อุปมาเหมือนบุรุษยืนอยู่ในตรอก มองไปสู่ถนนใหญ่ครั้งแรก เห็นรถวิ่งผ่านปากตรอกโผล่แล้วหายไป ๆ, หนัก ๆ เข้าก็เห็นแต่หายไปๆ

ฉะนั้น, ผู้ปฏิบัติวิปัสสนา จนแลเห็นรูปนามดับไปๆ แต่ฝ่ายเดียวเช่นนี้ชื่อว่าเข้าถึง*ภังคานุปัสสนา,* สติของผู้ประกอบความเพียรในภังคญาณนี้ย่อมแน่วแน่อยู่กับ *ขยะ*ความสิ้นสูญของรูปนาม คือดับไปๆ, *เภทะ* ความสลายของรูปนาม คือดับไปๆ, *นิโรธะ* ความดับของรูปนามเสมอๆ, *อารมณ์คือรูปนาม* ดับไป, วิปัสสนาผู้จับเอารูปนามเป็นอารมณ์ก็ดับไปพร้อมกันเป็นธรรมชาติที่ดับอยู่เสมอ, ผู้เห็นแต่ความดับไปอยู่เช่นนี้ ดุจการดับของละอองน้ำหรือแสงแปลบปลาบฉะนั้น,

กิเลสอาสวะทั้งหลายในสันดาน น้อยเบาบางลงไปเพราะมารู้แจ้งในปัจจุบันที่ดับไป ๆ ไกลจากอดีตและอนาคต มีความฉิบหายเป็นลักษณะ, อุปมาเหมือนน้ำค้างที่พินาศไป เพราะถูกแสงแห่งดวงอาทิตย์ฉะนั้น, เมื่อพิจารณาเห็น

รูปนามดับไป ๆ เป็นอนิจจังตั้งอยู่ไม่ได้, เป็นทุกขัง ทนอยู่ไม่ได้แท้, เป็นอนัตตา บังคับบัญชาไม่ได้, ก็จักถอนวิปัลลาส ความเห็นผิดพลาดว่า เป็นนาม เป็นรูป, เป็นของเที่ยง, เป็นสุข, เป็นอัตตาตัวตน, ก็จักถอนจิตตวิปัลลาส ความคิดผิดพลาดว่า รูปนามเที่ยง, เป็นสุข, เป็นอัตตาเสียได้, ละโมหะ ตัวเผลอ, ตัวหลงอยู่ทุกๆ ขณะ เมื่อละตัวเผลอแล้วชื่อว่า ละตัวอยากได้ ละตัวโกรธ และละอกุศลเหล่าอื่นอีกด้วย, จิตน้อมไปเพื่อความสิ้นทุกข์โดยส่วนเดียว, เห็นดับทั้งขณะต้น, ขณะกลาง, และขณะปลาย ตั้งอยู่ในอนิจจานุปัสสนาเห็นรูปนามดับไปๆ ไม่เที่ยงเสมอ, หรือทุกขานุปัสสนาเห็นรูปนามดับไปๆ เป็นทุกข์เสมอ, หรืออนัตตานุปัสสนา เห็นรูปนามดับไปๆ เป็นอนัตตาเสมอ, หรือนิพพิทานุปัสสนาเห็นรูปนามดับไปๆ น่าเบื่อหน่ายเสมอ, หรือวิราคานุปัสสนา เห็นรูปนามดับไป ๆ ปราศจากราคะเสมอ. หรือนิโรธานุปัสสนา เห็นรูปนามดับไปๆ น้อมไปเพื่อความดับไม่เกิดส่งจิตไปสู่ความดับทุกข์เสมอ, เห็นรูปธรรมนามธรรมเป็นของสิ้นสูญ, เป็นของหาย, เป็นสิ่งสลาย, เป็นสิ่งที่ดับอยู่เสมอๆ เช่นนี้ เปรียบเหมือนบุรุษยืนอยู่ริมฝั่งแม่น้ำในเวลาฝนตก เมื่อเม็ดฝนตกลงมาถูกพื้นน้ำในแม่น้ำฟองน้ำก็บังเกิดขึ้นเป็นต่อม เป็นเม็ดใหญ่ๆ ออกไป บัดเดี๋ยวใจก็จะแตกทำลายสลายตัวไปสิ้นฉันใด, ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาถึงภูมิแห่งภังคญาณ เห็นอาการดับไปของรูปนาม มีอุปมัยฉันใด, ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาถึงภูมิแห่งภังคญาณ เห็นอาการดับไปของรูปนาม มีอุปมัยฉันนั้นและยังได้รับอานิสงส์ ๘ อย่าง คือ

๑. จะประหารสัสสตทิฏฐิ

๒. ละความรักชีวิตเสียได้

๓. จะสามารถประกอบความเพียร ปฏิบัติวิปัสสนาให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป

๔. จะเลี้ยงชีวิตโดยบริสุทธิ์ปราศจากโทษ

๕. จะสละละเสียได้ซึ่งความห่วงใยในการแสวงหาบริกขารต่างๆ มีความมักน้อยสันโดษเป็นประจำ

๖. สิ้นความหวาดกลัวต่อภัยอันตรายต่าง ๆ

๗. มีขันติอดกลั้นและอ่อนโยน

๘. จะอดกลั้นได้ซึ่งความกระสันและกำราบความยินดีในกามคุณ เลื่อมใสในกุศลธรรม, ถ้าเป็นฆราวาสก็ยินดีในที่สงัด เพื่อจะได้ปฏิบัติวิปัสสนา, ถ้าเป็นบรรพชิตก็ยินดีแต่ในอรัญญวาสีวัดป่า ซึ่งสงบจากกามคุณ

๖. ภยญาณ

ภยญาณหรือ**ภยตุปัฏฐานญาณ** เป็นญาณที่ ๖ ต่อจากภังคญาณ คือ ญาณที่เห็นรูปนามดับไป ๆ เป็นภัยน่ากลัว เมื่อได้เจริญวิปัสสนาเห็นรูปนามดับไป ๆ แจ่มชัดโดยไม่เผลอ มีความเพียรอยู่ มีปัญญาเห็น อนิจจัง, ทุกขัง, อนัตตา ได้ดังนี้ เมื่อใด เมื่อนั้น ย่อมเห็นรูปนามดับไปๆ เป็นภัยอันใหญ่น่ากลัว เป็นอนิจจังไม่เที่ยง มีลักษณะตั้งอยู่ไม่ได้ เพราะเกิดขึ้นแล้วเสื่อมสิ้นไป แปรปรวนอยู่เสมอเป็นไปชั่วขณะแล้ว ก็ดับหายไปแย้งกับนิจจัง ความเที่ยง, มีความไม่เที่ยงเป็นที่สุด, มีความแตกสลาย, ไม่ยั่งยืน, ไม่มีแก่นสาร, ฉิบหายเสมอ, และมีความตายความดับเป็นธรรมดา

รูปนามเป็นทุกข์ทนได้ยาก, ทนอยู่ไม่ได้, เพราะมีทุกข์คือรูปนาม ดับไปๆ ทนอยู่ไม่ได้ มีสภาวทุกข์ คือทุกข์ประจำสังขารได้แก่ ชาติเกิด,ชรา แก่, มรณะ ตาย เพราะมีรูปทุกข์ นามทุกข์ ทนอยู่ไม่ได้

ปกิณณกทุกข์ คือทุกข์จรได้แก่ โสกะ ความโศก, ปริเทวะ ความคับแค้นใจ, เพราะมีรูปทุกข์นามทุกข์

นิพัทธทุกข์ คือทุกข์เป็นนิตย์ หรือทุกข์เป็นเจ้าเรือน ได้แก่ ร้อน, หนาว, หิวกระหาย, ปวดหนัก, ปวดเบา, มีขึ้นเพราะมีรูปทุกข์ นามทุกข์

พยาธิทุกข์ คือ ทุกขเวทนา เจ็บไข้, ได้ป่วย, ปวดแสบ, คัน, มึน ฯลฯ หมายถึงอวัยวะไม่ทำหน้าที่ตามปกติ เพราะมีรูปทุกข์ นามทุกข์

สันตาปทุกข์ คือความเร่าร้อน, ความเดือดร้อน, กลุ้มใจ, เหี่ยวใจ, เพราะมีรูปนามทุกข์

วิปากทุกข์ คือทุกข์วิบาก เพราะทำกรรมเอาไว้ ผลคือวิบาก ซึ่งเป็นรูปนามเกิดขึ้น เป็นทุกข์ทนอยู่ไม่ได้เสมอ

<u>*อาหาเรปริเยฏฐิทุกข์*</u> คือทุกข์เกิดจากการแสวงหาอาหารเลี้ยงชีพ

<u>*วิวาทมูลทุกข์*</u> คือทุกข์เกิดจากการทะเลาะวิวาทเป็นมูลเหตุ เพราะมีรูปนามทนอยู่ไม่ได้

<u>*ทุกขขันธ์*</u> คือทุกข์รวบยอด ได้แก่ ทุกข์อุปาทานขันธ์

สรุปแล้ว <u>*เพราะมีรูปทุกข์ นามทุกข์ ประกอบด้วยอุปาทานยึดมั่น ถือมั่นนี้เอง ความเดือดร้อน, ความทนได้ยาก, ความแย้งกับสุขจึงมีขึ้นตามลำดับ*</u>

เพราะรูปนามดับไป ๆ เป็นอนัตตา บังคับบัญชาไม่ได้, ไม่ใช่อัตตา, เป็นของว่างเปล่า, ไม่มีเจ้าของ, เป็นไปตามเหตุ ตามปัจจัย ไม่มีผู้เป็นใหญ่

ทุกข์ภัยต่าง ๆ บรรดามีอาศัยความสิ้นไปแห่งชาติแล้ว เป็นทุกข์ก็ดี, อาศัยความสิ้นไปแห่งทรัพย์แล้ว เป็นทุกข์ก็ดี, อาศัยความสิ้นไปเพราะโรคเบียดเบียน เป็นทุกข์ก็ดี, อาศัยความสิ้นไปแห่งศีลเป็นทุกข์ก็ดี, อาศัยความสิ้นไปแห่งทิฏฐิ เป็นทุกข์ก็ดี, ก็เพราะมีทุกข์ คือรูปนามที่ดับไปๆ นี้เอง, เมื่อทุกข์ปัจจุบัน คือรูปธรรมนามธรรมยังไม่สิ้นแล้ว ทุกข์อื่น ๆ ก็จะสิ้นไปไม่ได้

เมื่อปฏิบัติวิปัสสนาญาณเห็นรูปนามนี้ เป็นภัยอันใหญ่หลวงน่ากลัว เหมือนเห็นภัยอันเกิดจากราชสีห์, เสือโคร่ง, เสือเหลือง, ช้างซับมัน, หรืออสรพิษร้าย เห็นเป็นของน่ากลัว เหมือนขุมถ่านเพลิงที่กำลังลุกโชติช่วงอยู่ฉะนั้น

๗. อาทีนวญาณ

อาทีนวญาณเป็นญาณที่ ๗ ต่อมาจากภยญาณเป็นญาณที่คล้ายกันและอยู่ระดับเดียวกัน, อาทีนวญาณคือญาณเห็นรูปนามดับไป ๆ เป็นทุกข์, เป็นโทษ ไม่มีความปรารถนาหรือยึดรูปนามอย่างหนึ่งอย่างใดเลย แม้แต่น้อยเห็นรูปนามดุจกองเพลิง ๑๑ กอง ที่กำลังโหมลุกลามอยู่, รูปนามทั้งปวงเอาเป็นที่พึ่งไม่ได้มีแต่โทษ

เมื่อรู้แจ้งอยู่อย่างนี้ จิตใจย่อมไม่หวั่นไหวในทิฏฐิใดๆ เลย มีแต่ความเพียร เพื่อให้สิ้นไปแห่งรูปนาม น้อมไปสู่ความสิ้นทุกข์ โดยส่วนเดียวเพราะมีวิปัสสนา เห็นรูปนามดับไปๆ แจ่มชัด โดยไม่เผลอ, มีความเพียรอยู่ มีปัญญาเห็นอนิจจัง, ทุกขัง, อนัตตา ปรากฏติดอยู่กับรูป กับนาม, มีรูปและนามเป็นผู้รับรอง

ไว้ เช่นนี้, เมื่อนั้น ย่อมเห็นรูปนามดับไปๆ เป็นโทษไม่มีความยินดีอยู่ในรูปนามเลย เปรียบเหมือนบุรุษ มีข้าศึกถือดาบแวดล้อมอยู่ ขยับดาบที่จะฟาดฟันบุรุษนั้นๆ เห็นแต่โทษฝ่ายเดียวฉันใด, อาทีนวญาณ ก็เห็นรูปธรรม นามธรรมมีแต่โทษฝ่ายเดียวฉันนั้น

๘. นิพพิทาญาณ

นิพพิทาญาณ เป็นญาณที่ ๘ ต่อจากอาทีนวญาณ หมายถึงญาณที่เห็นรูปนามดับไป ๆ น่าเบื่อหน่าย, เห็นรูปนามแจ่มชัดไม่เผลอ, มีความเพียรอยู่, มีปัญญาเห็น อนิจจัง, ทุกขัง, อนัตตา ปรากฏอยู่กับรูปกับนาม, มีรูปนามรับรองไว้, เมื่อนั้นย่อมเห็นรูปนามที่ดับไปๆ น่าเบื่อหน่าย พิจารณาเห็นแล้ว ปราศจากความยินดีในรูปนาม มุ่งหมายเอานิพพาน เป็นที่ตั้ง มีความรู้สึกในจิตใจ, น้อมไปสู่ความสุขที่ไม่ต้องเกิดอีก, น้อมไปสู่ความสุขที่ไม่ต้องครองรูปนามอีก, น้อมไปสู่ความสิ้นชาติ ไม่ต้องมานอนในครรภ์มารดาอีก, น้อมไปสู่ความไม่ต้องขวนขวาย, น้อมไปสู่ความไม่ต้องเกิดรูปนามอีกต่อไป, ในกาลใดผู้ใดปฏิบัติวิปัสสนาเห็นด้วยปัญญาว่าเห็นรูปนามดับไปๆ ไม่เที่ยง, เป็นทุกข์, เป็นอนัตตาไม่ใช่อัตตาตัวตน, ไม่เป็นไปตามใจใคร, ในกาลนั้น ย่อมเบื่อหน่ายในสังขารรูปนาม ทางนี้ย่อมเป็นไปเพื่อความบริสุทธิ์หมดจดจากกิเลสเครื่องเศร้าหมองทั้งหลาย อุปมาเหมือนพระยาคชสารตัวประเสริฐ เชื้อชาติฉัททันต์มีพรรณเผือกผุดผ่อง มีหางงวงและนิมิตขาวประถึงพื้นมีอิทธิฤทธิ์ดำเนินไปได้ในเวหามิได้ยินดีอยู่ในท่ามกลางพระนครเลย ย่อมยินดีแต่ที่สระฉัททันต์ ในหิมวันตประเทศฉันใด, อุปมาเหมือนผู้บำเพ็ญเพียร วิปัสสนาญาณถึง นิพพิทาญาณ เห็นรูปนามดับไป ๆ น่าเบื่อหน่ายชิงชังปราศจากความยินดีพอใจฉันนั้น, หรือดุจบุรุษแต่งกายสะอาดหมดจดย่อมเบื่อหน่ายสะอิดสะเอียดในของโสโครก ยินดีอยู่แต่ในความสะอาด

๙. มุญจิตุกัมยตาญาณ

มุญจิตุกัมยตาญาณ เป็นญาณที่ ๙ ต่อจากนิพพิทาญาณ หมายถึงญาณที่เห็นรูปนามดับไป ๆ ใคร่จะหนีให้พ้นไปเสีย, เมื่อวิปัสสนา เห็นรูปนามดับไปๆ แจ่มชัดไม่เผลอ, มีความเพียรอยู่, มีปัญญาเห็น อนิจจัง, ทุกขัง, อนัตตา,

ปรากฏติดอยู่ที่รูปและนามมีรูปและนามรับรองไว้ เช่นนั้น ก็ย่อมเห็นรูปนามดับไปๆ เท่านั้นว่า เป็นสิ่งที่ไม่ควรพัวพันเกี่ยวข้องเลย ใคร่อยากจะพ้น ใคร่ปลดเปลื้องรูปนามเหล่านั้นไปเสีย ปรารถนาที่จะหลุดพ้นจากสังสารวัฏของรูปนามที่หมุนเวียนดับไปๆ อยู่, เปรียบเหมือนปลาที่อยู่ในแหหรือบุรุษที่อยู่ในกองเพลิง เมื่อเพลิงไหม้ลุกลามอยู่ มีความปรารถนาอย่างแรงกล้า ใคร่จะพ้นไปจากกองเพลิงฉะนั้น, หรือดุจดังกบที่อยู่ในปากงู มีความปรารถนาใคร่จะพ้นจากปากงู, หรือเหมือนไก่ป่าที่บุคคลขังไว้ในกรง มีความปรารถนาจะไปให้พ้นจากกรง, หรือเหมือนเนื้อติดบ่วงแน่นหนา ดิ้นรนปรารถนาจะให้พ้นจากบ่วง, หรือเหมือนงูอยู่ในมือของหมองู อยากจะไปให้พ้นจากมือหมองู, หรือเหมือนช้างสารจมอยู่ในตมอยากจะถอนตนออกจากตม, หรือเหมือนพระยานาคอยู่ในกรงเล็บของพระยาครุฑ ปรารถนาจะไปให้พ้นจากเล็บพระยาครุฑฉันใด, อุปมัยพระโยคาวจรนักปฏิบัติวิปัสสนาจนถึงมุญจิตุกัมยตาญาณ อยากจะพ้นจากรูปนามที่กำลังดับไป ๆ ก็เหมือนกันฉันนั้น

๑๐. ปฏิสังขาญาณ

ปฏิสังขาญาณ เป็นญาณที่ ๑๐ ต่อจากมุญจิตุกัมยตาญาณ หมายถึงญาณที่หาทางหนีรูปนาม, เมื่อใดวิปัสสนาเห็นรูปนามดับไปๆ แจ่มชัด โดยไม่เผลอ มีความเพียรอยู่ มีปัญญาเห็น อนิจจัง, ทุกขัง, อนัตตา ปรากฏติดอยู่กับรูปนาม มีรูปนามเป็นที่รองรับไว้, เมื่อนั้น ย่อมเห็นภัยเห็นโทษ น่าเบื่อหน่ายอยากจะหนีให้พ้น โดยอนุโลมแล้ว พิจารณาหาทางที่เป็นอุบายปล่อยรูปนามนี้เสีย เพ่งอยู่เฉพาะ อนิจจังตั้งอยู่ไม่ได้, ทุกขัง ทนอยู่ไม่ได้, อนัตตา บังคับบัญชาไม่ได้, ที่ติดอยู่กับรูปนามที่ดับไปๆ อยู่เสมอ, อุปมาเหมือนบุรุษคิดจะจับปลาถือสุ่มไปสุ่มปลาสุ่มในน้ำ หย่อนมือลงไปตามปากสุ่ม จับอสรพิษเข้าที่คอแล้วมีความยินดีที่เข้าใจว่าจับปลาได้ ยกขึ้นเห็นศีรษะ ก็รู้ว่าเป็นงู มีความสะดุ้งกลัวเบื่อหน่ายในการถืองูนั้น ปรารถนาจะปล่อยอสรพิษไปฉันใด, อุปมาเหมือนผู้ปฏิบัติวิปัสสนา ได้เห็นรูปนาม ก็ยินดี ถือว่าเป็นตัวเป็นตน, ดุจบุรุษจับคองูภายในน้ำสำคัญหมายมั่นว่าเป็นปลาแล้วก็ดีใจ, เมื่อเพ่งรูปนามไป จนเห็นเกิด

ดับเป็นอนิจจัง, ทุกขัง, อนัตตา มีความสะดุ้งกลัวเหมือนบุรุษยกมือขึ้นจากปากสุ่ม เห็นแสกศีรษะทั้ง ๓ ของงูว่าเป็นงู แล้วสะดุ้งกลัวตกใจ, เมื่อเห็นรูปนามดับไปๆ เห็นโทษน่าเบื่อหน่าย นั้นเหมือนบุรุษเห็นแสกศีรษะทั้ง ๓ ของงู ว่าเป็นงู มีความสะดุ้งตกใจกลัว เห็นโทษก็เบื่อหน่าย ปรารถนาเพื่อจะสลัดให้พ้นไปเสียจากตน, เหมือนพระโยคาวจร ยกรูปกายขึ้นสู่ไตรลักษณ์อีกเล่า ก็เพื่อจะหาอุบายที่จะพ้นจากรูปนามที่ดับไปอยู่ฉะนั้น

๑๑. สังขารุเปกขาญาณ

สังขารุเปกขาญาณ เป็นญาณที่ ๑๑ ต่อจากปฏิสังขาญาณ เป็นญาณที่เห็นสังขารเฉยอยู่ หมายถึงญาณที่เห็นรูปนามดับไปๆ หาทางหนีไปไม่พ้นดูเฉยอยู่ เมื่อใดวิปัสสนาเห็นรูปนามดับไปๆ แจ่มชัด โดยไม่เผลอมีความเพียรอยู่ มีปัญญาเห็น อนิจจัง, ทุกขัง, อนัตตา ปรากฏติดอยู่กับรูปนาม มีรูปนามเป็นที่รับรองไว้, เมื่อนั้น ย่อมมีความเห็นว่าตัวตนไม่มี ไม่มีอะไรเป็นของๆ ตัวว่างเปล่า, สรรพสิ่งทั้งหลายในโลกที่รู้ได้โดยสมมติ, รู้ได้ด้วยบัญญัติ ย่อมหายไปสิ้น เหลือแต่สภาวะของรูปนามแท้ๆ ซึ่งไม่มีแก่นสารอะไรเลย มีอันเกิดขึ้นแล้วตั้งอยู่แล้วก็ดับไป ไม่เที่ยง, ทนอยู่ไม่ได้, บังคับบัญชาไม่ได้ อย่างนี้ก็จำเป็นต้องดูเฉยอยู่, อุปมาเหมือนสามี วางเฉยต่อภรรยา ที่หย่าขาดจากกันแล้วฉะนั้น

ผู้เจริญวิปัสสนา เห็นรูปนามดับไปๆ มีความเบื่อหน่าย ปรารถนาหาทางไปยังไม่ได้ ย่อมวางเฉยอยู่ เช่นนี้ชื่อว่า เข้าถึงภูมิแห่งสังขารุเปกขาญาณ ประกอบด้วยโยนิโสมนสิการ มีใจจดจ่ออยู่เฉพาะรูปนาม ซึ่งเป็นกำเนิดเดิมแท้ๆ สติก็ชัดขึ้น, ไม่มีโลภ โกรธ หลงเข้ามาได้เลย, จิตไม่มีการยึดเหนี่ยวผูกพันในสิ่งใดๆ ไม่รับนิมิตต่างๆ มาเป็นอารมณ์ปราศจากทุกข์ภัยเหล่าอื่น เห็นแต่รูปทุกข์ นามทุกข์เท่านั้น ใกล้ต่อพระนิพพาน โดยความเพียรพยายามรักษากรรมฐานที่อาจารย์ให้ไว้ เชื่อฟังคำสั่งสอนของอาจารย์ ถืออาจารย์ เป็นที่พึ่ง, อยู่ในสภาพที่เหมาะสม เป็นสัปปายะและผู้มีปุญญาธิการแต่ปางก่อน เป็นปัจจัยให้สติปัญญาแน่วแน่รักอยู่กับรูปนาม ตามความเป็นจริงแห่งไตรลักษณ์แล้วย่อมปรากฏสภาพความเฉยอยู่ มั่นอยู่ในอนุปัสสนา ๓ ประการคือ

๑. อนิจจานุปัสสนา เห็นรูปนามเป็นอนิจจังเสมอ ๆ

๒ ทุกขานุปัสสนา เห็นรูปนามเป็นทุกข์เสมอ ๆ

๓. อนัตตานุปัสสนา เห็นรูปนามเป็นอนัตตาเสมอ ๆ

พิจารณาลักษณะ ๓ อันใดอันหนึ่งอยู่เนือง ๆ แล้วเฉยอยู่, อุปมาเหมือนบุรุษผู้หนึ่ง มีภรรยาเป็นที่ถูกอัธยาศัย เป็นที่รักที่เจริญใจยิ่งนัก บุรุษนั้น ถ้าไม่เห็นภรรยาสักครู่หนึ่ง ก็อยู่ไม่ได้, ถ้าเห็นภรรยานั้นยืนนั่งเจรจาหรือยิ้ม หัวเราะกับบุรุษอื่น บุรุษผู้เป็นสามีนั้น ก็จะโทมนัสแค้นเคืองยิ่งนัก ต่อมาไม่นานบุรุษนั้นพิจารณาเห็นโทษว่า ภรรยาไม่ซื่อตรงต่อตนแล้ว ก็หย่าขาดจากภรรยานั้นเสียไม่สำคัญว่าเป็นภรรยาของตนอีก, ตั้งแต่หย่าขาดจากกันแล้ว ถึงจะเห็นสตรีนั้นไปนั่งเล่นพูดจาคบหาสมาคมกับชายใด ๆ ก็ตาม บุรุษนั้นมิได้โกรธโทมนัสแค้นเคืองแม้แต่น้อยเลย, เพราะจิตของบุรุษนั้น ตั้งอยู่โดยอุเปกขา ฉันใด, เมื่อปฏิบัติเจริญวิปัสสนาญาณ เห็นรูปนามดับไป ๆ ซ้ำกันเป็นของว่างเปล่า เห็นแต่ลักษณะอนิจจัง, ทุกขัง, อนัตตาอยู่เป็นนิตย์ จิตของนักปฏิบัตินั้นก็สิ้นกลัวสิ้นสะดุ้ง, สิ้นรักใคร่ ในรูปนาม ตั้งอยู่ในอุเบกขาญาณ เฉยต่อรูปนามที่กำลังดับไป ๆ อยู่ฉันนั้น

สังขารุเปกขาญาณนี้ หากว่าสงบและแจ้งพระนิพพานแล้ว จะมีอาการเหมือนสละ ละสังขารรูปนาม น้อมเข้าไปหาพระนิพพาน, แต่ถ้าหากว่ายังไม่แจ้ง ยังไม่ถึงนิพพาน ย่อมเจริญอยู่ในอารมณ์รูปนามที่ดับไป ๆ เฉยอยู่สืบไป, สังขารุเปกขาญาณอันใดเป็นปัจจัยให้ถึง มรรคจิต สังขารุเปกขาญาณอันนั้นเรียกว่า วุฏฐานคามินีวิปัสสนา

๑๒. อนุโลมญาณ

อนุโลมญาณ หรือสัจจานุโลมิกญาณ เป็นญาณที่ ๑๒ ต่อจากสังขารุเปกขาญาณ อนุโลมญาณ ญาณที่เห็นรูปนามดับไป ๆ มีกำลังยิ่งขึ้น ตามอำนาจแห่งอริยสัจสามารถขจัดทำลาย ความมืดที่ปกคลุมอริยสัจได้ เมื่อวิปัสสนาญาณ

เจริญขึ้นโดยลำดับ โดยอนุโลม ปฏิโลม กลับไป กลับมา ตั้งแต่อุทยัพพยญาณ จนถึงสังขารุเปกขาญาณ รู้รูปนาม เป็นทุกขอริยสัจอย่างชัดแจ้งตามความเป็นจริงที่ไกลจากข้าศึก คือกิเลส เห็นรูปนามดับไป ๆ เพิ่มขึ้น เป็นอาการเหมือนจะขาดใจหรือเหมือนถูกกดให้จมน้ำ ละโลภะตัณหา ความอยากได้ อันเป็นสมุทัย ได้ด้วยวิปัสสนาญาณที่แก่กล้า เห็นความดับของรูปนามอย่างแจ่มแจ้ง มรรค ๘ คือวิปัสสนาทำงานอย่างเต็มที่สามารถขจัดทำลายกิเลสได้ จนไม่อาจที่จะทำให้รูปนามมัวหมอง

กิจของอนุโลมญาณมี ๒ กิจ คือ

๑. ลักขณัตตยสัมมัสสนกิจ ได้แก่ กิจที่พิจารณารูปนามดับไปเป็นอนิจจัง, ทุกขัง, อนัตตา ญาณเสพไตรลักษณ์ ลงสู่ชวนะ และทำลาย อนุสัยที่นอนเนื่องในสันดานให้เบาบางลง

๒. สัมโมสาทิทมนกิจ ได้แก่ หน้าที่ของธรรมที่เกิดร่วมกับวิปัสสนา หมายถึงธรรมที่เป็นฝักฝ่ายแก่การตรัสรู้ ซึ่งเรียกว่าโพธิปักขิยธรรม คือสติปัฏฐาน ๔ มีสติเป็นที่ตั้งของวิปัสสนา, สัมมปปธาน ๔ มีความเพียรแกล้วกล้าในวิปัสสนา, อิทธิบาท ๔ มีฉันทะความพอใจในวิปัสสนาเป็นต้น ที่จะให้เกิดความสำเร็จ, อินทรีย์ ๕ พละ ๕ มีศรัทธา ความเชื่อ ความเลื่อมใส ในวิปัสสนาเป็นต้น ที่จะเป็นใหญ่เป็นกำลัง, โพชฌงค์ ๗ มีสติความระลึกได้เป็นต้น ที่จะเป็นองค์ตรัสรู้ในวิปัสสนา, มรรค ๘ มีสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ เห็นรูปนามในวิปัสสนาเป็นต้น จนถึงนิพพานอันเป็นทางดับทุกข์ มาประชุมพร้อมกันอยู่เสมอ ดุจการประชุมเหล่าทหารเพื่อจะทำการรบครั้งสุดท้ายฉะนั้น

๑๓. โคตรภูญาณ

โคตรภูญาณ เป็นญาณที่ ๑๓ ต่อจากอนุโลมญาณ เป็นญาณที่รู้พระนิพพานสามารถทำลายโคตรปุถุชนหรือโอนโคตรปุถุชนไปสู่พระอริยะ ความรู้น้อมไปสู่พระนิพพาน ความดับไม่เกิดแน่นอน มีอนุโลมญาณเป็นญาณที่สามารถทำลายมวลกิเลสที่ปิดบังความจริงไว้ได้สิ้น ไม่สามารถจะเห็นพระนิพพานได้ เป็นปัจจัยส่งให้โคตรภูญาณ เป็นญาณที่สามารถรู้น้อมไปสู่

พระนิพพานไม่สามารถทำลายกิเลสทั้งหลาย แต่ทำหน้าที่โอนโคตร มีวิปัสสนาเป็นปัจจัย เมื่อโคตรภูญาณเกิดขึ้นแล้ว ไม่มีระหว่างคั่น โลกุตตระ คือมรรคญาณ ผลญาณ ก็เกิดขึ้น โดยไม่มีระหว่างคั่นเหมือนกัน ได้พระนิพพานเป็นอารมณ์ ตามลำดับแห่งมรรคชวนวิถี ดังนี้

อนุโลมญาณ ชวนะที่ ๑ บริกรรม รู้รูปนามและพระไตรลักษณ์,

อนุโลมญาณ ชวนะที่ ๒ อุปจาระ รู้รูปนามและพระไตรลักษณ์,

อนุโลมญาณ ชวนะที่ ๓ อนุโลมรู้รูปนามและพระไตรลักษณ์,

โคตรภูญาณ ชวนะที่ ๔ โคตรภูรู้พระนิพพานทิ้งรูปนาม,

มรรคญาณ ชวนะที่ ๕ มรรครู้พระนิพพานดับกิเลสได้เด็ดขาด,

ผลญาณ ชวนะที่ ๖ ผลเสวยพระนิพพาน,

ผลญาณ ชวนะที่ ๗ ผลเสวยพระนิพพาน อุปมาเหมือนบุรุษที่ข้ามลำธารวิ่งด้วยกำลังแรง จับเถาวัลย์ที่ห้อยผูกอยู่ โหนข้ามไปถึงอีกฝั่งหนึ่งแล้ว ปล่อยเถาวัลย์ทรงตัวขึ้น ก็เกิดความสบายรู้สึกว่า ตัวตนได้ข้ามไปสำรวจสำเร็จแล้วฉันใด, อุปไมยเหมือนพระโยคาวจร ผู้ปฏิบัติวิปัสสนา ได้ใช้สติกำหนดในญาณที่ได้มาทุก ๆ ญาณ ตามลำดับแต่ละญาณ ก็ยิ่งทวีกำลัง ยิ่งขึ้น เป็นลำดับ สามารถรู้แจ้งชัดในรูปธรรม นามธรรม ตามลำดับญาณ ตั้งแต่นามรูปปริจเฉทญาณ, นามรูปปัจจยปริคคหญาณ, สัมมัสสนญาณ, อุทยัพพยญาณ เป็นลำดับมาจนถึงสังขารุเปกขาญาณนั้น นับว่าญาณได้มีกำลังอย่างแรงกล้า สามารถวางเฉย และตั้งมั่นอยู่, อัตตภาพ ตั้งมั่นอยู่ในญาณ และสังขารุเปกขาญาณได้แรงกล้าถึงขีดจะไม่รั้งรออยู่ได้แล้ว ก็ใช้กำลังที่แรงกล้านั้น เหมือนบุรุษที่วิ่งไปด้วยกำลังแรงจับเชือกโดยอาการจะโหน เมื่อจับเชือกได้มั่นคงแล้ว ดุจจะพิจารณาญาณเต็มเปี่ยมสมบูรณ์เข้าจุดอิ่มตัวจนแน่ใจ การแน่ใจนี้ เท่ากับอาวัชชนจิต คือจิตที่เกิดขึ้นก่อน อนุโลมญาณ, เมื่อแน่ใจแล้วก็โยนตัว โดยอาการโหนเชือก ขณะโยนตัวนั้นก็เท่ากับอนุโลมชวนะที่ ๑ (บริกรรม) เกิดแล้ว ก็มีอาการคล้อยไปตามกำลังแรงส่ง, ขณะที่คล้อยไปนั้น ก็เท่ากับได้ อนุโลมชวนะที่ ๒ (อนุโลม) เกิดแล้ว ก็ปล่อยเชือก ก็เท่ากับปล่อยรูปนามและดับโลกียอารมณ์, การปล่อยเชือกหรือขณะปล่อยเชือกนั้น ก็เท่ากับได้โคตรภูชวนะ,

เกิดการปล่อยเชือกก็เป็นเสมือนว่าการตัดเชื้อชาติปุถุชน, เมื่อปล่อยเชือกแล้วก็ตกลงไปถึงพื้นดิน, เมื่อขณะถึงดินนั้น ก็เท่ากับได้มรรคชวนะ เกิดขึ้นเห็นพระนิพพาน, เมื่อถึงพื้นดินแล้ว ก็ตั้งหลักทรงตัวเรียบร้อย, เมื่อขณะที่ทรงตัวได้เรียบร้อย เท่ากับได้ชวนะที่ ๖-๗ เสวยรสพระนิพพานฉะนั้น

๑๔. มรรคญาณ

มรรคญาณ เป็นญาณที่ ๑๔ ต่อจากโคตรภูญาณ มรรคญาณ คือ ความรู้พระนิพพาน ได้แก่ ปัญญาเจตสิกที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยมรรคจิต ดับพร้อมด้วยมรรคจิต มีอารมณ์อันเดียวกับมรรคจิต มีวัตถุอันเดียวกับมรรคจิต เป็นญาณโลกุตตระ ประชุมพร้อมกันกับโพธิปักขิยธรรมได้โลกุตตรอารมณ์ คือพระนิพพาน เป็นอารมณ์มีพระนิพพานเป็นที่เห็นได้ถึงบรรลุเป็นญาณความรู้ที่ต่างจากโลกีย์ ไม่มีอะไรในโลกนี้ที่จะไปเทียบเคียงกับความรู้ในโลกุตตระให้ตรงกับความเป็นจริงนั้นได้ พระอริยะทั้งหลายส่วนมากจึงไม่แสดงความเข้าไปรู้ไปเห็นแก่ปุถุชน เพราะไม่อาจสามารถจะให้ปุถุชนรู้สภาวะพระนิพพานนั้นได้เลย ถ้าไม่ปฏิบัติให้ถึงให้บรรลุการรู้ด้วยอนุมานด้วยการฟังการคิดการเจริญภาวนา(แต่มรรคญาณยังไม่เกิด) ก็ไม่สามารถจะรู้ได้อย่างแท้จริงได้ เมื่อใดได้เจริญวิปัสสนากรรมฐานจนข้ามโคตรปุถุชนไปสู่อริยโคตร เมื่อนั้นได้มีญาณโลกุตตระเกิดขึ้น แล้ว ก็จะรู้แจ้งแทงตลอดในอารมณ์นอกโลกีย์สิ้นสงสัย โดยไม่ต้องอาศัยจำมาหรือคิดเอาคาดคะเนเอา เมื่อใดได้รู้ด้วยปัญญาในโลกุตตระแท้ เมื่อนั้นก็จะสิ้นปัญหาที่จะไต่ถามในสำนักใด ๆ เพราะได้รู้แจ้งแทงตลอดเฉพาะตนเสียแล้ว รู้แทนกันไม่ได้ ผู้ใดปฏิบัติถูกทางจนบรรลุถึง ผู้นั้นรู้เฉพาะตน

มรรคญาณ แบ่งออกเป็น ๔ ญาณ ตามลำดับแห่งมรรคจิต ๔ คือ

๑. ***โสดาปัตติมรรคญาณ*** ได้แก่ ปัญญาความรู้ที่ประกอบด้วยโสดาปัตติมรรคจิต เกิดขึ้นเพราะญาณโลกีย์เป็นปัจจัยกันมาถึงโคตรภูญาณไม่มีระหว่างคั่น โสดาปัตติมรรคญาณก็เกิดขึ้นทันทีได้พระนิพพานเป็นอารมณ์เป็นครั้งแรก ตั้งแต่เวียนว่ายตายเกิดในวัฏฏสงสาร ครั้งนี้เป็นครั้งแรกที่ได้เห็นได้ความรู้สิ้นจากการหมุนเวียนไม่เกิดอีก ชื่อว่าเป็นผู้เข้าถึงกระแส

พระนิพพาน ๑ ขณะจิตแล้ว ไม่มีระหว่างคั่น โสดาปัตติมรรคญาณก็เกิดขึ้นทันที ทำให้ตัดสักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลพัตตปรามาส ได้เด็ดขาดพร้อมทั้งภพชาติให้น้อยลงเหลือเพียง ๗ ชาติเป็นอย่างมาก

๒. ***สกิทาคามิมรรคญาณ*** ความรู้คือปัญญาเจตสิกที่เกิดขึ้นประกอบกับสกิทาคามิมรรคจิต โดยการที่เลิกจากปัจจเวกขณญาณที่พิจารณาโสดาปัตติมรรค โสดาปัตติผลกิเลสที่พระโสดาบันละได้แล้ว และกิเลสที่ยังเหลืออยู่อีกตลอดถึงพิจารณาพระนิพพานที่พระโสดาบันเข้าไปถึง เข้าไปเห็น ไม่พิจารณาอีกต่อไป กลับมาเจริญวิปัสสนาใหม่ ในขณะที่กำลังนั่งอยู่ก็ดี ในเวลาล่วงไปแล้ว ๑ วันก็ดี หรือ ๑ เดือนก็ดี ๑ ปีก็ดี ตั้งต้นกำหนดรู้ พิจารณารูปธรรม นามธรรม ให้เห็นการเกิดดับเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ปรากฏติดอยู่ที่รูปนาม รูปนามนั้นเบาละเอียดกว่าแต่ก่อน แต่เห็นได้ชัดเช่นเดียวกัน ผ่านญาณตั้งแต่อุทยัพพยญาณจนถึง สังขารุเปกขาญาณแล้ว เป็นกำลังให้เกิดมรรควิถี อาวัชชนจิต มโนทวารเกิดขึ้นสู่อนุโลมญาณ ๓ ขณะ และเกิดโวทาน (แทนโคตรภู) โดยไม่มีระหว่างคั่นสกิทาคามิมรรค ย่อมเกิดขึ้นทันที ได้พระนิพพานเป็นอารมณ์ ตัดราคะ โทสะ โมหะ ให้เบาบางลงทำภพชาติให้น้อยลงเหลือ ๒-๓ ชาติ จะมาสู่ตระกูลก็เพียงอีกครั้งเดียวเท่านั้น

๓. ***อนาคามิมรรคญาณ*** ความรู้คือองค์ปัญญาที่ประกอบด้วยกับอนาคามิมรรคจิตได้พระนิพพานเป็นอารมณ์ เมื่อปัจจเวกขณญาณ พิจารณาสกิทาคามิมรรค ผล นิพพาน กิเลสที่ละแล้ว หรือเหลืออยู่ มีความปรารถนาใคร่จะปฏิบัติให้บรรลุธรรมเบื้องสูงยิ่งขึ้นไป จึงงดการพิจารณาด้วยปัจจเวกขณญาณมาเจริญวิปัสสนาใหม่ ตั้งแต่อุทยัพพยญาณขึ้นไป เห็นรูปนามเกิดดับเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา แม้รูปนามคั่นนี้ จะละเอียดมากก็ตาม แต่ญาณก็เข้าไปรู้ชัดเจนแจ่มแจ้งเหมือนกัน จนถึง อนุโลมญาณ ผ่านโวทาน สู่อนาคามิมรรคญาณได้พระนิพพานเป็นอารมณ์ พร้อมกับตัดราคะ โทสะ ได้เด็ดขาดและตัดภพชาติในกามภูมิ ได้ไปเกิดแต่ในพรหมโลกเท่านั้น

๔. ***อรหัตตมรรคญาณ*** ความรู้คือองค์ปัญญาที่ประกอบด้วยกับอรหัตตมรรคจิต ได้พระนิพพานเป็นอารมณ์ เมื่อปัจจเวกขณญาณ พิจารณามรรคผลนิพพาน และกิเลสที่ละแล้วหรือที่เหลืออยู่ ปรารถนาใคร่จะทำมรรค ผลให้ถึงที่สุด จึงได้เลิกจากการพิจารณาตัวปัจจเวกขณญาณ ในเวลาที่กำลังนั่งอยู่หรือเวลาล่วงไป ๑ วัน, ๑ เดือน, ๑ ปี, ในชั้นสุทธาวาส ชั้นใดชั้นหนึ่งบ้าง มาพิจารณารูปนาม ด้วยวิปัสสนาญาณ จนเกิดปัญญาหยั่งรู้รูปนาม แม้รูปนามจะละเอียดอ่อนสักปานใดก็ตามวิปัสสนาญาณนั้น จะคมกล้าสามารถที่จะเห็นได้แจ่มแจ้งทุกเมื่อทุกขณะที่รูปนามเกิดดับ มีอนิจจลักษณะ, ทุกขลักษณะ, อนัตตลักษณะปรากฏอยู่, ผ่านอุทยัพพยญาณไปจนถึงสังขารุเปกขาญาณ ขึ้นสู่อนุโลมญาณทำหน้าที่ประหารกิเลส ถึงโวทานอันบริสุทธิ์สะอาด น้อมไปสู่พระนิพพาน ไม่มีอะไรคั่น อรหัตตมรรคญาณ ก็เกิดขึ้นทันที เห็นพระนิพพาน สิ้นอาสวะกิเลสเป็นสมุจเฉทประหาร ปานประหนึ่งว่าสายฟ้าได้ผ่าลงสู่วัตถุธาตุมีต้นไม้ และตึกรามบ้านเรือนเป็นต้น ขาดสะบั้นและแหลกละเอียดพินาศไปฉะนั้น แม้แต่โคตรเพชรโคตรเหล็ก แสนที่จะแข็งไม่มีอะไรปานได้ ก็ยังพินาศแหลกราญไปด้วยอำนาจขวานฟ้านั้น, อรหัตตมรรคญาณ ก็ฉันนั้น ตัดกิเลสได้ขาดสิ้นเชิง ไม่มีเหลืออีกตัดภพตัดชาติสิ้น ไม่มีการเกิดขึ้นอีกต่อไป

๑๕. ผลญาณ

ผลญาณ เป็นญาณที่ ๑๕ ต่อจากมรรคญาณ โดยไม่มีระหว่างคั่นจัดเป็นอกาลิโก ไม่มีการกำหนดกาลเวลา เมื่อได้มรรคญาณแล้ว ผลญาณก็เกิดขึ้นทันที เสวยพระนิพพานเป็นอารมณ์ ๒-๓ ขณะจิต บางครั้งเสวยพระนิพพานอยู่ในผลสมาบัติได้นาน ๆ ก็องค์ธรรมของผลญาณได้แก่ ปัญญาเจตสิกที่ประกอบกับผลจิต จึงนับตามประเภทของผลจิตได้ ๔

๑. โสดาปัตติผลญาณ ปัญญาความรู้ที่ประกอบกับโสดาปัตติผลจิตเกิดขึ้น เพราะญาณโสดาปัตติมรรคส่งให้ได้นิพพานเป็นอารมณ์ เช่นเดียวกันเกิด ๒-๓ ขณะจิต แล้วดับลง พระพุทธองค์ทรงขนานนามผู้นั้นว่าพระโสดาบันอริยบุคคล เป็นผู้ที่จะสิ้นทุกข์ ประหารโลภะ ที่จะนำไปสู่อบายภูมิได้สิ้น ทำให้สังสารวัฏ

เหือดแห้ง ทำลายความเห็นผิดได้สิ้นเชิง ดับสิ้นจากเวรภัยทั้งหลาย เท่ากับเป็นบุตรของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอย่างแท้จริง จะไปเกิดในภายหน้าอย่างมากเพียง ๗ ชาติเท่านั้น เป็นผู้มีศีล ๕ อันไม่หัก ไม่รั่วไม่ด่าง ไม่มีจุด ไม่ปรารถนาโลกีย์ ควรแก่การสรรเสริญเหมือนกับได้สมาธิเสมอ ละสัญโญชน์ได้ ๓ อย่างเด็ดขาด ไม่เกิดในสันดานอีก คือสักกายทิฏฐิ ความเห็นว่าขันธ์ ๕ เป็นตัว เป็นตน, วิจิกิจฉา ความสงสัยในพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ เป็นต้น, สีลพัตตปรามาส ศีลพรตนอกพระพุทธศาสนา

เหตุที่พระโสดาบันต่างกัน

พระโสดาบันมีความต่างกันโดยความยิ่งหย่อนของอิทธิบาท แบ่งออกเป็น ๓ จำพวก ได้แก่

๑. *เอกพิชี* คือพระโสดาบันที่จะปฏิสนธิอีกเพียงชาติเดียวแล้วดับขันธ์เข้าสู่พระนิพพาน (เอกพิชิมีพืชอีกครั้งเดียว คือเกิดอีกชาติเดียว)

๒. *โกลังโกละ* คือพระโสดาบันที่จะปฏิสนธิอีกเพียง ๕-๖ ชาติ แล้วดับขันธ์เข้าสู่พระนิพพาน (โกลังโกละจากสกุลไปสู่สกุล)

๓. *สัตตขัตตุปรมะ* คือพระโสดาบันที่ยังจะต้องปฏิสนธิอีกอย่างมาก ๗ ชาติ แล้วดับขันธ์เข้าสู่นิพพาน (สัตตขัตตุปรมะ ๗ ครั้ง เป็นอย่างยิ่ง)

ผู้เจริญวิปัสสนาอยู่เห็นรูปนามเกิดดับ เป็นอนิจจังตั้งอยู่ไม่ได้, หรือเป็นทุกขังทนอยู่ไม่ได้ หรือเป็นอนัตตา บังคับบัญชาไม่ได้ชื่อว่า จุลโสดาบัน จะได้เป็นโสดาบันชั้นปฐมมรรคในอนาคต, อุปมาเหมือนราชโอรสผู้เป็นมหาอุปราชจะได้เป็นพระราชาครองสมบัติในภายหน้า ฉะนั้น ผู้ได้นามว่า ผู้ถึงกระแสพระนิพพาน ได้เห็นพระนิพพาน มีพระนิพพานเป็นอารมณ์ โดยประจักษ์สิทธิในครั้งแรก เป็นห่วงพระนิพพานหนักหนา เหมือนหญิงผู้เป็นมารดา รักใคร่ลงในบุตรคนแรกอย่างเหลือเกิน ทุ่มเทกำลังทนุถนอมยิ่งนัก หรืออุปมาเหมือนพระราชาที่ยังไม่เคยมีพระโอรสเลย ทรงทราบว่า มีพระโอรสขึ้น ก็ทรงรับสั่งให้ประคองราชโอรสตั้งแต่อยู่ในพระครรภ์ของพระอัครมเหสีตลอดเวลา จนกระทั่งประสูติ เฝ้าบำรุงเลี้ยงรักษาด้วยการเอาใจใส่เป็นที่สุดฉันใด พระโสดาบันก็เอาใจใส่พระนิพพานฉันนั้น

๒. *สกิทาคามิผลญาณ* ความรู้พระนิพพาน ได้แก่ ปัญญาเจตสิกที่ประกอบกับสกิทาคามิผลจิต ขณะสกิทาคามิมรรคดับลงแล้ว เมื่อใดไม่ประกอบด้วยกาล เป็นอกาลิกธรรม ไม่มีระหว่างคั่น สกิทาคามิผลญาณก็เกิดขึ้นทันทีได้พระนิพพานเป็นอารมณ์ ๒-๓ ขณะชื่อว่า พระสกิทาคามี พระอริยบุคคลที่ละกิเลสเป็นสมุจเฉทได้ตามที่พระโสดาบันละไปแล้ว กับทั้งทำราคะ โทสะ โมหะให้เบาบางลง เป็นผู้ที่ยังมาสู่ตระกูลเพียงครั้งเดียว แบ่งออกเป็น ๕ จำพวก คือ

๑. อิธ ปตฺวา อิธ ปรินิพฺพายี พระสกิทาคามีบุคคลที่จะได้สำเร็จปรินิพพานในโลกนี้

๒. อิธ ปตฺวา ตตฺถ ปรินิพฺพายี พระสกิทาคามีบุคคลที่จะได้สำเร็จปรินิพพาน เมื่อปฏิสนธิในเทวโลกแล้ว

๓. ตตฺถ ตตฺถ ปตฺวา ปรินิพฺพายี พระสกิทาคามีบุคคลที่จะได้สำเร็จปรินิพพานในเทวโลกชาตินั่นเอง

๔. ตตฺถ ตตฺถ อิธ ปรินิพฺพายี พระสกิทาคามีบุคคลที่จะได้สำเร็จปรินิพพานเมื่อจากเทวโลกมาปฏิสนธิในมนุษย์โลกแล้ว

๕. อิธ ปตฺวา ตตฺถ นิพฺพตฺติตฺวา อิธ ปรินิพฺพายี ได้แก่ พระอริยสาวกที่สำเร็จเป็นพระสกิทาคามีในมนุษย์โลกแล้วได้ไปปฏิสนธิในเทวโลกจุติจากเทวโลกมาปฏิสนธิในมนุษย์โลก แล้วสำเร็จเป็นพระอนาคามี และเป็นพระอรหันต์ ดับขันธ์ปรินิพพาน,

การได้มาซึ่งสกิทาคามิผลญาณนั่น อุปมาเหมือนบุรุษผู้ปรารถนาจะถากถาง ทำสถานที่ให้เตียน จึงใช้มีด, จอบ, เสียม, ทำการถากถาง และขุดต้นไม้ต้นหญ้าให้ราบเตียนไปครั้งหนึ่งแล้ว แต่รากเหง้ายังไม่หมด เมื่อฝนตกพรำลงมา ไม่ช้าไม่นาน รากเหง้านั่นก็เป็นปัจจัยให้เจริญ เป็นต้น แตกสาขาใบขึ้นอีก บุรุษนั้นจึงนำจอบและเสียมขุดรากเหง้าต่อไปอีก เพื่อจะให้หมดสิ้นรากเหง้านั้นเป็นครั้งที่ ๒ และความสะอาดโล่งเตียนก็ปรากฏเป็นครั้งที่ ๒ อีก, อุปมาเหมือนพระโยคาวจรผู้เจริญวิปัสสนากรรมฐานญาณบังเกิดขึ้น จนถึงโสดาปัตติมรรคญาณและโสดาปัตติผลญาณ ได้พระนิพพานเป็นอารมณ์ สิ้นอาสวะกิเลส เป็นสมุจเฉท

ไปบ้างแล้ว แต่ยังไม่สิ้นกิเลสทั้งหมด ต่อมาจึงเจริญวิปัสสนา จนบรรลุสกิทาคามิมรรคญาณ สกิทาคามิผลญาณ ได้พระนิพพานเป็นอารมณ์อีกและทำราคะ, โทสะ, โมหะ ให้เบาบางลง

๓. *อนาคามิผลญาณ* ญาณที่รู้พระนิพพาน ต่อจากอนาคามิมรรคญาณ ที่ทำไม่ให้มาสู่กามภูมิอีก องค์ธรรมได้แก่ ปัญญาเจตสิกที่ประกอบกับอนาคามิผลจิต ซึ่งเกิดต่อจากอนาคามิมรรคโดยไม่มีระหว่างคั่น เป็นอกาลิโก อนาคามิผลญาณก็เกิดขึ้นทันที ได้พระนิพพานเป็นอารมณ์ ๒-๓ ขณะ สำเร็จเป็นอนาคามีอริยบุคคล ละสัญโญชน์ได้อีก ๒ อย่างเด็ดขาด คือ กามราคะ ความกำหนัดในกาม, และปฏิฆะ ความโกรธ ขาดจากสันดานของพระอนาคามี พระอนาคามีจึงไม่กลับมาสู่บ้านเรือน คือกามภูมิอีก มีสุทธาวาสพรหมโลกเป็นที่ไปจนกว่าจะสำเร็จเป็นพระอรหันต์ ปรินิพพาน, แบ่งพระอนาคามีเป็น ๕ จำพวก คือ

๑. อนฺตราปรินิพพายี ท่านผู้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ ปรินิพพานในสุทธาวาส เมื่อกึ่งอายุแรก

๒. อุปหจฺจปรินิพพายี ท่านผู้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ ปรินิพพานในสุทธาวาส เมื่อกึ่งอายุหลัง

๓. สสงฺขารปรินิพพายี ท่านผู้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ ปรินิพพานโดยความเพียร เผากิเลสมาก

๔. อสงฺขารปรินิพพายี ท่านผู้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ ปรินิพพานโดยความเพียร เผากิเลสไม่มากนัก

๕. อุทฺธงฺโสโต อกนิฏฺฐคามี ท่านผู้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ เมื่อจุติปฏิสนธิขึ้นไปจนถึงอกนิฏฐภูมิ

การปฏิบัติได้มาซึ่งอนาคามี อุปมาเหมือนบุรุษที่ได้พิจารณาเห็นถึงความทุกข์ยากลำบาก เป็นทาสของความรักและความชัง จึงสละตัดสินใจเด็ดเดี่ยวละขาดจากเคหสถานบ้านเรือนไปสู่สำนักบรรพชิต แล้วบำเพ็ญสมณธรรมได้รับความสงบแล้ว ไม่กลับมาอีกเลย, อุปมัยการเจริญวิปัสสนาได้พระโสดาบัน,

พระสกิทาคามีแล้ว แต่ยังมีความรัก ความชอบในกามอยู่ ต่อมาเห็นภัยในความรัก ความอาลัย จึงเจริญวิปัสสนาต่อไปจนบรรลุ อนาคามิผลญาณ ได้พระนิพพานเป็นอารมณ์ฉะนั้น

๔. <u>*อรหัตตผลญาณ*</u> ญาณรู้พระนิพพาน ต่อจากอรหัตตมรรคญาณ องค์ธรรมได้แก่ปัญญาเจตสิก ที่ประกอบด้วยอรหัตตผลจิต ได้พระนิพพานเป็นอารมณ์ ทำให้ได้รับการบูชาอย่างสูงยิ่ง เพราะเป็นผู้ไกลจากกิเลสแล้ว, เมื่ออรหัตตมรรคญาณเกิดขึ้นแล้ว อรหัตตผลญาณก็เกิดขึ้นทันที โดยไม่มีระหว่างคั่น ไม่ขึ้นแก่กาลเวลา แต่ประการใด เกิดขึ้น ๒ หรือ ๓ ขณะตามกำลังของทันทาภิญญาผู้รู้ช้า, หรือขิปปาภิญญาผู้รู้เร็ว เป็นอรหันตบุคคลขีณาสพ กิเลสตัณหาสิ้นแล้ว ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย ดับขันธ์แล้วจะเข้าสู่ปรินิพพาน เป็นบรมสุข ไม่ต้องเกิด, แก่, เจ็บ, ตายอีกต่อไป, เมื่ออรหันต์บังเกิดขึ้นแล้ว ได้พระนิพพานเป็นอารมณ์ ประหารกิเลสที่เหลือจากพระอริยะ ๓ จำพวกเบื้องต้น ประหารไม่ได้, ก็ประหารได้เด็ดขาดไม่เหลืออีกต่อไป เช่น ประหารสัญโญชน์ได้ ๕ ที่เหลือ คือ มานะ ความถือตัว, อวิชชา ความไม่รู้, อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่าน, รูปราคะ ความยินดีในรูปฌาน, อรูปราคะ ความยินดีในอรูปฌานได้โดยเด็ดขาด พร้อมทั้งอกุศลทั้งหลายอื่นอีกอย่างสิ้นเชิง สรุปแล้ว, พระอรหันต์ฆ่าอกุศลธรรมได้ทั้งหมด เว้นแต่พระสาวกยังละวาสนาที่เคยประพฤติมาจนเคยชินมาในอดีตชาติไม่ได้, ส่วนองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงตัดขาดได้ทั้งกิเลสและวาสนาสิ้นเชิงแน่นอน, กิเลสไม่มีแล้ว แสนสบายไม่มีอะไรจะเปรียบได้, พระอรหันต์ทั้งหลายในอดีตชาติได้สร้างบารมีมาไม่เหมือนกัน จึงแบ่งออกเป็น ๔ ประการ คือ

๑. *ปฏิสมฺภิทปฺปตฺโต* พระอรหันต์ที่สำเร็จพร้อมด้วยปฏิสัมภิทา ๔ คือ แตกฉานในอรรถ ๑, แตกฉานในธรรม ๑, แตกฉานในนิรุตติภาษา ๑, แตกฉานในปฏิภาน ๑;

๒. *ฉฬภิญฺโญ* พระอรหันต์ที่สำเร็จพร้อมด้วยอภิญญา ๖ คือ แสดงฤทธิ์ได้ ๑, ตาทิพย์ ๑, หูทิพย์ ๑, ระลึกชาติได้ ๑, รู้การเกิดตายของสัตว์ทั้งหลายได้ ๑, และรู้ทำอาสวะกิเลสให้สิ้น ๑;

๓. *เตวิชฺโช* พระอรหันต์ที่สำเร็จพร้อมด้วยวิชชา ๓ คือ ระลึกชาติหนหลังได้ ๑, รู้การเกิดตายของสัตว์ทั้งหลายได้ ๑, และรู้จักทำอาสวะกิเลสให้สิ้นไป ๑;

๔. *สุกฺขวิปสฺสโก* พระอรหันต์สำเร็จด้วยเจริญวิปัสสนาอย่างเดียว สิ้นกิเลสอาสวะอย่างเดียวเป็นสันติสุขอย่างเดียวไม่มีคุณสมบัติเหมือนพระอรหันต์ประเภทอื่น ๆ

พระอรหันต์ ๒ ประเภทอีกนัยหนึ่ง

๑. เจโตวิมุตฺติ ได้แก่ พระอรหันต์ที่เจริญสมาธิฌานมาโดยลำดับ และเจริญวิปัสสนาต่อไป ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์

๒. ปญฺญาวิมุตฺติ ได้แก่ พระอรหันต์ที่หลุดพ้นจากกิเลส โดยอำนาจแห่งการเจริญปัสสนาล้วน ๆ

พระอรหันต์ ๔ อีกนัยหนึ่ง

๑. ทุกฺขาปฏิปทา	ทนฺธาภิญฺญา	ปฏิบัติลำบาก	ตรัสรู้ช้า
๒. ทุกฺขาปฏิปทา	ขิปฺปาภิญฺญา	ปฏิบัติลำบาก	ตรัสรู้เร็ว
๓. สุขาปฏิปทา	ทนฺธาภิญฺญา	ปฏิบัติง่าย	ตรัสรู้ช้า
๔. สุขาปฏิปทา	ขิปฺปาภิญฺญา	ปฏิบัติง่าย	ตรัสรู้ง่าย

๑๖. ปัจจ–เวกขณญาณ

ปัจจเวกขณญาณ เป็นญาณที่ ๑๖ ต่อจากผลญาณ นับเป็นญาณสุดท้ายที่เกิดขึ้นพิจารณา มรรค, ผล, นิพพาน, กิเลสที่ละแล้ว หรือกิเลสที่เหลืออยู่, ปัจจเวกขณญาณ ย่อมมีแก่พระอริยสาวก คือพระโสดาบัน, พระสกิทาคามี, พระอนาคามี, และพระอรหันต์, แต่พระอรหันต์ไม่มีปัจจเวกขณญาณที่พิจารณากิเลสที่เหลืออยู่ เพราะท่านละกิเลสได้สิ้นเชิงแล้ว, ปัจจเวกขณญาณนี้ แม้ว่าจะพิจารณา มรรค, ผล, นิพพาน อันเป็นปฏิเวธธรรมได้ก็จริง, ธรรมในโลกุตตระพิจารณาในอดีตเท่านั้น เพราะปัจจเวกขณญาณเป็นญาณโลกีย์ ออกจากโลกุตตระมาแล้ว เช่นเดียวกับวิปัสสนาญาณนั่นเอง

ปัจจเวกขณญาณมี ๑๙

๑. ***มคฺคปจฺจเวกฺขณญาณ*** พิจารณามรรคเป็นอารมณ์ แบ่งออกเป็น ๔ ได้แก่

๑. มรรคปัจจเวกขณญาณ ของพระโสดาบัน ที่พิจารณาโสดาปัตติมรรค

๒. มรรคปัจจเวกขณญาณ ของพระสกิทาคามี ที่พิจารณาสกิทาคามิมรรค

๓. มรรคปัจจเวกขณญาณ ของพระอนาคามี ที่พิจารณาอนาคามิมรรค

๔. มรรคปัจจเวกขณญาณ ของพระอรหันต์ ที่พิจารณาอรหัตตมรรค

๒. ***ผลปจฺจเวกฺขณญาณ*** พิจารณาผลเป็นอารมณ์ แบ่งออกเป็น ๔ ได้แก่

๑. ผลปัจจเวกขณญาณ ของพระโสดาบัน ที่พิจารณาโสดาปัตติผล

๒. ผลปัจจเวกขณญาณ ของพระสกิทาคามี ที่พิจารณาสกิทาคามิผล

๓. ผลปัจจเวกขณญาณ ของพระอนาคามี ที่พิจารณาอนาคามิผล

๔. ผลปัจจเวกขณญาณ ของพระอรหันต์ ที่พิจารณาอรหัตตผล

๓. ***นิพฺพานปจฺจเวกฺขณญาณ*** พิจารณาพระนิพพาน ที่มรรคญาณ ผลญาณ ได้รู้มาแล้ว อันสงบระงับจากทุกข์ทั้งปวงเป็นอารมณ์ แบ่งออกเป็น ๔ ได้แก่

๑. นิพพานปัจจเวกขณญาณ ของพระโสดาบัน ที่พิจารณาพระนิพพาน ซึ่งโสดาปัตติมรรค โสดาปัตติผลได้รู้มาแล้ว

๒. นิพพานปัจจเวกขณญาณ ของพระสกิทาคามีที่พิจารณาพระนิพพาน ซึ่งสกิทาคามิมรรค สกิทาคามิผลได้รู้มาแล้ว

๓. นิพพานปัจจเวกขณญาณ ของพระอนาคามี ที่พิจารณาพระนิพพาน ซึ่งอนาคามิมรรค อนาคามิผลได้รู้มาแล้ว

๔. นิพพานปัจจเวกขณญาณ ของพระอรหันต์ ที่พิจารณาพระนิพพาน ซึ่งอรหัตตมรรค อรหัตตผลได้รู้มาแล้ว

๔. ***ปหีนกิเลสปจฺจเวกฺขณญาณ*** พิจารณากิเลสที่ละแล้ว แบ่งออกเป็น ๔ ได้แก่

๑. ปหีนกิเลสปจฺจเวกขณญาณ ของพระโสดาบัน พิจารณากิเลสอันโสดาปัตติมรรค ประหารเด็ดขาดแล้ว

๒. ปหีนกิเลสปจฺจเวกขณญาณ ของพระสกิทาคามี พิจารณากิเลสอันสกิทาคามิมรรค ประหารเด็ดขาดแล้ว

๓. ปหีนกิเลสปจฺจเวกขณญาณ ของพระอนาคามี พิจารณากิเลสอันอนาคามิมรรค ประหารเด็ดขาดแล้ว

๔. ปหีนกิเลสปจฺจเวกขณญาณ ของพระอรหันต์ พิจารณากิเลสอันอรหัตตมรรค ประหารเด็ดขาดแล้ว

๕. ***อวสิฏฺฐกิเลสปจฺจเวกฺขณญาณ*** พิจารณากิเลสที่ยังเหลืออยู่ แบ่งออกเป็น ๓ ได้แก่

๑. อวสิฏฐกิเลสปัจจเวกขณญาณ ของพระโสดาบัน ที่พิจารณากิเลสที่ยังเหลืออยู่ ที่โสดาปัตติมรรคมิได้ประหาร

๒. อวสิฏฐกิเลสปัจจเวกขณญาณ ของพระสกิทาคามี ที่พิจารณากิเลสที่ยังเหลืออยู่ ที่สกิทาคามิมรรคมิได้ประหาร

๓. อวสิฏฐกิเลสปัจจเวกขณญาณ ของพระอนาคามี ที่พิจารณากิเลสที่ยังเหลืออยู่ ที่อนาคามิมรรคมิได้ประหาร

(ส่วนพระอรหันต์ไม่มีอวสิฏฐกิเลสปัจจเวกขณญาณ เพราะได้ประหารกิเลสเด็ดขาดหมดสิ้นแล้วไม่เหลือไว้ให้พิจารณาเลย)

ปัจจเวกขณญาณของพระโสดาบัน, พระสกิทาคามี, พระอนาคามี ๓ จำพวกนี้ พิจารณาจำพวกละ ๕ รวมเป็นปัจจเวกขณญาณวาระ ๑๕ วาระ และพระอรหันต์มีปัจจเวกขณญาณ ๔ วาระรวมเข้าด้วยกัน เป็นปัจจเวกขณญาณ ๑๙ จึงเต็มบริบูรณ์

พระเสกขะบางองค์ไม่ได้พิจารณากิเลสที่ละแล้ว และไม่ได้พิจารณากิเลสที่ยังเหลืออยู่ในสันดานบ้างก็มี อาศัยเหตุที่มิได้พิจารณาเช่นนี้ ท้าวมหา

นามสากยราช จึงกราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า "กิเลสเช่นไรที่มีอยู่ในสันดานอันข้าพระองค์ยังละไม่ได้ โลภะ, โทสะ, โมหะ จึงทำให้จิตของข้าพระองค์ฟุ้งซ่านในเวลาบางครั้งบางคราว เพราะธรรมเช่นไร พระพุทธเจ้าข้า" ดังนี้ ทั้งๆ ที่ท้าวมหานามได้สำเร็จอนาคามีแล้ว

เหตุนั้นพระอริยะเจ้าทั้งหลาย ย่อมหมั่นพิจารณามรรค, ผล, นิพพาน, กิเลสที่ละแล้ว และกิเลสที่เหลืออยู่เป็นนิตย์ จิตย่อมสงบเป็นสันติสุข เสวยวิมุตติสุข อันกามสุข ฌานสุขไม่เทียมถึง มีจิตน้อมไปแล้ว สู่มหาสันติสุขนี้เป็นนิตยกาล จวบจนปรินิพพานดับสนิท พ้นทุกข์ภัยโดยประการทั้งปวง

ขยายคำว่า โสดาปัตติมรรค จากวิสุทธิมรรคมหาฎีกา

คำว่า **โสดาปัตติมรรค**นั้น เมื่อแยกออกแล้ว แยกออกเป็น ๔ บท คือ โสตะบทหนึ่ง, **อาปัตติ**บทหนึ่ง, **มัคคะ**บทหนึ่ง, **จิตตะ**บทหนึ่ง, **โสตะ** แปลว่า กระแสน้ำ มีองค์มรรค ๘ ที่มีสภาพเหมือนกระแสน้ำ, อาปัตติ เข้าถึง อริยมรรค, มัคคะ ทาง, จิตตะ จิต, เมื่อรวมกันเข้าแล้ว แปลว่า จิตที่ประกอบด้วยมรรค ๘ มีสภาพเหมือนกระแสน้ำที่เข้าไปสู่อริยมรรคเป็นครั้งแรก, มีวจนัตถะว่า**สวติสนฺติะโสโต** กระแสน้ำชื่อว่าโสตะ เพราะเป็นผู้ไหลไปไม่ทวนกลับ ได้แก่ กระแสน้ำที่ไหลไปสู่แม่น้ำ, **โสโตวิยาติะโสโต** อริยมรรค ชื่อว่า โสตะ เพราะเหมือนกระแสน้ำ, **อาทิโต ปชฺชนะอาปตฺติ** การเข้าถึงอริยมรรคเป็นครั้งแรก ชื่อว่า อาปตฺติ, โสตสฺส อาปตฺติะ โสตาปตฺติ การเข้าถึงอริยมรรคที่มีสภาพเหมือนกระแสน้ำของปุถุชน มรรคเป็นครั้งแรกชื่อว่า **โสตาปตฺติ, นิพฺพานตฺถิเกหิ มคฺคียตีติะมคฺโค** สายกลาง คือองค์มรรค ๘ เหล่านี้ ผู้ปรารถนานิพพานทั้งหลายควรแสวงหา ฉะนั้นทางสายกลางนั้น ชื่อว่า มรรค, **กิเลเส มาเรนฺโต คจฺฉตีติะมคฺโค** ทางสายกลาง คือองค์มรรค ๘ นี้เป็นผู้ฆ่ากิเลส และเป็นผู้เข้าถึงนิพพาน ฉะนั้น ทางสายกลางนั้น ชื่อว่า มรรค, **โสตาปตฺติ จ สา มคฺโค จาติะ โสตาปตฺติมคฺโค** ทางสายกลาง คือองค์มรรค ๘ นี้เป็นผู้เข้าถึงอริยมรรคที่มีสภาพเหมือนกระแสน้ำเป็นครั้งแรกด้วย เป็นทางที่ควรแสวงหาด้วย ฉะนั้น จึงชื่อว่าโสดาปัตติมรรค

อีกนัยหนึ่ง ทางสายกลางมีองค์ ๘ เป็นผู้เข้าถึงอริยมรรคที่มีสภาพเหมือนกระแสน้ำเป็นครั้งแรกด้วย เป็นผู้ฆ่ากิเลสและเป็นผู้เข้าถึงนิพพานด้วย ชื่อว่า โสดาปัตติมรรค, **โสตาปตฺติ มคฺเคน สมฺปยุตฺตํ จิตฺตนฺติะ โสตาปตฺติมคฺคจิตฺติ** จิตที่ประกอบด้วยมรรค ๘ ซึ่งเป็นผู้เข้าถึง ฉะนั้น ชื่อว่า โสดาปัตติมรรคจิต

ความตรัสรู้ตลอดในโลกุตตระ พ้นจากโลกอันเป็นส่วนปฏิเวธธรรม ได้แก่ปัญญาเจตสิกเกิดขึ้นพร้อมกับโลกุตรจิต, มีวัตถุอาศัยเดียวกันกับโลกุตตรจิต, ญาณโลกุตตระนี้ประชุมพร้อมด้วยโพธิปักขิยธรรม ประกอบกับมรรคจิต เรียกว่า มรรคญาณ, ประกอบกับผลจิต เรียกว่า ผลญาณ; ฝ่ายมรรคญาณ ๔, ผลญาณ ๔, ต่างได้โลกุตตรอารมณ์ คือ พระนิพพานเป็นอารมณ์, มีพระนิพพานเป็นที่รู้, เป็นที่เห็น, เป็นที่ได้, เป็นที่ถึง, เป็นที่บรรลุ, เป็นญาณความรู้ต่างจากโลกียะ ไม่มีอะไรในโลกนี้ที่จะไปเทียบเคียงกับความรู้ในโลกุตตระให้ตรงกับความจริงนั้นได้, พระอริยเจ้าทั้งหลายเป็นส่วนมาก ไม่แสดงความเข้าไปรู้เข้าไปเห็นแก่ปุถุชนเลย เพราะไม่สามารถให้ปุถุชนรู้ได้เลย ถ้าไม่มีการปฏิบัติให้ถึงให้บรรลุ, การรู้ด้วยอนุมาน, การฟัง, การคิด และการเจริญภาวนา แต่มรรคญาณยังไม่เกิด ก็ไม่สามารถจะรู้อย่างแท้จริงได้; เมื่อใดได้เจริญวิปัสสนากรรมฐานจนข้ามโคตรปุถุชนไปสู่อริยโคตร, เมื่อนั้นได้มีญาณโลกุตตระเกิดขึ้นแล้ว ก็รู้แจ้งแทงตลอดในอารมณ์นอกโลก สิ้นสงสัยโดยไม่ต้องอาศัยความจำมาคาดคะเน, เมื่อใดรู้โดยปัญญาโลกุตตระแท้, เมื่อนั้นก็จะสิ้นปัญหาที่จะต้องไต่ถามในสำนักใดๆ เพราะมารู้แจ้งแทงตลอดเฉพาะตนเสียแล้ว รู้แทนกันไม่ได้ ผู้ใดปฏิบัติถูกทางมรรคจนได้บรรลุถึง ผู้นั้นเป็นผู้รู้เฉพาะตน ญาณความรู้ความเห็นอันบริสุทธิ์หมดจดจากกิเลส อันประกอบกับโลกุตตรจิต ๘ ได้พระนิพพานเป็นอารมณ์นั้นจักได้แสดงเป็นลำดับ ดังนี้

๑. **โสดาปัตติมรรคญาณ** ปัญญาความรู้ที่ประกอบด้วยโสดาปัตติมรรคจิตเกิดขึ้นเพราะญาณโลกิยะเป็นปัจจัยกันมาถึงโคตรภูญาณ โดยไม่มีระหว่างคั่น โสดาปัตติมรรคญาณก็เกิดขึ้นทันที ได้พระนิพพานเป็นอารมณ์ เป็นครั้งแรก

ที่ได้เห็น, ได้รู้ความสิ้นไปแห่งการหมุนเวียน ไม่เกิดอีก ชื่อว่า เป็นผู้เข้าถึงกระแสพระนิพพานขณะจิตหนึ่ง ไม่มีระหว่างคั่น โสดาปัตติผลก็เกิดขึ้นทันที

๒. **โสดาปัตติผลญาณ** ปัญญาความรู้ ที่ประกอบด้วยโสดาปัตติผลจิตเกิดขึ้น เพราะญาณโสดาปัตติผลส่งให้ได้พระนิพพานเป็นอารมณ์ เช่นเดียวกันเกิด ๒-๓ ขณะจิต แล้วดับลง, พระพุทธองค์ทรงขนานนามผู้นั้นว่า พระโสดาบันอริยบุคคลเป็นผู้แน่วแน่ว่า ที่จะสิ้นทุกข์ ประหารโลภะ ที่นำไปสู่อบายภูมิได้สิ้น, ทำให้สังขารวัฏเหือดแห้ง, ทำลายความเห็นผิดได้สิ้นเชิง, สิ้นจากเวรภัยทั้งหลายเท่ากับเป็นบุตรของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอย่างแท้จริง จะเกิดในภายหน้าอย่างมากเพียง ๗ ชาติ เท่านั้น, เป็นผู้มีศีล ๕ อันไม่หัก, ไม่รั่ว, ไม่ด่าง, ไม่พร้อย, ไม่ปรารถนาโลกิยะมากนัก ควรแก่การสรรเสริญ;

อกุศลที่พระโสดาบันละได้เด็ดขาด ไม่เกิดในสันดานอีกนั้นคือ จิตโลภที่ประกอบด้วย วิจิกิจฉา ความสงสัยอีก ๑ ดวง และละเจตสิกได้อีก ๔ ดวง คือ ทิฏฐิ, วิจิกิจฉา, อิสสา, มัจฉริยะ, และละสัญโญชน์เครื่องผูกอีก ๓ ดวง คือ ทิฏฐิ ความเห็นผิด, วิจิกิจฉา ความสงสัย, และสีลพัตตปรามาส คือ ศีล, พรต นอกพระพุทธศาสนา; และละนิวรณ์เครื่องกีดกันได้อีก ๑ คือ วิจิกิจฉา ความสงสัย, และละอุปทาน ความยึดมั่นได้อีก ๓ คือ

๑. *ทิฏฐุปาทาน* ความยึดมั่นในความเห็น ๒. *สีลพัตตุปาทาน* ความยึดมั่นในศีลพรต, ๓. *อัตตวาทุปาทาน* ความยึดมั่นในคำพูดของตน, และละคันถะ ความเห็นเครื่องผูกมัดไว้ ๒ คือ ๑. สีลพัตตปรมาสกายคันถะ ความประชุมแห่งความยึดมั่นว่า ของตนถูก, ของผู้อื่นผิดหมด และละโยคะ เครื่องประกอบไว้ ๑ คือ ทิฏฐิโยคะ เครื่องประกอบคือ ความเห็นผิด และละโอฆะ กิเลสเหมือนห้วงน้ำได้อีก ๑ คือ ทิฏฐิโอฆะ ห้วงน้ำคือ ทิฏฐิ และละอาสวะ เครื่องหมักดองได้อีก ๑ คือ ทิฏฐาสวะ เครื่องหมักดอง คือความเห็นผิด

(*พระสกิทาคามี* จาก ปรมัตถมัญชูสา มหาฎีกาวิสุทธิมรรค)

สกิทาคามิมรรค วิเคราะห์ว่า สกิทาคามิมคฺเคน สมฺปยุตฺตํ จิตฺตํ = สกิทาคา มิมคฺคจิตฺตํ จิตที่เกิดพร้อมด้วย สกิทาคามิมรรคญาณ ชื่อว่า สกิทาคามิมรรคจิต

สกิทาคามิผล วิเคราะห์ว่า สกิทาคามิผเล ปริยาปนฺนํ จิตฺตํ = สกิทาคามิผลํ จิตฺตํ จิตที่นับเนื่องในสกิทาคามิผลญาณ ชื่อว่า สกิทาคามิผลจิต

สกิทาคามิมรรคญาณ ความรู้ คือปัญญาเจตสิก ที่เกิดขึ้นประกอบด้วย สกิทาคามิมรรคจิต ด้วยการเลิกละจาก ปัจจเวกขณญาณ ที่พิจารณา โสดาปัตติมรรค, โสดาปัตติผล, กิเลสที่พระโสดาบันละไว้แล้ว และกิเลสที่ยังเหลืออยู่ ตลอดถึงการพิจารณาพระนิพพาน ที่พระโสดาบันเข้าไปเห็นทั้ง ๕ อันใดอันหนึ่ง ด้วยการเว้นเสีย, กลับมาเจริญวิปัสสนาต่อไปใหม่ ในขณะที่กำลังนั่งอยู่ก็ดี, ในเวลาล่วงไปแล้วหนึ่งวันก็ดี, ในเวลาล่วงไปแล้วหนึ่งเดือนก็ดี, ในเวลาล่วงไปแล้วหนึ่งปีก็ดี ตั้งต้นกำหนดรู้รูปนามให้เห็นเกิดดับ เป็นอนิจจัง, ทุกขัง, อนัตตา ปรากฏติดอยู่ที่รูปนาม รูปนั้นละเอียดกว่าแต่ก่อน แต่เห็นได้ชัดเจนเช่นเดียวกัน ผ่านญาณตั้งแต่ อุทยัพพยญาณ จนถึงสังขารุเปกขาญาณแล้ว เป็นกำลังให้เกิด อาวัชชนจิตในมโนทวาร ขึ้นสู่อนุโลมญาณ ๓ ขณะ และเกิดโวทาน โดยไม่มีระหว่างคั่น สกิทาคามิมรรค ย่อมเกิดทันที ได้พระนิพพานเป็นอารมณ์ ตัดกามราคะ และพยาบาทให้เบาลง

พระสกิทาคามี ๕ ประเภทคือ

๑. อิธ ปตฺวา ปรินิพฺพายี คือ พระสกิทาคามีที่จักสำเร็จมรรคผลสูงสุดแล้ว จักปรินิพพานในมนุสสโลกนี้

๒. ตตฺถ ปตฺวา ตตฺถ ปรินิพฺพายี คือ พระสกิทาคามี ที่จักสำเร็จมรรคผลสูงสุดในเทวโลกแล้ว จักปรินิพพานในเทวโลกนั้น

๓. อิธ ปตฺวา ตตฺถ ปรินิพฺพายี คือ พระสกิทาคามี ที่สำเร็จพระสกิทาคามีในมนุสสโลกแล้ว จักไปสำเร็จพระอรหันต์ในเทวโลกแล้ว จักปรินิพพานในเทวโลกนั้น

๔. ตตฺถ ปตฺวา อิธ ปรินิพฺพายี คือ พระสกิทาคามี ที่สำเร็จในเทวโลกแล้ว จักกลับมาปรินิพพานในมนุสสโลก

๕. อิธ ปตฺวา ตตฺถ นิพฺพตฺติตฺวา อิธ ปรินิพฺพายี คือ พระสกิทาคามี ที่สำเร็จในมนุสสโลก และไปปฏิสนธิในเทวโลก กลับมาปรินิพพานในมนุสสโลก

พระอนาคามี มาในปรมัตถมัญชูสา มหาฎีกาวิสุทธิมรรค

อนาคามิมรรคจิต วิเคราะห์ว่า อนาคามิมคฺเคน สมฺปยุตฺตํ จิตฺตํ = อนาคามิมคฺคจิตฺตํ จิตที่เกิดพร้อมด้วย อนาคามิมรรคญาณ ชื่อว่า อนาคามิมรรคจิต

อนาคามิผล วิเคราะห์ว่า อนาคามิผเล ปริยาปนฺนํ จิตฺตํ = อนาคามิผล จิตฺตํ จิตที่นับเนื่องในอนาคามิผล ชื่อว่า อนาคามิผลจิต

อนาคามิมรรคญาณ ญาณความรู้ คือองค์ปัญญาเจตสิก ที่จิตได้นิพพานเป็นอารมณ์, เมื่อปัจจเวกขณญาณ พิจารณาสกิทาคามิมรรค, สกิทาคามิผล, นิพพาน, กิเลสที่ละกิเลสที่เหลืออยู่ มีความปรารถนาใคร่ที่จะปฏิบัติธรรมเบื้องสูงยิ่งๆ ขึ้นไป จึงจะเลิกไปจากปัจจเวกขณะพิจารณามรรค, ผล, นิพพาน, กิเลสที่ละและกิเลสที่เหมือนนั้น มาเจริญวิปัสสนาใหม่ ตั้งแต่อุทยัพพยญาณขึ้นไป เห็นรูปนามเกิดดับเป็นอนิจจัง, ทุกขัง, อนัตตา แม้รูปนามนี้จะละเอียดมาก แต่มีญาณเข้าไปรู้ชัดแจ่มแจ้งเหมือนกัน จนขึ้นถึง อนุโลมญาณ ผ่านโวทาน ข้ามจาก สกิทาคามิผลไปสู่อนาคามิมรรคญาณ ได้พระนิพพานเป็นอารมณ์พร้อมกับการสิ้นไปแห่งกามราคะ, พยาบาทให้สิ้นสุดลงไม่เกิดอีก

อนาคามิผลญาณ ญาณความรู้ คือองค์ปัญญาเจตสิก ที่ประกอบด้วยอนาคามิผลจิต ได้พระนิพพานเป็นอารมณ์ ซึ่งต่อเนื่องมาจากอนาคามิมรรคญาณ เมื่ออนาคามิมรรคญาณเกิดขึ้น ดับลงไม่มีระหว่างคั่น อนาคามิผลญาณก็เกิดขึ้นทันที

ได้พระนิพพานเป็นอารมณ์ ๒-๓ ขณะจิต สำเร็จเป็นอนาคามีอริยบุคคล ละอกุศลบางอย่างได้เด็ดขาด เพิ่มขึ้นจากพระโสดาบัน พระสกิทาคามี มีดังนี้ ละอกุศลกรรมบถได้เด็ดขาด คือ ปิสุณาวาจา พูดส่อเสียด, ผรุสวาจา พูดคำหยาบ, และพยาบาทปองร้าย และละโทสกิเลสได้เด็ดขาดไม่เกิดอีก, ละอนุสัยได้ ๒ คือ กามราคานุสัย ความรักใคร่ที่นอนเนื่องอยู่ในสันดาน, ละปฏิฆานุสัย ความโกรธที่นอนเนื่องอยู่ในสันดาน ดับสิ้นจากสันดานไม่เกิดอีกเลย, ละกามราคสัญโญชน์ ผูกความรักใคร่ในกามารมณ์ และละปฏิฆสัญโญชน์ และความผูกโกรธไว้ได้เด็ดขาดไม่เกิดขึ้นอีก;

ละนิวรณ์ได้อีก ๒ คือ กามฉันทนิวรณ์ เครื่องกั้น คือความรักใคร่ในกาม, และพยาบาทนิวรณ์ เครื่องกั้น คือความชังเสียสิ้นไม่มาเป็นเครื่องกั้นอีกเลย

ละพยาบาทกายคันถะ เครื่องผูกมัด คือความโกรธได้เด็ดขาด, ละกามโยคะ ความประกอบไว้ในกามได้อย่างเด็ดขาด, ละกามโมฆะห้วงน้ำ คือความใคร่ได้อย่างเด็ดขาด, ละกามาสวะ เครื่องหมักดอง คือ กามได้อย่างเด็ดขาด

พระอนาคามี ไม่กลับมาสู่เรือน คือกามภูมิอีก มีสุทธาวาสพรหมโลกเป็นที่แบ่งเป็น ๕ ประเภท คือ

๑. *อันตราปรินิพพายี* สำเร็จเป็นพระอรหันต์ ปรินิพพานในสุทธาวาสเมื่อกึ่งอายุแรก

๒. *อุปหัจจปรินิพพายี* สำเร็จเป็นพระอรหันต์ ปรินิพพานในสุทธาวาสภายในอายุครึ่งหลัง ของสุทธาวาสพรหมโลกที่ท่านไปอุบัติเกิดขึ้น

๓. *สสังขารปรินิพพายี* ได้แก่ท่านอนาคามีบุคคลที่ไปอุบัติเกิด ณ สุทธาวาสพรหมโลกใดภูมิหนึ่งแล้ว ก็สำเร็จอรหันต์ในภูมินั้นต้องใช้ความเพียรอย่างแรงกล้า แล้วก็ดับขันธ์ปรินิพพาน

๔. *อสังขารปรินิพพายี* ได้แก่ท่านอนาคามีบุคคล ที่ไปอุบัติเกิด ณ สุทธาวาสพรหมโลกภูมิใดภูมิหนึ่งแล้ว ก็สำเร็จเป็นพระอรหันต์ในภูมินั้น โดยสะดวกสบายไม่ต้องใช้ความเพียรมาก แล้วก็ดับขันธ์ปรินิพพาน

๕. *อุทธังโสโต อกนิฏฐคามี* ได้แก่พระอนาคามีบุคคล ที่ไปอุบัติเกิด ณ สุทธาวาส พรหมโลกชั้นต่ำ คือ ชั้นอวิหาสุทธาวาสแล้วจุติไปอุบัติเกิดในสุทธาวาสพรหมโลกชั้นสูงๆ ขึ้นไปตามลำดับ คือ อตัปปาภูมิ, สุทัสสาภูมิ, สุทัสสีภูมิ, อกนิฏฐภูมิ แล้วก็เข้าไปปรินิพพานในภูมินั้น

เหตุที่ทำให้ท่านพระอนาคามีไปอุบัติเกิดต่างชั้นกัน

การที่พระอนาคามี ไปปฏิสนธิในพรหมโลกสุทธาวาสต่างชั้นกันนั้น ก็สุดแท้แต่บารมี อินทรีย์แห่งตน ๆ ที่เคยอบรมบำเพ็ญมา ตามประเภทแห่งอินทรีย์ทั้ง ๕ คือ

๑. พระอนาคามีบุคคล ผู้บำเพ็ญวิปัสสนาภาวนา ยังตติยมรรคให้บังเกิดในสันดานของตนนั้น ในขณะที่เจริญวิปัสสนาอยู่ปรากฏว่า มี**สัทธินทรีย์** แก่กล้ากว่าอินทรีย์อื่นๆ พระอนาคามีบุคคลประเภทนี้ ครั้นสิ้นชีพตักษัยแล้ว ย่อมไปถือปฏิสนธิ ณ อวิหาสุทธาวาสพรหมโลก

๒. พระอนาคามีบุคคล ผู้บำเพ็ญวิปัสสนาภาวนา และในขณะที่เจริญวิปัสสนาอยู่นั้น ปรากฏว่ามี**วิริยินทรีย์** แก่กล้ากว่าอินทรีย์อื่น ๆ พระอนาคามีบุคคลประเภทนี้ ครั้นสิ้นชีพตักษัยแล้ว ย่อมถือปฏิสนธิ ณ อตัปปาสุทธวาสพรหมโลก

๓. พระอนาคามีบุคคล ผู้บำเพ็ญวิปัสสนาภาวนา และในขณะที่เจริญวิปัสสนาอยู่นั้นปรากฏว่ามี**สตินทรีย์** แก่กล้ากว่าอินทรีย์อื่นๆ พระอนาคามี บุคคลประเภทนี้ ครั้นสิ้นชีพตักษัยแล้ว ย่อมไปถือปฏิสนธิ ณ สุทัสสาสุทธาวาสพรหมโลก

๔. พระอนาคามีบุคคล ผู้บำเพ็ญวิปัสสนาภาวนา และในขณะที่เจริญวิปัสสนาอยู่นั้น ก็ปรากฏว่ามี**สมาธินทรีย์** แก่กล้ากว่าอินทรีย์อื่นๆ พระอนาคามีบุคคลประเภทนี้ ครั้นสิ้นชีพตักษัยแล้ว ย่อมไปถือปฏิสนธิ ณ สุทัสสีสุทธาวาสพรหมโลก

๕. พระอนาคามีบุคคล ผู้บำเพ็ญวิปัสสนาภาวนา และในขณะที่เจริญวิปัสสนาอยู่นั้น ปรากฏว่ามี**ปัญญินทรีย์** แก่กล้ากว่าอินทรีย์อื่นๆ พระอนาคามีบุคคลประเภทนี้ ครั้นสิ้นชีพตักษัยแล้ว ย่อมไปถือปฏิสนธิ ณ อกนิฏฐสุทธาวาสพรหมโลก

การปฏิบัติให้ได้มาซึ่งพระอนาคามี อุปมาเหมือนบุคคลพิจารณาเห็นความทุกข์ยากลำบาก ที่เป็นทาสของตัณหาและโทสะ จึงตัดสินใจเด็ดเดี่ยวละจากเคหสถานบ้านเรือนไปสู่สำนักบรรพชิตแล้ว บำเพ็ญสมณธรรม ได้รับความสงบไม่กลับมาอีกเลย, การเจริญวิปัสสนาจนได้เป็นพระโสดาบัน และพระสกิทาคามีแล้ว แต่ยังมีความรักความชอบใจในกามารมณ์อยู่ ต่อมาเห็นภัยในความรักใคร่ความอาลัย จึงเจริญวิปัสสนาต่อไป จนได้บรรลุพระอนาคามิผลได้พระนิพพานเป็นอารมณ์

(พระอรหันต์มาในคัมภีร์ พระปรมัตถมัญชูสา มหาฎีกาพระวิสุทธิมรรค อรหัตตมรรคจิต)

วิเคราะห์ว่า *อรหตฺตมคฺเคน สมฺปยุตฺตํ จิตฺตํ* = อรหตฺตมคฺคจิตฺตํ จิตที่เกิดพร้อมด้วยอรหัตตมรรคญาณ ชื่อว่าอรหัตตมรรคจิต

อรหัตตผลจิต วิเคราะห์ว่า อรหตฺตผเล ปริยาปนฺนํ จิตฺตํ = อรหตฺตผลจิตฺตํ จิตที่นับเนื่องในอรหัตตผลญาณ ชื่อว่า อรหัตตผลจิต

อรหัตตมรรคญาณ ญาณความรู้ อันเป็นปัญญาเจตสิกที่ประกอบกับอรหัตตมรรคจิต ได้พระนิพพานเป็นอารมณ์ เมื่อปัจจเวกขณญาณของพระอนาคามีพิจารณามรรค, ผล, นิพพาน, และกิเลสที่ละแล้ว และที่เหลืออยู่ปรารถนาใคร่จะทำมรรคผลให้ถึงที่สุด, จึงได้เลิกจากการพิจารณา มรรค, ผล, นิพพาน, กิเลสที่ละแล้ว และเหลืออยู่, ในเวลาที่นั่งอยู่บ้าง, ในเวลาที่ล่วงไป ๑ วันบ้าง, ๑ เดือนบ้าง, ๑ ปีบ้าง ในสุทธาวาสชั้นใดชั้นหนึ่ง มาพิจารณารูปนาม ด้วยวิปัสสนาญาณเกิดปัญญาหยั่งรู้รูปนาม แม้รูปนามจะละเอียดอ่อนสักปานใดก็ตาม วิปัสสนาญาณนั้น จะคมกล้าสามารถที่จะเห็นได้เด่นชัด แจ่มแจ้งทุกเมื่อ, ทุกขณะที่รูปนามเกิดดับ มีอนิจจลักษณะ, ทุกขลักษณะ, อนัตตลักษณะติดอยู่ ปรากฏอยู่ผ่านอุทยัพพยญาณ จนถึงสังขารุเปกขาญาณ จนถึงอนุโลมญาณ ทำหน้าที่ประหารกิเลส ถึงโวทานบริสุทธิ์สะอาด น้อมไปสู่พระนิพพานไม่มีอะไรคั่น อรหัตตมรรคญาณก็เกิดขึ้นทันที เห็นพระนิพพาน สิ้นอาสวกิเลส เป็นสมุจเฉทประหารปานประหนึ่งว่า สายฟ้าได้ผ่าลงสู่วัตถุธาตุ มีต้นไม้และตึกรามบ้านเรือน เป็นต้นขาดสะบั้นและขาดละเอียดพินาศไปฉะนั้น แม้แต่โคตรเพชรโคตรเหล็กแสนที่จะแข็ง ไม่มีอะไรเปรียบปานได้ ก็พังพินาศแหลกลาญไปด้วย อำนาจของสายฟ้านั้น ในขณะนั้นก็พลันให้บังเกิดอรหัตตผล

อรหัตตผลญาณ ญาณความรู้ คือองค์ปัญญาเจตสิกที่ประกอบกับอรหัตตผลจิต ได้พระนิพพานเป็นอารมณ์ เมื่ออรหัตตมรรคญาณเกิดขึ้นแล้ว ไม่มีระหว่างคั่น อรหัตตผลญาณก็เกิดขึ้นทันที ไม่ขึ้นแก่กาลเวลาประการใด อรหัตตญาณก็เกิดขึ้น ๒-๓ ขณะตามกำลังของทันทาภิญญา คือตรัสรู้ช้า และขิปปาภิญญา

คือตรัสรู้เร็ว ได้พระนิพพานเป็นอารมณ์ เป็นพระอรหันต์อริยบุคคลผู้ขีณาสพ มีกิเลสตัณหาอันสิ้นแล้ว ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย ดับขันธ์แล้วจะเข้าสู่พระนิพพาน อันเป็นแดนบรมสุขไม่ต้องเกิด, แก่, เจ็บ, ตาย, อีกต่อไป เมื่ออรหัตตผลเกิดขึ้นแล้ว ได้พระนิพพานเป็นอารมณ์ ประหารกิเลสที่เหลือจากพระอริยมรรคญาณจำพวกเบื้องต้น ยังประหารไม่ได้ ท่านประหารได้หมด ไม่มีเหลืออีกต่อไป ขันธ์ของพระอรหันต์ที่ยังไม่ดับเรียกว่า วิสุทธิขันธ์ อันบริสุทธิ์เหมือนน้ำมันที่กลั่นแล้วได้ร้อยครั้ง ฉะนั้นอกุศลทั้งหลายที่ถูกประหาร คืออรหัตตผลเกิดขึ้นแล้วนั้น มีดังนี้ คือ

๑. ละจิตโลภ ที่ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด ๔ ดวง, กับจิตหลงที่ประกอบด้วยความฟุ้งซ่านอีก ๑ ดวง ได้เด็ดขาด

๒. ละโมหเจตสิก คือความไม่รู้, และอหิริกเจตสิก คือความไม่ละอายต่อบาป, และอโนตตัปปเจตสิก ความไม่เกรงกลัวต่อบาป, และอุทธัจจเจตสิก เจตสิกที่ฟุ้งซ่าน, และโลภเจตสิก เจตสิกที่อยากได้, และมานเจตสิก เจตสิกที่ถือตัว, และละถีนมิทธเจตสิก เจตสิกที่ง่วงเหงาหาวนอน เสียได้เด็ดขาด ไม่มีในสันดานอีกแล้ว

๓. ละอกุศลที่เหลืออีก ๓ คือ สัมผัปปลาปวาจา คำพูดที่เพ้อเจ้อเหลวไหล, และละอภิชฌา ความเพ่งเล็งได้เด็ดขาด

๔. ละโลภกิเลส, โมหกิเลส, มานกิเลส, ถีนกิเลส อันเป็นเครื่องเศร้าหมองเสียเด็ดขาด

๕. ละสัญโญชน์ ได้ ๓ คือ ภวสัญโญชน์ ผูกไว้ในภพ, มานสัญโญชน์ ผูกไว้ในมานะ, อวิชชาสัญโญชน์ ผูกไว้ในอวิชชา โดยสิ้นสุดลงไม่มีอะไรเหลือ นี้นับตามนัยอภิธรรม

ถ้าจะนับตามพระสูตรนับดังนี้ ท่านพระอรหัตบุคคลละสัญโญชน์ได้ ๕ คือ รูปราคะ ความชอบใจในรูปฌาน, ในรูปธรรม ๑, อรูปราคะ ความชอบใจในอรูปฌาน, ในอรูปธรรม ๑, มานะคือความถือตัว ๑, อุธัจจะ ความฟุ้งซ่าน ๑, อวิชชา ความไม่รู้ ๑, โดยหมดสิ้นกิเลสทั้งหลายจะไม่เกิดในจิตสันดานของพระอรหันต์อีกเลย

๖. ละอนุสัยได้ ๓ คือ มานานุสัย มานะที่นอนอยู่ในสันดาน ๑, ภวานุสัย ความชอบใจในภพที่นอนในสันดาน ๑, อวิชชานุสัย ความไม่รู้ที่นอนในสันดาน ๑

๗. ละนิวรณ์ ได้ ๓ คือ ถีนมิทธนิวรณ์ เครื่องกีดกันคือความง่วงเหงาหาวนอน, อุทธัจจนิวรณ์ เครื่องกีดกัน คือ ความฟุ้งซ่าน ๑, อวิชชานิวรณ์ เครื่องกีดกันคือความไม่รู้ ๑

๘. ละอุปาทานที่เหลือ คือ กามุปาทาน ความยึดมั่นในกาม ๑

๙. ละคันถะที่เหลือ คือ อภิชฌากายคันถะ เครื่องผูกมัดคือ ความเพ่งเล็งอยากได้ ๑

๑๐. ละโยคะที่เหลือ ๒ คือ ภวโยคะ การประกอบในภพ ๑, อวิชโชคะ การประกอบไว้ในความรู้ ๑.

(โลกุตตรธรรม มาในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะและอภิธัมมัตถวิภาวินี)

ความหมายของคำว่า **โลกุตตรธรรม**

โลกโต อุตฺตรตีติ = โลกุตฺตรํ จิตใดพ้นจากโลก เพราะเหตุนั้น จิตนั้น เรียกว่า โลกุตตรจิต.

มรรค

คำว่า มรรค *กิเลเส มาเรตพฺพโต คจฺฉตีติ* = มคฺโค สภาวธรรมใดฆ่ากิเลสเป็นสมุจเฉทประหาร เพราะเหตุนั้น สภาวธรรมนั้น ชื่อว่า มรรค, มรรคจิต *มคฺเคน สมฺปยุตฺตํ จิตฺตํ* = มคฺคจิตฺตํ จิตที่สัมปยุตด้วยมรรค ชื่อว่า มรรคจิต.

โสดาปัตติมรรค วิเคราะห์ว่า *โสตาปตฺติมคฺเคน สมฺปยุตฺตํ จิตฺตํ* = โสตาปตฺติมคฺคจิตฺตํ จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสดาปัตติมรรคญาณ ชื่อว่า โสดาปัตติมรรคจิต.

โสดาบันพิเศษ

วัฏฏาภิรตโสดาบัน ได้แก่โสดาบันของท่านผู้ยินดีที่จะเที่ยวไปในสวรรค์ทุก ๆ ชั้นสูงขึ้นไป มีท่านอนาถปิณฑิกเศรษฐี, นางวิสาขามหาอุบาสิกา,

จุฬรถเทพบุตร, มหารถเทพบุตร, ท้าวสักกเทวราช, นาคทัตตเทวบุตร, อเนกวรรณเทวบุตร เป็นต้น.

จุลโสดาบัน

จุลโสดาบัน หมายถึงโสดาบันของท่านที่เจริญวิปัสสนากรรมฐาน เมื่อญาณเกิดขึ้นถึงนามรูปปัจจยปริคคหญาณแล้ว ท่านที่ได้ญาณนี้ท่านบัญญัติเรียกว่า จุลโสดาบัน เพราะท่านเป็นผู้ที่เห็นรูปนามชัดพอสมควรแล้ว ท่านที่ได้ฌานนี้ จะเป็นผู้เลื่อมใสในพระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง มีใจที่จะกระทำความเพียรเพื่อจะให้ได้บรรลุญาณสูงขึ้นไปเรื่อยๆ ชาติหนึ่งข้างหน้า นับจากชาติปัจจุบันนี้ ท่านผู้ได้ญาณนี้เที่ยงที่จะไปเกิดในสุคติภพ แต่ชาติต่อๆ ไปถ้าท่านผู้นี้มัวแต่ประมาทอาจจะพลั้งพลาดไปสู่ทุคติภพก็ได้, แต่เป็นส่วนมากแล้ว ท่านผู้ได้ญาณนี้แล้ว ย่อมที่จะตั้งอยู่ในความไม่ประมาทเสมอ.

โสดาบัน ๓ ประเภท

๑. ***เอกพิชีโสดาบัน*** ได้แก่ท่านพระโสดาบันที่มีพืชอีกหนเดียว (เกิดอีกชาติเดียว) คือท่านที่ได้โสดาบันประเภทนี้ เป็นคนโทสจริต มีปัญญากล้า เวลาเจริญวิปัสสนา สมถะน้อย, ปัญญามาก เมื่ออินทรีย์ทั้ง ๕ แก่กล้าในชาตินี้แล้วก็สามารถได้บรรลุมรรค, ผล, นิพพานอยู่อย่างรวดเร็ว, ท่านประเภทนี้ได้ชื่อว่า เอกพิชีโสดาบัน, ท่านพระโสดาบันประเภทนี้จะเกิดอีกเพียง ๑ ชาติ แล้วก็จะมีโอกาสได้บรรลุพระอรหัตตผล เป็นพระอริยบุคคลชั้นสูงสุดในพุทธศาสนาแล้วก็จะดับขันธ์เข้าสู่พระนิพพาน.

๒. ***โกลังโกลโสดาบัน*** ได้แก่ท่านพระโสดาบันที่ไปสู่ตระกูลแล้วมาสู่ตระกูล ได้แก่พระโสดาบันที่สร้างบารมีมาอย่างปานกลาง โดยเป็นบุคคลประเภทราคจริต จิตสันดานมีปัญญาและสมาธิเท่า ๆ กัน เจริญสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนาเท่า ๆ กัน เมื่ออินทรีย์ทั้ง ๕ แก่กล้าในชาตินี้แล้ว สามารถที่จะได้บรรลุมรรค, ผล, นิพพานอย่างปานกลาง คือ ไม่เร็ว, ไม่ช้า ท่านประเภทนี้ได้ชื่อว่า โกลังโกลโสดาบัน; ท่านโสดาบันประเภทนี้จะเกิดอีก ๓-๔ ชาติเท่านั้น ไม่เกิน ๖ ชาติ แล้วก็จะมีโอกาสได้บรรลุพระอรหัตตผล เป็นพระอริยบุคคลชั้นสูงสุดในพระพุทธศาสนา แล้วก็จะดับขันธ์เข้าสู่พระนิพพาน.

๓. ***สัตตขัตตุปรมโสดาบัน*** ได้แก่ท่านพระโสดาบันที่จะต้องเกิดอีกไม่เกิน ๗ ชาติ ได้แก่ท่านพระโสดาบันที่สร้างบารมีมาอย่างอ่อนโดยเป็นบุคคลประเภทโมหจริต จิตสันดานเจริญสมถภาวนามาก แต่มีปัญญาน้อย เมื่ออินทรีย์ทั้ง ๕ แก่กล้าในชาตินี้แล้ว ก็สามารถได้บรรลุมรรค, ผล, นิพพานเหมือนกัน แต่บรรลุได้อย่างเชื่องช้า ท่านประเภทนี้ได้ชื่อว่า สัตตขัตตุปรมโสดาบัน ท่านพระโสดาบันประเภทนี้ ถึงแม้ว่าจะเป็นผู้มีวาสนาบารมีด้อยกว่าพระโสดาบันประเภทอื่นๆ ก็จริง ถึงกระนั้น ท่านก็เกิดอีกอย่างมากไม่เกิน ๗ ชาติ แล้วก็จะมีโอกาสได้บรรลุพระอรหัตตผลสำเร็จเป็นพระอริยบุคคลชั้นสูงสุดในพระพุทธศาสนา แล้วก็จะดับขันธ์เข้าสู่พระนิพพาน.

คำว่านิพพานจากคัมภีร์ต่าง ๆ

นิพฺพานํ ปรมํ วทนฺติ พุทฺธา.

พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ย่อมตรัสนิพพานว่ายอดยิ่ง.

พุทธวรรค ธรรมบท.

นิพฺพานคมนมคฺคํ ขิปฺปเมว วิโสธเย.

พึงรีบรัดชำระทางไปนิพพาน.

มรรควรรค ธรรมบท.

นิพฺพานํ ปรมํ สุขํ. นิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง.

สุขวรรค ธรรมบท.

อปฺปมาทรโต ภิกฺขุ ปมาเท ภยทสฺสีวา
อภพฺโพ ปริหานาย นิพฺพานสฺเสว สนฺติเก.

ภิกษุยินดีในความไม่ประมาทแล้ว หรือเห็นภัยในความประมาท โดยปกติ ย่อมเป็นผู้ไม่ควรเพื่อเสื่อมรอบ ย่อมปฏิบัติใกล้พระนิพพานเทียว.

อัปปมาทวรรค ธรรมบท.

สตฺถ ครุ ธมฺมครุ สงฺเฆจ ติพฺพคารโว
สมาธิ ครุ อาตาปี สิกฺขาย ติพฺพคารโว.
อปฺปมาทรโต ภิกฺขุ ปฏิสนฺถารคารโว
อภพฺโพ ปริหานาย นิพฺพานสฺเสว สนฺติเก.

ภิกษุหนักในพระศาสดา หนักในพระธรรม มีเคารพกล้าในพระสงฆ์ มีเพียรหนักในสมาธิ มีความเคารพกล้าในสิกขา หนักในไม่ประมาท และเคารพในปฏิสันถาร ย่อมเป็นผู้ไม่ควรเพื่อจะเสื่อม ย่อมปฏิบัติใกล้นิพพานเทียว.

คารวสูตร สัตตังคุตตระ.

ยมฺหิ ฌานญฺจ ปญฺญาจ สเว นิพฺพานสฺเสว สนฺติเก

ฌานและปัญญามีในผู้ใด (ลักขณูปณิฌาน) ผู้นั้นปฏิบัติใกล้นิพพาน.

ภิกขุวรรค ธรรมบท.

ภิกฺขุ วิสฺสาสสมาปาทิ อปฺปมตฺโต อาสวกฺขยํ.

ภิกษุ เธอยังไม่ถึงความสิ้นอาสวะ อย่าได้ถึงวิสสาสะ (คือความนอนใจ).

ภิกขุวรรค ธรรมบท.

เต ฌายิโน สาตติกา นิจฺจํ ทฬฺหปรกฺกมา
ผุสนฺติ ธีรา นิพฺพานํ โยคกฺเขมํ อนุตฺตรํ

ธีระเหล่านั้นเข้าฌานมีเพียรติดต่อ มีความบากบั่นหมั่นเป็นนิตย์ ย่อมถูกต้องนิพพาน อันเกษมจากโยคะ หาธรรมอื่นยิ่งกว่ามิได้.

อัปปมาทวรรค ธรรมบท.

สิญฺจ ภิกฺขุ อิมํ นาวํ สิตฺตา เต ลหุเมสฺสติ
เฉตฺวา ราคญฺจ โทสญฺจ ตโต นิพฺพานมเหสิ.

ภิกษุ เธอจงวิดเรือนี้ เรืออันเธอวิดแล้ว จะพลันถึง
เธอตัดราคะและโทสะแล้ว แต่นั้น จักถึงนิพพาน.

ภิกขุวรรค ธรรมบท.

สติ กายคตา อุปฏฺฐิตา ฉสุ ผสฺสายตเนสุ สํวุโต

สตฺตํ ภิกฺขุ สมาหิโต ชญฺญา นิพฺพานมตฺตโน.

ภิกษุ ผู้เข้าไปตั้งกายคตาสติแล้ว สังวรบ่อเกิดแห่งผัสสะ ๖ แล้วพึงรู้นิพพานแห่งตน.

นันทวรรค ธรรมบท.

ตณฺหาย วิปฺปหาเนน นิพฺพานํ อิติ วุจฺจติ.

เพราะละตัณหาเสีย ท่านกล่าวว่า นิพพาน.

อุทยมาณวปัญหา ปรายนวรรค.

สพฺพโส ตณฺหานํ ขยา อเสสวิราคนิโรโธ นิพฺพานํ.

ความดับด้วยสำรอกโดยไม่เหลือ เพราะสิ้นแห่งตัณหาทั้งหลายด้วยประการทั้งปวง เป็นนิพพาน.

นันทวรรค อุทาน.

เอกา หิ ธาตุ ทิฏฺฐธมฺมิกา สอุปาทิเสสา ภวเนตฺติ สงฺขยา.

ธาตุอันหนึ่งแลเป็นไปในธรรมอันแลเห็นแล้วในโลกนี้ เป็นนิพพานธาตุมีอุปาทิยังเหลืออยู่ (เบ็ญจขันธ์) เพราะสิ้นธรรมชาติ ผู้นำไปสู่ภพ (คือตัณหา).

ทุกนิบาต อิติวุตตกะ.

อกิญฺจนํ อนาทานํ เอตํ ทีปํ อนาปรํ

นิพฺพานํ อิติ นํ พฺรูมิ ชรา มจฺจุปริกฺขยํ.

เรากล่าวทวีปนั่นมิใช่อื่น หาห่วงมิได้ หาเครื่องยึดมิได้ เป็นที่สิ้นรอบแห่งชรา และมัจจุ ว่านิพพาน.

ปรายนวรรค สุตนิบาต.

อนุปาทิเสสา ปน สมฺปรายิกา ยมฺหิ นิรุชฺฌนฺติ ภวานิ สพฺพโส.

ส่วนธาตุอันเป็นไปในธรรม อันจะพึงถึงข้างหน้า ที่ภพทั้งปวง ดับด้วยประการทั้งปวง.

ทุกนิบาต อิติวุตตกะ.

อตฺถิ ภิกฺขเว ตทายตนํ ฯลฯ

ภิกษุทั้งหลาย อายตนะนั้นมีอยู่ที่ดิน, น้ำ, ไฟ ลมไม่มีเลย; อากาสานัญจายตนะ ฯลฯ ก็มิใช่, โลกนี้ก็มิใช่, โลกอื่นก็มิใช่, ดวงจันทร์ดวงอาทิตย์ทั้งสองก็มิใช่;

หนึ่ง ภิกษุทั้งหลาย เราก็ไม่กล่าวเลย ซึ่งอายตนะนั้นว่า เป็นการมา, ว่าเป็นการไป, เป็นการยืน, เป็นการจุติ, เป็นการเกิด, อายตนะนั้นหาที่ตั้งมิได้ มิได้เป็นไป, หาอารมณ์มิได้ นั่นแล ที่สุดแห่งทุกข์.

ปาฏลิคามิวรรค อุทาน.

อตฺถิ ภิกฺขเว อชาตํ อภูตํ อกตํ อสงฺขตํ.

ภิกษุทั้งหลาย อายตนะนั้น อันไม่เกิดแล้ว, ไม่เป็นอีก อันปัจจัยไม่ทำแล้วมีอยู่.

ปาฏลิคามิวรรค อุทาน.

เอตํ สนฺตํ, เอตํ ปณีตํ, ยทิทํ สพฺพสงฺขาร สมโถ, สพฺพูปธิปฏินิสฺสคฺโค, ตณฺหกฺขโย, วิราโค, นิพฺพานํ.

ธรรมชาตินั้นสงบแล้ว, ธรรมชาตินั้นปราณีต, ธรรมชาติไรเล่าเป็นที่สงบแห่งสังขารทั้งปวง, เป็นที่สละคืนอุปธิทั้งปวง, เป็นที่สิ้นแห่งตัณหา, เป็นที่สิ้นกำหนัด, เป็นที่ดับ คือนิพพาน.

นวกาทิกังคุตตระ.

นิกฺขิปิตฺวา ครุํ ภารํ, อญฺญํ ภารํ อนาทยิ, สมูลํ ตณฺหํ อพฺพุยฺห, นิจฺฉาโต, ปรินิพฺพุโต. ปลงภาระอันหนักเสียแล้ว ไม่ถือเอาภาระอันอื่น ถอนตัณหากับทั้งมูลเสียแล้ว หายหิวดับรอบแล้ว.

ภารสูตร ขันธวารวรรค.

เยสํ สมฺโพธิยงฺเคสุ สมฺมาจิตฺตํ สุภาวิตํ อาทานปฏินิสฺสคฺเค อนุปาทาย เยรตา ขีณาสวาชุติมนฺโต โลเก ปรินิพฺพุตา.

จิตของผู้ใด อบรมดีโดยชอบแล้ว ในองค์แห่งสัมโพธิ (คือปัญญาเป็นเครื่องตรัสรู้เอง) ผู้ใดไม่ถือมั่น (ด้วยอุปาทาน) ยินดีแล้วในอันสละการถือ, ผู้นั้นมีอาสวะสิ้นแล้ว มีความรุ่งเรือง (ด้วยญาณ) ดับรอบแล้วในโลก.

ปาฏลิคามิวรรค อุทาน.

นิพพานปรมัตถ์ อธิบายในพระอภิธัมมัตถสังคหะ

ปทมจฺจุตมจฺจนฺตํ อสงฺขตมนุตฺตรํ
นิพฺพานมีติ ภาสนฺติ วานมุตฺตา มเหสิโน.

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลาย ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ คือ ศีลขันธ์, สมาธิขันธ์, ปัญญาขันธ์ ผู้พ้นแล้วจากตัณหาเครื่องร้อยรัดย่อมกล่าวสภาวะธรรมชาติหนึ่งที่เข้าถึงได้มีอยู่โดยเฉพาะไม่เกี่ยวด้วย สังขตธรรม, ไม่มีความตาย, และก้าวล่วงไปจากขันธ์ ๕ เสียได้, ไม่ถูกปรุงแต่งด้วยปัจจัยสี่อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่ง, เป็นธรรมที่ประเสริฐสุด นั้นว่า นิพพาน

อธิบายในคาถานี้ว่า พระอนุรุทธาจารย์ ท่านพรรณนาคุณของพระนิพพาน แสดงให้รู้ว่า นิพพานนั้นคืออะไร การพรรณนาคุณของพระนิพพานในคาถานี้มีอยู่ ๕ บท คือ ปทํ บทหนึ่ง, อจฺจุตํ บทหนึ่ง, อสงฺขตํ บทหนึ่ง, อนุตฺตรํ บทหนึ่ง, อจฺจนฺตํ บทหนึ่ง, รวมเป็น ๕ บท; เหล่านี้เป็นสภาพของพระนิพพาน ฉะนั้นธรรมใดที่มีสภาพ ๕ อย่างดังกล่าวมาแล้วนี้ ธรรมนั้นแหละชื่อว่า นิพพาน ตามคำกล่าวของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลาย, คำว่า ปทํ แปลว่า ส่วนหนึ่ง หมายความว่า สภาวะ ธรรมชาติชนิดหนึ่ง ที่เข้าถึงได้มีอยู่โดยเฉพาะ ไม่เกี่ยวโดยสังขตธรรม ได้แก่ นิพพาน, คำว่า อจฺจนฺตํ แปลว่า ธรรมที่ไม่ตาย หมายความว่า ไม่มีเกิด ไม่มีตาย เพราะความตายจะมีได้ก็ต้องมีความเกิด, เมื่อไม่มีการเกิดแล้ว ความตายก็มีไม่ได้ ได้แก่พระนิพพาน, คำว่า อจฺจนตํ แปลว่า ธรรมที่ก้าวล่วงขันธ์ทั้ง ๕ ที่เป็นอดีตอนาคต ได้แก่นิพพาน, หมายความว่า พระนิพพานนั้นก้าวล่วงจากขันธ์ทั้ง ๕ ที่ดับไปแล้ว คือ ปุพพันตขันธ์ แล้วก้าวล่วงขันธ์ทั้ง ๕ ที่จะเกิดข้างหน้า คือ อปรันตขันธ์, แม้ว่าไม่ได้แสดงการก้าวล่วงขันธ์ ๕ เป็นปัจจุบันก็จริง แต่เมื่อได้แสดงการก้าวล่วงจากขันธ์ที่เป็นอดีตและอนาคตแล้ว

การแสดงการก้าวล่วงขันธ์ ๕ ที่เป็นปัจจุบันก็สำเร็จไปด้วย, เพราะถ้าขันธ์ ๕ ที่เกิดไปแล้ว และที่จะเกิดไปข้างหน้าไม่มีแล้ว ขันธ์ ๕ ที่กำลังเกิดก็มีไม่ได้, อุปมาเหมือนผู้พูดว่า เรา ไม่เคยเห็นเลือดที่ในตัวปู และต่อไปข้างหน้าก็จะไม่แลเห็นเช่นเดียวกัน การพูดเช่นนี้ก็หมายความว่า ในปัจจุบันนี้เขาก็ไม่แลเห็นนั่นเอง, ขันธ์ ๕ ที่เป็นปัจจุบันนี้แหละเป็นอนาคตขันธ์ ๕ ที่ล่วงไปแล้วนั่นเอง และจะเป็นอดีตขันธ์ที่จะเกิดไปข้างหน้าอีก, ฉะนั้น จึงไม่จำเป็นต้องแสดงการก้าวล่วงจากปัจจุบันโดยเฉพาะ และเป็นที่รู้ได้ว่า พระนิพพานนี้เป็นธรรมที่พ้นจากกาลทั้ง ๓ เรียกว่า กาลวิมุติ เพราะเป็นธรรมที่พ้นจากขันธ์ ๕ เรียกว่า ขันธวิมุติ, คำว่า อสงฺขตํ แปลว่า ธรรมที่ไม่ได้ถูกปรุงแต่งด้วยปัจจัย ๔ อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่ง ได้แก่พระนิพพาน หมายความว่า พระนิพพานนี้เป็นธรรมที่ไม่ใช่จิต, เจตสิก, รูป เพราะธรรมดาจิต, เจตสิก, รูปเหล่านี้เกิดขึ้นได้ก็โดยมีปัจจัย คือ กรรม, จิต, อุตุ, อาหาร อย่างใด อย่างหนึ่ง หรือ ๒-๓-๔ เป็นผู้ปรุงแต่ง เรียกว่า สังขตธรรม, เมื่อพูดโดยสามัญแล้ว คำว่า อสังขตธรรม ได้แก่ บัญญัติด้วยเหมือนกัน แต่สำหรับในที่นี้ แสดงแต่เฉพาะ ปรมัตถธรรม ซึ่งเป็นธรรมที่มีจริงๆ ฉะนั้น อสังขตธรรมในที่นี้ จึงหมายเอาพระนิพพานเท่านั้น, คำว่า อนุตฺตรํ แปลว่า เป็นธรรมอันประเสริฐ ได้แก่พระนิพพาน หมายความว่า ธรรมอื่นๆ ที่จะประเสริฐกว่าพระนิพพานนั้นไม่มีเลย เมื่อว่าโดยส่วนรวมแล้ว อนุตตรธรรม ก็ได้แก่โลกุตตรจิต และเจตสิก ๓๖ นิพพาน แต่สำหรับในที่นี้ หมายเอาพระนิพพานอย่างเดียว ก็เพราะคาถาที่กล่าวไว้ข้างต้นนั้น แสดงถึงพระนิพพานอย่างเดียว

แสดงวจนัตถะ และอธิบายในคำว่านิพพาน

คำว่า นิพพานเมื่อแยกออกแล้ว มี ๒ บท คือ **นิ**, วาน, นิ แปลว่า พ้น, **วาน** ธรรมที่เกี่ยวโยงไว้ หมายถึงตัณหา, เมื่อรวม ๒ บทเข้ากันแล้ว เป็น **นิวาน** แปลว่า ธรรมที่พ้นจากเครื่องเกี่ยวโยง หมายถึง พ้นจากตัณหา, ดังมีวจนัตถะว่า ***วิมติ สํสิพฺพตีติ*** = วานํ *ธรรมชาติใดย่อมเกี่ยวโยง ฉะนั้น ธรรมชาติ นั้น ชื่อว่า วานะ ได้แก่ ตัณหา*

วานโต นิกฺขนฺตนฺติ = นิพพานํ ธรรมชาติใด ย่อมพ้นจากเครื่องเกี่ยวโยง คือตัณหา ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า นิพพาน

ธรรมดาสัตว์ทั้งหลายที่เกิดอยู่ในโลกนี้ ความเกิดความตายในคนหนึ่ง ๆ ที่ผ่านมาแล้วนั้น มากมายจนไม่สามารถจะคำนวณได้ว่า เคยเกิดเคยตายมาแล้วเท่าไร และต่อไปข้างหน้า ความเกิดและความตาย ก็จะมีไปเรื่อย ๆ กำหนดไม่ได้ว่าจะสิ้นสุดลงเมื่อใด ที่เป็นเช่นนี้เพราะอาศัยตัณหา คือ ความพอใจติดใจ ต้องการในอารมณ์นั้น ๆ นั่นเอง เป็นผู้เกี่ยวสัตว์ไว้ไม่ให้หลุดพ้นจากความเกิดและความตายไปได้ เหมือนหนึ่งช่างเย็บผ้า ที่เอาผ้าหลาย ๆ ชิ้นมาเย็บให้ติดต่อกันฉันใด. ตัณหาที่เปรียบได้เหมือนกับช่างเย็บผ้า คือเกี่ยวสัตว์ในภพเก่าให้ติดต่อกันกับภพใหม่เรื่อย ๆ ไป ด้วยเหตุนี้แหละ *ตัณหาจึงได้ชื่อว่า วานะ*

สำหรับพระนิพพานนั้น *เป็นธรรมที่พ้นจากตัณหาแล้ว ฉะนั้นจึงชื่อว่า นิวานะ*, คำว่า วานะ เป็นชื่อของธรรมที่ไม่ดี แต่เมื่อมีคำว่านิ ประกอบอยู่ข้างหน้าแล้ว ก็กลายเป็นชื่อของธรรมที่ดีที่สุดไป, เช่นเดียวกันกับผู้ที่ได้ชื่อว่าพระขีณาสพ คำว่า**ขีณาสพ**นี้ เมื่อแยกออกแล้ว ได้แบ่งเป็น ๒ บท **ขีณะ, อาสวะ**, *ขีณะ* แปลว่าหมด, *อาสวะ* แปลว่า ธรรมที่ไหลไปได้ใน ๓๑ ภูมิ ได้แก่ โลภะ, ทิฏฐิ, มานะ ชื่อว่า อาสวะ เป็นชื่อที่ไม่ดี แต่เมื่อเอา คำว่า ขีณะ เติมข้างหน้าแล้วกลายเป็นสิ่งที่ดีไป, ว่าโดยบุคคลได้แก่ พระอรหันต์ทั้งหลาย มีพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นต้น

แสดงประเภทของพระนิพพาน

นิพพานมี ๑ จากพระอภิธัมมัตถสังคหะ

พระนิพพาน เมื่อว่า โดยสภาวลักษณะแล้ว มีอย่างเดียว คือ สันติลักษณะ หมายถึง สงบจากกิเลส และขันธ์ ๕ ทั้งหลาย, ที่กล่าวว่า พระนิพพานโดยสภาวะของตนแล้วมีอย่างเดียวนั้น ไม่เหมือนวัตถุสิ่งของที่มีสิ่งเดียว แต่มีเจ้าของหลาย ๆ คน ฉะนั้น จะใช้สอยของสิ่งนั้น ๆ พร้อม ๆ กันไม่ได้ จำเป็นที่จะต้องผลัดกันใช้ทีละคน, ส่วนพระนิพพานหาเป็นเช่นนั้นไม่ พระอรหันต์ทั้งหลายเมื่อปรินิพพานแล้ว ย่อมได้เข้าถึงสันติสุขด้วยกันทั้งสิ้น แสดงให้เห็นว่า

พระนิพพาน คือสภาพสันติสุขนี้นับไม่ถ้วน แล้วแต่จำนวนของพระอรหันต์ที่ปรินิพพานไปแล้ว

นิพพาน มี ๒ จากขุททกนิกาย อิติวุตตกะ

นิพพาน เมื่อว่าโดยปริยายแห่งเหตุ (การณูปจารนัย) แล้วมี ๒ คือ

๑. **สอุปาทิเสสนิพพาน** หมายความว่า พระนิพพานที่เป็นไปกับขันธ์ ๕ คือ วิบาก และกัมมัชชรูป ที่เหลือจากกิเลสทั้งหลาย ได้แก่ พระนิพพาน ของพระอรหันต์ที่ยังมีชีวิตอยู่, ดังแสดงวจนัตถะว่า *กมฺมกิเลเสหิ อุปฺปาทิยตีติ อุปาทิ วา อารมฺมณํ กรณวเสน ตณฺหาทิฏฺฐีหิ อุปฺปาทิยตีติ* = อุปาทิ กรรมและกิเลสเหล่านี้ ย่อมยึดถือเอาขันธ์ ๕ คือ วิบาก และกัมมัชชรูปนี้ว่า เป็นของเรา ฉะนั้น ขันธ์ ๕ คือ วิบาก และกัมมัชชรูปนี้ ชื่อว่า อุปาทิ, หรืออีกนัยหนึ่ง ตัณหา และทิฏฐิ เหล่านี้ ย่อมยึดถือเอาขันธ์ ๕ คือ วิบาก และกัมมัชชรูป โดยอาการกระทำให้เป็นอารมณ์ของเรา ฉะนั้น ขันธ์ ๕ คือวิบาก และกัมมัชชรูปนี้ ชื่อว่า อุปาทิ

สิสฺสติ อวสิสฺสตีติ เสโส อุปาทิ จ เสโส จาติ = อุปาทิเสโส ขันธ์ ๕ คือ วิบาก และกัมมัชชรูปเหล่านี้ ชื่อว่า เสสะ เพราะยังเหลืออยู่จากกิเลส, ขันธ์ ๕ คือ วิบาก และกัมมัชชรูปเหล่านี้ ชื่อว่า อุปาทิด้วย, ชื่อว่า เสสะ ด้วย, เพราะถูกกรรมและกิเลสยึดถือเอาว่า เป็นของเรา, หรือถูกตัณหาและทิฏฐิยึดถือเอาโดยการกระทำให้เป็นอารมณ์ และเป็นธรรมที่ยังเหลืออยู่จากกิเลส, ฉะนั้น ขันธ์ ๕ คือวิบาก และกัมมัชชรูป เหล่านี้ ชื่อว่า อุปาทิเสส หมายความว่า วิบากและกัมมัชชรูปที่วนเวียนอยู่ในวัฏฏสงสารเหล่านี้ ย่อมเกิดเกี่ยวเนื่องกับกิเลสเสมอ ครั้นเมื่อพระอรหัตตมรรค ประหารกิเลสทั้งหลายหมดสิ้นไปโดยไม่มีเหลือแล้ว แต่วิบากและกัมมัชชรูป ซึ่งเป็นผลของกิเลสเหล่านั้น ยังเหลืออยู่, ฉะนั้น วิบากและกัมมัชชรูป นี้แหละ จึงได้ชื่อว่า อุปาทิเสส เมื่อว่าโดย ปุคคลาธิฏฐานแล้ว ก็ได้แก่ร่างกายของพระอรหันต์ที่ยังมีชีวิตอยู่นั่นเอง

สห อุปาทิเสเสน ยา วตฺตตีติ = สอุปาทิเสสา นิพพานใด ย่อมเกิดพร้อมด้วยวิบาก และกัมมัชชรูปที่เหลือจากกิเลสทั้งหลาย ฉะนั้นนิพพานนั้น ชื่อว่า สอุปาทิเสส ได้แก่พระนิพพาน ที่พระอรหันต์ทั้งหลายเข้าไปรู้แจ้ง, ในข้อที่ว่า

นิพพานที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยวิบากและกัมมัชชรูปนั้นไม่เหมือนกับจิตที่เกิดพร้อมกับเจตสิก มุ่งเอาวิบากและกัมมัชชรูปที่ยังเหลืออยู่นั้น เป็นเหตุที่ให้รู้ถึงนิพพาน

๒. **อนุปาทิเสสนิพพาน** หมายความว่า นิพพานที่ไม่มีขันธ์ ๕ คือวิบากและกัมมัชชรูป เหลืออยู่ได้แก่ นิพพานของพระอรหันต์ที่นิพพานแล้ว ดังมีวจนัตถะ ว่า *นตฺถิ อุปาทิเสโส ยสฺสาติ* = อนุปาทิเสโส ขันธ์ ๕ คือวิบาก และกัมมัชชรูปที่เหลือ ไม่มีในนิพพานใด ฉะนั้น นิพพานนั้น ชื่อว่า อนุปาทิเสส, ในการที่ว่า เมื่อว่าโดยปริยายแห่งเหตุแล้ว นิพพานมี ๒ อย่าง หมายความว่า วิบากและกัมมัชชรูปยังเหลืออยู่ และไม่เหลืออยู่นั้น ทั้งสองนี้ เป็นเหตุให้รู้ถึงสภาวะของนิพพาน, ด้วยเหตุนี้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงแสดงพระนิพพานว่ามี ๒ ตามเหตุดังกล่าวแล้วนั้น แต่เป็นการแสดงโดยปริยายไม่ใช่โดยตรงทีเดียว

หนึ่ง สอุปาทิเสสนิพพานนั้น จะเรียกว่า ทิฏฐธัมมนิพพานก็ได้ เพราะพระอรหันต์ทั้งหลาย ซึ่งเข้าไปรู้แจ้งพระนิพพานนั้น ยังมีชีวิต ยังไม่ได้ปรินิพพาน

อนุปาทิเสสนิพพานนั้น จะเรียกว่า สัมปรายิกนิพพานก็ได้ เพราะพระอรหันต์ทั้งหลาย เมื่อปรินิพพานแล้ว จึงเข้าถึงพระนิพพานนั้น

การแสดงพระนิพพานทั้ง ๒ ที่เรียกว่า สอุปาทิเสสนิพพาน อนุปาทิเสสนิพพานนี้ เป็นการแสดงโดย อภิธัมมนัย

นิพพานมี ๓ จากพระปรมัตถมัญชุสา มหาฎีกาวิสุทธิมรรค

๑. สุญญตนิพพาน ๒. อนิมิตตนิพพาน ๓. อัปปณิหิตนิพพาน

๑. สุญญตนิพพานนั้น หมายความว่า ความเป็นอยู่ของพระนิพพานนั้น สูญสิ้นจากกิเลส และขันธ์ ๕ ไม่มีอะไรเหลืออยู่เลย, หรือว่านิพพาน ดับรูปนามว่างจาก ราคะ, โทสะ, โมหะ เพราะได้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ยกรูปนามขึ้นสู่ อนัตตลักษณะ จนเห็นรูปนามเกิดดับ ๆ บังคับบัญชาไม่ได้ เป็นอนัตตานุปัสนาเห็นอนัตตาเสมอๆ ผ่านญาณ ๑๖ ได้นิพพาน เป็นอารมณ์, พ้นด้วย สุญญตวิโมกข์ เรียกว่า สุญญตนิพพาน ว่างจาก ราคะ, โทสะ, โมหะ

๒. อนิมิตตนิพพานนั้น หมายความว่า ความเป็นอยู่ของพระนิพพานนั้น ไม่มีนิมิตเครื่องหมาย, รูปร่าง, สัณฐาน, สีสันวรรณะ, อย่างใดเลย อาศัยเจริญวิปัสสนากรรมฐาน ยกรูปนามขึ้นสู่ อนิจจลักษณะ จนเห็นรูปนาม เป็นอนิจจานุปัสสนา เห็นรูปนามไม่เที่ยงเสมอ ๆ ผ่านญาณ ๑๖ บรรลุพระนิพพานพ้นพร้อมด้วย อนิมิตตวิโมกข์ เรียกว่า อนิมิตตนิพพาน, ธรรมดารูปขันธ์นั้นย่อมมีรูปกลาปเกิดร่วมกันอยู่ ฉะนั้น รูปร่างสัณฐาน ลีสันวรรณะ ย่อมปรากฏได้, ส่วนนามขันธ์ ๔ แม้ว่ารูปร่าง, สัณฐาน, สีสันวรรณะ ปรากฏไม่ได้เหมือนรูปขันธ์ก็จริง, แต่การเกิดสืบกัน ของนามขันธ์ทั้ง ๔ นี้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระมหาสาวก และปรจิตตวิชานอภิญญาภีบุคคลทั้งหลาย ย่อมเห็นได้ด้วยปัญญา คล้ายกับว่านามขันธ์ ๔ เหล่านั้น มีรูปร่าง, สัณฐาน, ฉะนั้นจึงมีนิมิตเครื่องหมาย, ส่วนความเป็นอยู่ของพระนิพพาน ไม่เป็นเช่นนั้นแต่ประการใดเลย ฉะนั้นจึงชื่อว่า อนิมิตตนิพพาน

๓. อัปปณิหิตนิพพาน หมายความว่า นิพพานดับรูปนาม หาราคะ, โทสะ, โมหะ, ตั้งอยู่ไม่ได้ เพราะได้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ยกรูปนามขึ้นสู่ทุกขลักษณะ จนเห็นรูปนามเกิดดับๆ ทนอยู่ไม่ได้, เป็นทุกขานุปัสสนา เห็นเป็นทุกข์ทนได้โดยยากเสมอๆ ผ่านญาณ ๑๖ ได้พระนิพพานเป็นอารมณ์, พ้นด้วยอัปปณิหิตวิโมกข์ เรียกว่า อัปปณิหิตนิพพาน, หรือความเป็นอยู่ของพระนิพพานนั้น ไม่มีอารมณ์เป็นที่น่าปรารถนาด้วยโลภะ และไม่มีตัณหาที่เป็นตัวต้องการอยู่ในนิพพานนั้น อธิบายว่า สังขตธรรมทั้งหลาย ที่เป็นรูปก็ตาม, นามก็ตามต้องมีสภาพ ปณิหิตะ คือมีอารมณ์ที่น่าปรารถนา ด้วยโลภะ, หรือมีตัณหาทั้งสองอย่างนี้ อย่างใดอย่างหนึ่งหรือทั้งสองอย่าง, แม้ว่าในโลกุตตรจิต เจตสิกเหล่านี้ จะไม่มีอารมณ์ที่น่าปรารถนา ด้วยโลภะ และไม่มีตัณหาก็จริง, แต่ยังไม่พ้นจากอารมณ์เป็นปณิหิตธรรมเพราะต้องเกิดอยู่กับบุคคล, ส่วนนิพพานนั้น ไม่ได้เกิดอยู่ภายในบุคคล เป็นธรรมภายนอกโดยส่วนเดียว ฉะนั้น จึงเรียกว่า อัปปณิหิตะ

นิพพานมี ๔ จากปรมัตถทีปนี ปัญจปกรณ์อรรถกถา

๑. โสดาบันนิพพาน อารมณ์ของพระนิพพาน ที่ท่านพระโสดาบันได้เห็น
๒. สกิทาคามีนิพพาน อารมณ์ของพระนิพพาน ที่ท่านพระสกิทาคามีได้เห็น
๓. อนาคามีนิพพาน อารมณ์ของพระนิพพาน ที่ท่านพระอนาคามีได้เห็น
๔. อรหันตนิพพาน อารมณ์ของพระนิพพาน ที่ท่านพระอรหันต์ได้เห็น

นิพพานมี ๕ จากพระวิสุทธิมรรค

๑. ตทังคนิพพาน นิพพาน ที่ดับกิเลสได้ชั่วครั้งชั่วคราว (มหากุศล)
๒. วิกขัมภนนิพพาน นิพพาน ที่ดับกิเลสได้นาน ๆ (รูปฌาน อรูปฌาน)
๓. สมุจเฉทนิพพาน นิพพาน ที่ดับกิเลสได้เด็ดขาด (มรรค ๔)
๔. ปฏิปัสสัทธินิพพาน นิพพาน ที่ดับกิเลสโดยสงบ (ผล ๔)
๕. นิสสรณนิพพาน นิพพาน โดยออกไป (ได้แก่ตัวนิพพาน)

นิพพานมี ๖ จากพระมหาสติปัฏฐานสูตร

๑. รูปตัณหานิพพาน ดับตัณหาในรูป
๒. สัททตัณหานิพพาน ดับตัณหาในเสียง
๓. คันธตัณหานิพพาน ดับตัณหาในกลิ่น
๔. รสตัณหานิพพาน ดับตัณหาในรส
๕. โผฏฐัพพตัณหานิพพาน ดับตัณหาในโผฏฐัพพะ
๖. ธัมมตัณหานิพพาน ดับตัณหาในธรรมารมณ์

นิพพาน จากคัมภีร์ต่าง ๆ

พุทธภาษิตสัตตมสูตร

เทฺว อิมา จกฺขุมตา นิพฺพานธาตุ อนิสฺสิเตน ตาทินา ฯลฯ ขเยรตา ปหํสฺโว สพฺพภวานิ ตาทิโน

พระพุทธเจ้า ผู้มีจักษุ ผู้ไม่อิงตัณหา ผู้คงที่ ได้ทรงแสดงธาตุคือ พระนิพพานไว้ ๒ อย่าง ธาตุอันหนึ่ง ชื่อว่า สอุปาทิเสส เพราะเครื่องนำไปสู่ภพ ซึ่งมีอยู่ในปัจจุบันนี้

อีกธาตุอันหนึ่ง ชื่อว่า อนุปาทิเสส ซึ่งมีอยู่ในเบื้องหน้า คือมีในเวลาสิ้นภพ, สิ้นชาติเบื้องหน้า, ชนเหล่าใดซึ่งเป็นผู้มีจิตหลุดพ้น เพราะสิ้นเครื่องนำไปสู่ภพ, รู้ที่ซึ่งไม่มีอะไรตกแต่ง, ชนเหล่านั้นเป็นผู้ชื่อว่า ได้ธรรมที่เป็นแก่น, เป็นผู้ยินดีในธรรม ละภพทั้งปวงไปได้แล้ว.

อรรถกถาแก้

นิพพานธาตุ ธาตุคือนิพพาน มีคำถามในอรรถกถาว่า ทำไมจึงเรียกนิพพานธาตุ แก้ว่า เพราะพระนิพพานทรงไว้ซึ่งความไม่มีสัตว์, ความไม่มีชีวิต, และสภาพไว้ อธิบายว่า ในพระนิพพานไม่มีสัตว์บุคคลตัวตน เราเขา ชีวิต จิตใจอะไรมีแต่สภาพ คือความเป็นอยู่ตามลักษณะของพระนิพพานเท่านั้น ลักษณะของพระนิพพานมีอยู่อย่างไร ก็ทรงอยู่อย่างนั้นเสมอ

นิพพานในอัคคัปปสาทสูตร

ยาวตา ภิกฺขเว ธมฺมา สงฺขตา วาฯเปฯ อคฺโควิปาโกโหติ

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายที่เป็นสังขตธรรม หรืออสังขตธรรมมีประมาณเท่าใด วิราคธรรมย่อมปรากฏเป็นของเลิศกว่าธรรมเหล่านั้น, วิราคธรรมนี้ คือ ธรรมที่ย่ำยีความเมา, กำจัดความหิวกระหาย, ถอนอาลัย, ตัดความหมุนเวียน, เป็นที่สิ้นตัณหา, เป็นที่ดับตัณหา, เป็นนิพพาน คือ เป็นสิ่งที่ไม่มีเครื่องร้อยรัด ดูกรภิกษุทั้งหลาย คนเหล่าใด เลื่อมใสในธรรมอันเลิศ วิบากคือผลอันเลิศ ย่อมมีแก่คนทั้งหลายที่เลื่อมใสในธรรมอันเลิศ ดังนี้

นิพพานจากคัมภีร์ต่าง ๆ

(จากมโนรถปูรณี อรรถกถาอังคุตตรนิกาย ตติยภาค ทสกนิบาต วรรณนา หน้า ๓๙๙) *อฏฺฐเม อมโตคธาติ เอตฺถ สอุปฺทิเสสา นิพฺพานธาตุ กถิตา*

ข้อที่ ๘ ในพระดำรัสนี้ว่า หยั่งลง อมตธรรม ความว่า พระผู้มีพระภาคทรงตรัสถึง สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ

นิพฺพานปริโยสานาติ เอตฺถ อนุปาทิเสสา อนุปาทิเสสํ ปตฺตสฺสหิ สพฺเพ ธมฺมา ปริโยสานปฺปตฺตา นามโหนฺติ

ในคำว่า มีพระนิพพานเป็นปริโยสานนี้ ได้แก่ อนุปาทิเสสนิพพาน อธิบายว่า ธรรมทั้งหลายของผู้บรรลุ อนุปาทิเสสนิพพาน ชื่อว่า เป็นธรรมถึงที่สุดแล้ว

หน้า ๑๔๘ บรรทัดที่ ๗ *นิพฺพานปตฺตา ปริโยสานปตฺตา โหนฺตีติ นิพฺพานปริโยสานา* เพราะถึงพระนิพพาน คือ ถึงธรรมที่เป็นที่สุด ชื่อว่า มีนิพพานเป็นปริโยสาน

หน้า ๓๖๐ บรรทัดที่ ๗ *นิพพานนฺติ กิเลสนิพฺพานํ ปรินิพฺพานนฺติ ตสฺส เววจนํ ตทงฺคนิพฺพานนฺติ ปฐมชฺฌานาทินา เตน องฺเคนนิพฺพานํ ทิฏฺฐธมฺมนิพฺพานนฺติ อิมสฺมึเยว อตฺตภาเว นิพฺพานํ*

บทว่า นิพพาน ได้แก่ การดับกิเลส การดับกิเลสโดยรอบ เป็นไวพจน์ของพระนิพพานนั้น ข้อว่า ดับด้วยองค์นั้น ๆ คือดับกิเลสด้วยองค์นั้น มีปฐมฌานเป็นต้น ข้อว่า ดับในปัจจุบัน คือ ดับในอัตตภาพ นี้แหละ

หน้า ๒๑๘ *ปจฺจตฺตํเยว ปรินิพฺพายตีติ สยเมว กิเลสปรินิพฺพาเนน ปรินิพฺพายติ* ข้อว่า ดับรอบเฉพาะตนเทียว คือดับรอบด้วยการดับกิเลสโดยรอบ (สนิท) ด้วยตนเองเทียว

จากสารัตถปกาสินี สังยุตตนิกายอรรถกถา ตติโยภาโค หน้า ๘๐ บรรทัดที่ ๙ *นิพฺพานสฺเสตํ อธิวจนํ ฯลฯ เขมํอปฺปฏิภยํ*= สองบทว่านิพพานสฺเสตํ อธิวจนํ ความว่า แท้จริง พระนิพพานเป็นแดนเกษม คือไม่มีภัย แต่ภัยมีมหาภูตรูป ๔ เป็นต้น ดุจห้วงมหรรณพที่มีน้ำเต็มฝั่งฉะนั้น

นิพพาน

(จากพระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม ๓๘ หน้า ๒๖๐. บาลีเล่ม ๒๕ อุทานปาฏิกวรรค.)

ข้อ ๑๓๘. ข้าพเจ้า ได้สดับมาอย่างนี้ สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ ณ พระวิหารเชตวัน อารามของท่านอนาถปิณฑิกเศรษฐีใกล้นครสาวัตถี ก็สมัยนั้นแล พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงชี้แจงให้ภิกษุทั้งหลาย เห็นแจ้ง ให้สมาทาน ให้อาจหาญ ให้ร่าเริง ด้วยธัมมิกถา อันสัมปยุตด้วยนิพพาน, ก็ภิกษุเหล่านั้นมนสิการแล้ว น้อมนึกธัมมิกถา ด้วยจิตทั้งปวงแล้ว เงี่ยโสตลงฟังธรรม, ลำดับนั้นแล พระผู้มีพระภาคทรงทราบเนื้อความนั้นแล้ว ทรงเปล่งอุทานนี้ ในเวลานั้นว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย อายตนะนั้นมีอยู่ ดิน น้ำ ไฟ ลม อากาสานัญจายตนะ ฯเปฯ เนวสัญญานาสัญญายตนะ โลกนี้โลกหน้า พระจันทร์และพระอาทิตย์ทั้งสอง ย่อมไม่มีในอายตนะนั้น, ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราย่อมไม่กล่าวอายตนะนั้นว่า มีการมา เป็นการไป เป็นการตั้งอยู่ เป็นการจุติ เป็นการอุบัติ อายตนะนั้น หาที่ตั้งไม่ได้ มิได้เป็นไป หาอารมณ์มิได้ นี่แหละ เป็นที่สุดแห่งทุกข์

นิพพานสูตรที่ ๓

ข้อ ๑๖๐. ข้าพเจ้า ได้สดับมาแล้วอย่างนี้ สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระวิหารเชตวัน อารามของท่านอนาถปิณฑิกเศรษฐีใกล้พระนครสาวัตถี ก็สมัยนั้นแล พระผู้มีพระภาคทรงชี้แจง ให้ภิกษุทั้งหลายเห็นแจ้ง เงี่ยโสตลงสดับธรรม ลำดับนั้นแล พระผู้มีพระภาคทรงทราบเนื้อความนี้แล้ว ทรงเปล่งอุทานนี้ ในเวลานั้นว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมชาติไม่เกิดแล้ว ไม่เป็นแล้ว อันปัจจัยทำไม่ได้แล้ว ปรุงแต่งไม่ได้แล้ว มีอยู่

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ถ้าธรรมชาติอันไม่เกิดแล้ว ไม่เป็นแล้ว อันปัจจัยทำไม่ได้แล้ว ปรุงแต่งไม่ได้แล้ว จักมิได้มีแล้วไซร้ การสลัดออกซึ่งธรรมชาติที่เกิดแล้ว, เป็นแล้ว, อันปัจจัยกระทำแล้ว, ปรุงแต่งแล้ว, จะไม่พึงปรากฏในโลกนี้เลย

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็เพราะธรรมชาติอันไม่เกิดแล้ว, ไม่เป็นแล้ว, อันปัจจัยกระทำไม่ได้, ปรุงแต่งไม่ได้แล้วมีอยู่; ฉะนั้นการสลัดออกซึ่งธรรมชาติที่เกิดแล้ว, เป็นแล้ว, อันปัจจัยกระทำแล้ว, ปรุงแต่งแล้ว จึงปรากฏ.

นิพพาน

(จากอิติวุตตกะ ทุกนิบาต ข้อ ๒๒๑ เล่ม ๒๕ หน้า ๒๕๗ ๒๒๑)

วุตฺตํ เหตํ ภควตา วุตฺตมรหติ เม สุตํ อตฺถิ ภิกฺขเว อชาตํ อภูตํ อกตํ อสงฺขตํ ฯเปฯ ภควตา เม สุตนฺติ ฯฉฏฺฐํฯ

๖. ชาติสูตร

ข้อ ๒๒๑. จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสแล้ว, พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาค ผู้เป็นอรหันต์ ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าสดับมาแล้วว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ถ้าว่า ธรรมชาติอันไม่เกิดแล้ว, ไม่เป็นแล้ว, อันปัจจัยไม่ทำแล้ว, ไม่ปรุงแต่งแล้ว จักไม่ได้มีแล้วไซร้ การสลัดออกซึ่งธรรมชาติที่เกิดแล้ว, เป็นแล้ว, อันปัจจัยทำแล้ว, ปรุงแต่งแล้ว จักไม่พึงปรากฏในโลกนี้เลย

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็เพราะเหตุที่ ธรรมชาติอันไม่เกิดแล้ว, ไม่เป็นแล้ว, อันปัจจัยไม่ทำแล้ว, ไม่ปรุงแต่งแล้ว, มีอยู่ ฉะนั้น การสลัดออกซึ่งธรรมชาติที่เกิดแล้ว, เป็นแล้ว, อันปัจจัยทำแล้วจึงปรากฏ พระผู้มีพระภาค ได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสคาถาประพันธ์ ดังนี้ว่า

ธรรมชาติเกิดแล้ว, มีแล้ว, เกิดขึ้นพร้อมแล้ว, อันปัจจัยทำแล้ว, ปรุงแต่งแล้ว, ไม่ยั่งยืน, ระคนแล้วด้วย ชราและมรณะ, เป็นรังแห่งโรค, ผุพัง, มีอาหารและตัณหาเป็นแดนเกิด ไม่ควรยินดีในธรรมชาตินั้น, การสลัดออกซึ่งธรรมชาตินั้น เป็นบทอันระงับ จะคาดคะเนเอาไม่ได้ยั่งยืน, ไม่เกิด, ไม่เกิดขึ้นพร้อม, ไม่มีความโศก, ปราศจากธุลี, ความดับแห่งทุกข์ทั้งหลาย คือ ความที่แห่งสังขารสงบระงับเป็นสุข.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วฉะนี้แล.

๗. ธาตุสูตร อิติวุตตกะ ทุกนิบาต เล่ม ๒๕/๒๕๗.

ข้อ ๒๒๒. วุตฺตํ เหตํ ภควตา วุตตมรหตาติ เม สุตํ ฯเปฯ อิติ เม สุตนฺติ. จริงอยู่พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสแล้ว, พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาค ผู้เป็นพระอรหันต์ ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย นิพพานธาตุ ๒ ประการนี้เป็นไฉน ?

คือ สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ ๑ อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ ๑

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็สอุปาทิเสสนิพพานธาตุเป็นไฉน ?

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นพระอรหันตขีณาสพ อยู่จบพรหมจรรย์ ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว, หลุดพ้นแล้ว, เพราะรู้ชอบ, ภิกษุนั้น ย่อมเสวยอารมณ์ทั้งทั้งที่พึงใจ ยังเสวยทุกข์และสุขอยู่ เพราะความที่อินทรีย์ ๕ เหล่าใด เป็นธรรมชาติไม่บุบสลาย อินทรีย์ ๕ เหล่านั้นของเธอ ยังตั้งอยู่นั่นเทียว, ดูกรภิกษุทั้งหลาย ความสิ้นไปแห่งราคะ ความสิ้นไปแห่งโทสะ ความสิ้นไปแห่งโมหะ ของภิกษุนั้นนี้เราเรียกว่า สอุปาทิเสสนิพพาน

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ เป็นไฉน ?
ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นพระอรหันต์ขีณาสพ อยู่จบพรหมจรรย์ ทำกิจควรทำเสร็จแล้ว มีสัญโญชน์ในภพสิ้นรอบแล้ว หลุดพ้นแล้วเพราะรู้ชอบ, เวทนาทั้งปวงในอัตตภาพนี้แหละ ของภิกษุนั้น เป็นธรรมชาติอันกิเลสทั้งหลาย มีตัณหาเป็นต้น ให้เพลิดเพลินมิได้แล้ว (จักดับ) เย็น, ดูกรภิกษุทั้งหลาย นี้เราเรียกว่า อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ, นิพพานธาตุ ๒ ประการนี้แล

พระผู้มีพระภาค ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสคาถาประพันธ์ ดังนี้ว่า

นิพพานธาตุ ๒ ประการนี้ พระตถาคตผู้มีจักษุ ผู้อันตัณหาและทิฏฐิไม่อาศัยแล้ว ผู้คงที่ประกาศไว้แล้ว อันนิพพานธาตุอันหนึ่งมีในปัจจุบันนี้ ชื่อว่า สอุปาทิเสส เพราะสิ้นตัณหาเครื่องนำไปสู่ภพ

ส่วนนิพพานธาตุ (อีกอย่างหนึ่ง) เป็นที่ดับสนิทแห่งภพทั้งหลาย โดยประการทั้งปวง อันมีในเบื้องหน้า ชื่อว่า อนุปาทิเสส ชนเหล่าใด รู้บทอันปัจจัยไม่ปรุงแต่งแล้วนี้ มีจิตหลุดพ้นแล้ว เพราะสิ้นตัณหาเครื่องนำไปสู่ภพ, ชนเหล่านั้นยินดีแล้วในนิพพาน เป็นที่สิ้นกิเลส เพราะบรรลุธรรมอันเป็นสาระ เป็นผู้คงที่ ละภพได้ทั้งหมด เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้ว ฉะนี้แล.

พระนิพพานทรงคุณ ๕ ประการ

๑. พระนิพพาน ย่อมเป็นธรรมชาติอันสูงสุดในพระพุทธศาสนา บรรดาธรรมอันเป็นพระโอวาทานุสาสนี แห่งองค์สมเด็จพระบรมศาสดาทั้งหมดย่อมมีนิพพาน เป็นจุดสูงสุด

๒. พระนิพพาน ย่อมเป็นธรรมชาติที่เตียนโล่ง ปลอดโปร่ง ปราศจากพืชที่รกรุงรัง คือ กิเลสตัณหาทั้งหลาย, หมายความว่า กิเลสตัณหาจะงอกขึ้นในนิพพาน ไม่ได้เด็ดขาด

๓. นิพพาน ย่อมไม่มีความหวั่น ท่านผู้ได้นิพพานสมบัติ ย่อมปราศจากความหวั่นไหวในโลกธรรมทุก ๆ ชนิด

๔. พระนิพพาน ย่อมเป็นธรรมสถานที่บุคคลขึ้นไปถึงได้นั้นยากนักหนาอย่าว่าแต่ขึ้นไปถึงเลย ประชาสัตว์โดยมากมักเฉยเมย ไม่รู้ไม่ชี้, ไม่สนใจ, ต่างพากันเข้าใจผิด ถือว่า ไม่ใช่หน้าที่ของคนที่จะต้องไปสนใจ, เพราะหารู้ไม่ว่าเป็นหน้าที่อันจำเป็นอย่างแท้จริงของทุก ๆ ชีวิต จะต้องค้นหาพระนิพพานให้พบจะต้องปฏิบัติวิปัสสนาให้ได้ให้ถึง จะได้ช่วยตัวช่วยตนให้พ้นจากมหันตทุกข์มหันตภัย คือ เงื้อมมือพระยามัจจุราช อันได้แก่ ความตาย, และจะได้ชื่อว่าเป็นผู้ได้กุมซึ่งชัยชนะ เหนือธรรมชาติทุก ๆ อย่าง;

ที่ตนไม่สนใจ ไม่เอื้อเฟื้อนั้น เพราะตัวหนาไปด้วยโมหะปิดบังอย่างมืดมน หลงใหลไปในอารมณ์ของโลกีย์ ที่ไม่มีอะไรดี อะไรยั่งยืน คงทน ที่ตนสามารถจะยึดเอาเป็นที่พึ่ง ที่อาศัย ที่พำนักได้เลย เช่นในเวลาที่ตนประสบทุกข์ภัยต่าง ๆ เฉพาะอย่างยิ่ง เช่นใน เวลาเจ็บ, ในเวลาตาย เป็นต้น, ท่านผู้ที่ได้ที่ถึงท่านรู้อย่างดีว่า พระนิพพาน เป็นของดีของประเสริฐ เป็นของชนะทุก ๆ อย่างไม่มีความกลัว ความสะดุ้ง ความหวั่นไหว ในนิพพานนั้น

ท่านเหล่านั้นมีเมตตาจิต พยายามบอกพยายามชี้แจง แนะนำว่านิพพานดีเป็นของประเสริฐ ควรแสวงหาให้ได้, เพราะถ้าผู้ใดได้แล้ว จะมีแต่ความสุขสงบ ไม่หวั่นไหว ไม่สะดุ้ง ไม่กลัวอะไร ๆ ทั้งนั้น, ถึงท่านเหล่านั้น จะพยายามบอก พยายามชี้แจงเท่าไร ๆ ก็ไม่เข้าใจ ไม่สนใจ, ไม่พยายามที่จะเอาใจใส่

มักอ้างว่ามีธุระอย่างนั้น มีธุระอย่างนี้ จำเป็นที่จะต้องกระทำให้เสร็จก่อน, อนิจจามัวแต่ประมาทอยู่อย่างนี้ ความตายก็คลานมาถึงเข้า ยึดชิงเอาชีวิตินทรีย์ไปในเวลาเช่นนั้น มีแต่ความกลัว ความหวาดหวั่น จะยึดเอาอะไรเป็นที่พึ่งพำนัก เป็นเพื่อนช่วยรับประกันความปลอดภัยให้แก่ชีวิตไม่ได้เลย, ยอมแพ้ต่อพระยามัจจุราชอย่างราบคาบ โดยไม่มีข้อโต้แย้ง หรือขัดขืนแต่ประการใดเลย ไปตามยถากรรม จะนำไปขึ้นสวรรค์หรือส่งไปนรกก็ยอมทั้งนั้น, แม้ท่านผู้รู้นั้น พยายามบอก พยายามชี้แจงเท่าไร ๆ ก็ไม่ยอมรู้จักคุณของพระนิพพาน

ฝ่ายท่านผู้เป็นบัณฑิต ผู้มีปัญญา ท่านย่อมมองเห็นคุณค่าของพระนิพพานอย่างยิ่ง เพราะท่านเป็นคนฉลาด รักตน เมตตาตน พยายามที่จะประคับประคองตนของท่าน ให้พ้นอันตราย ทุกข์ภัยทั้งปวง, ท่านพยายามเรียนธรรมะคำสั่งสอนของพระบรมศาสดาให้เข้าใจอย่างถูกต้องแจ่มแจ้งแล้ว ท่านก็พยายามเจริญสมถกรรมฐานให้ได้จิตสงบอย่างน้อย ตั้งแต่ขั้น อุปจารสมาธิขึ้นไป, แล้วท่านก็พยายามเจริญวิปัสสนากรรมฐานต่อไปอย่างน้อยให้ได้ ตั้งแต่ อุทยัพพยญาณขึ้นไป นึกว่าโดยอานิสงส์แห่งอุตสาหะวิริยะนี้ จะช่วยให้ท่านพ้นจากทุกข์ภัยอันตรายต่าง ๆ ได้

๕. พระนิพพาน ย่อมเป็นธรรมที่ปราศจากความรัก, ความชังเพราะไม่มีกิเลสตัณหาคั่งค้างอยู่แม้แต่นิดเดียวเพราะพระนิพพานเป็นสิ่งประเสริฐสุดนักหนา จะหาความสุขที่ไหนจะมาเปรียบปานมิได้มีเลย

พระนิพพาน

สนฺติ ลกฺขณา	มีความสุข สงบจากปวงทุกข์ เป็นลักษณะ
อจฺจุตรสา	มีความไม่แตกดับ เป็นกิจ (สัมปัตติรส)
อนิมิตฺตปจฺจุปฏฺฐานา	ไม่มีนิมิตเครื่องหมาย เป็นผลปรากฏ (วา)
อนิมิตฺตปจฺจุปฏฺฐานา	(หรือ) มีความไปจากภพ เป็นผล
ปทฏฺฐานํ น ลภติ	ไม่มีเหตุใกล้ให้เกิด (เพราะพระนิพพานเป็นธรรม ที่พ้นจากเหตุปัจจัยทั้งปวง)

จากโยชนาพระอภิธรรม

ในคัมภีร์พระวิสุทธิมรรค แสดงว่า ***ตยิทํ สนฺติลกฺขณํ***

นิพพาน มีความสุขสงบ พ้นจากปวงกิเลส เป็นลักษณะ

ความหมายของคำว่า ลักษณะ, รส, ปัจจุปัฏฐาน

คำว่า **ลักษณะ** แปลว่า เครื่องกำหนด อธิบายว่า เป็นเครื่องกำหนดให้รู้ซึ่งสิ่งนั้นๆ ว่า เป็นอย่างไร, ดีชั่วอย่างไร, เช่นคำว่าลักษณะของคน ก็คือสิ่งที่เป็นเครื่องหมายให้รู้ว่า คนนั้น เป็นอย่างไร และดีชั่วอย่างไร,

คำว่า **รส** แปลว่า สิ่งที่ทำให้ยินดี หรือสิ่งที่ทำให้รู้สึก เช่นคำว่า รสยา ก็คือ สิ่งที่ทำให้รู้สึกว่า ยานั้น เปรี้ยว, หวาน, เผ็ด, ร้อน อย่างไรเป็นต้น, แต่คำว่า รสของนิพพาน หรือรสของธรรมอื่น ๆ หมาย ๒ อย่างคือ หมายถึงอาการที่ทำให้รู้สึกว่า นิพพานหรือธรรมข้อนั้น ๆ เป็นอย่างไร ๑ หมายถึงการทำให้รู้สึกยินดี ชอบอกชอบใจ ๑. สำหรับรสของพระนิพพาน หมายถึงการทำให้รู้สึกยินดี

คำว่า ***ปัจจุปัฏฐาน*** แปลว่า เข้าไปตั้งเฉพาะ หมายความว่า เป็นเครื่องปรากฏ คือ เป็นเครื่องบอกให้รู้ว่า สิ่งนั้นได้แก่อะไร โดยอธิบายว่า เครื่องหมายของสิ่งนั้น ๆ เป็นอย่างไร

คำว่า **นิพพาน** ที่ท่านกล่าวว่า *ตยิทํ สนฺติ ลกฺขณํ* แปลว่านิพพานนั้น มีความสงบเป็นลักษณะ อธิบายว่า ความสงบนั้นแหละ เป็นลักษณะของพระนิพพาน เป็นเครื่องกำหนดให้รู้ว่า เป็นพระนิพพาน, คำว่า สงบในที่นี้ ได้แก่ไม่มีกิเลสที่จะทำให้วุ่นวาย พระอริยเจ้าผู้ได้สำเร็จนิพพานนั้น เมื่อท่านยังมีชีวิตอยู่ กาย, วาจา, ใจ, ของท่านสงบ เพราะไม่มีกิเลสทำให้ กาย, วาจา, ใจ, วุ่น เมื่อท่านสิ้นชีพแล้ว เป็นอันไม่ต้องพูดถึงกิเลสที่ทำให้กาย, วาจา, ใจ วุ่นเพราะไม่มีใจแล้ว กิเลสเป็นอันไม่มีนั่นเอง.

อจฺจุติรสํ อสฺสาสกรสํวา ท่านกล่าวว่า นิพพานนั้นมีความไม่คลาดเคลื่อนแปรนัก เป็นรส คือเป็นของคงที่, ไม่แตกดับทำลายเลย, อีกอย่างหนึ่งท่านกล่าวว่า นิพพานนั้น มีการทำให้ยินดีเป็นรส คือ ทำให้พระอริยเจ้าผู้เบื่อหน่ายทุกข์ ให้เกิดความยินดี ขยายความว่า เมื่ออรหัตตมรรคเกิดขึ้นแล้ว พระอริยเจ้านั้นย่อมเบื่อหน่าย ทุกข์ในโลกเป็นอย่างยิ่ง เห็นว่าทุกข์ในโลกเป็นของทำให้เดือดร้อน

เป็นอย่างยิ่ง, แต่ในขณะนั้น ใจท่านหน่วงถึงนิพพาน คือ แลเห็นพระนิพพาน ใจก็เกิดความยินดีทันที, เปรียบเหมือนคนที่เดินทางฝ่าแดดที่ร้อนๆ ไป ทั้งกระหายน้ำด้วย หิวด้วย พอแลเห็นแม่น้ำแต่ที่ไกลก็รู้สึกชุ่มใจ ดีใจเป็นอย่างยิ่ง พอไปถึงแม่น้ำได้ลงอาบ ลงดื่มน้ำ สมประสงค์แล้ว ก็รู้สึกหายเหนื่อย หายร้อน หมดความกระหายฉันใด;

พอใจของอริยเจ้า น้อมหน่วงเอานิพพานเป็นอารมณ์ พอนิพพานเกิดขึ้นก็หมดความเหนื่อย, ความเร่าร้อน, ความกระวนกระวาย, ความกระหายซึ่งมีในกาลก่อน แล้วมีแต่ความยินดี เป็นอย่างยิ่ง ซึ่งท่านเรียกว่า เอกันตบรมสุข คือมีแต่สุขอย่างเดียว ไม่มีทุกข์เจือปน ฉะนั้น.

อนิมิตฺตปจฺจุปฏฺฐานํ นิปฺปปญฺจปจฺจุปฺปฏฺฐานํ วา นิพพานนั้นมีความไม่มีนิมิต เป็นเครื่องปรากฏ อธิบายว่า การไม่มีกิเลส และกองทุกข์ เป็นเครื่องหมายนั่นแหละ เรียกว่า ปัจจุปัฏฐานของพระนิพพาน

อีกอย่างหนึ่ง นิพพานนั้น ได้แก่การไม่มีทำเครื่องทำเนิ่นช้าเป็นเครื่องปรากฏ อธิบายว่า ไม่มีกิเลสและกองทุกข์ที่จะทำให้ชักช้า ขยายความว่า บรรดาสรรพสัตว์ที่จะชักช้าอยู่ในโลกได้ ก็เพราะอาศัยกิเลสและกองทุกข์ คือ เมื่อกิเลสและกองทุกข์เกิดขึ้น ก็มัวแต่หาทางแก้กิเลสและกองทุกข์นั้นร่ำไป ไม่ได้ตั้งหน้าเดินทางไปอย่างเดียวเปรียบเหมือนคนเดินทาง ถ้ามัวแต่หาทาง หรือชมนกชมไม้ การเดินทางก็ช้า, กิเลสและกองทุกข์ เป็นสิ่งที่ทำให้เดินทางไปนิพพานช้าด้วยเหตุ ๒ อย่าง คือ เป็นเครื่องเกาะเกี่ยว หรือกีดกั้นไม่ให้ตั้งใจเดินไปตามทางนิพพานได้ โดยสะดวกบ้าง, เป็นเครื่องทำให้หลงทางเดินบ้าง, ให้เดินผิดทางนิพพาน ไปสู่ทางอื่น คือทางนรก, เปรต, อสุรกาย, เดรัจฉาน, มนุษย์, สวรรค์บ้าง, ผู้ที่ต้องการจะไปให้ถึงนิพพานเร็ว ต้องระวังอย่ามัวยุ่งอยู่กับกิเลสและกองทุกข์ และอย่าให้กิเลสและกองทุกข์ทำให้หลงทางพระนิพพาน เพราะตามปกติของบุคคล เมื่อกิเลสเกิดขึ้น ก็ชอบทำตามอำนาจกิเลสเช่นเกิดความโกรธขึ้น ก็ชอบทำสิ่งที่ตนโกรธ, หรือผู้ที่ตนโกรธนั้น ให้พินาศไปสมกับใจโกรธ เมื่อกองทุกข์เกิดขึ้น เช่นทุกข์ เพราะความเจ็บไข้เกิดขึ้นก็ต้องการที่จะทำให้

ความเจ็บไข้นั้นหายไป แม้ในขณะที่กำลังพากเพียร พยายามกระทำข้อวัตรปฏิบัติอยู่ ก็มักทอดทิ้ง ข้อวัตรปฏิบัตินั้นเสีย โดยคิดว่าเมื่อหายโรคแล้วจึงจะทำต่อภายหลัง ไม่คิดว่าเราจะต้องปฏิบัติให้ได้นิพพานก่อนหายโรค โดยเหตุนี้จึงขอแนะนำว่า ผู้ที่ต้องการไปนิพพาน อย่ามัวยุ่งด้วยกิเลสและกองทุกข์ ขอให้ตั้งหน้าปฏิบัติไปอย่างเดียว ถึงแม้ว่าจะยุ่งก็อย่าหลง คือ อย่าหลงไปในนรก, เปรต, อสุรกาย, สัตว์เดรัจฉาน ซึ่งเป็นการฝ่ายเลว, เพียงแต่ให้หลงไปในฝ่ายดี คือ มนุษย์และสวรรค์เถิด เพราะเมื่อหลงไปในทางมนุษย์และสวรรค์ พอจะคลำทางไปนิพพานได้ โดยเหตุว่า พอมีผู้จะบอกหนทางนิพพาน เปรียบเหมือนเราหลงทาง ถ้าหลงไปในป่า อันเปรียบเหมือนหลงไปในทุคติภูมิแล้ว จะหาผู้บอกทางได้ยาก ถ้าหลงไปในทางบ้าน อันได้แก่ทางมนุษย์และสวรรค์ ก็พอจะถามหาทางได้

ไวพจน์พระนิพพาน

๑.	อเสสวิราโค	คือ	ธรรมที่ปราศจากราคะ
๒.	อเสสนิโรโธ	คือ	ธรรมที่ดับไม่เหลือแห่งตัณหา
๓.	จาโค	คือ	ธรรมที่สละละเสียซึ่งกิเลส
๔.	ปฏินิสฺสคฺโค	คือ	ธรรมที่ส่งคืนกิเลสเสียจนสิ้น
๕.	มุตฺติ	คือ	ธรรมที่พ้นจากกิเลส
๖.	อนาลโย	คือ	ธรรมที่ไม่มีความห่วงใยอาลัยในกิเลส
๗.	ราคกฺขโย	คือ	ธรรมที่สิ้นราคะ
๘.	โทสกฺขโย	คือ	ธรรมที่สิ้นโทสะ
๙.	โมหกฺขโย	คือ	ธรรมที่สิ้นโมหะ
๑๐.	ตณฺหกฺขโย	คือ	ธรรมที่สิ้นตัณหา
๑๑.	อนุปฺปาโท	คือ	ธรรมที่สิ้นความเกิด
๑๒.	อปฺปวตฺตํ	คือ	ธรรมที่สิ้นความเป็นไป
๑๓.	อนิมิตฺตํ	คือ	ธรรมที่สิ้นนิมิตความหมาย
๑๔.	อนาหยนํ	คือ	ธรรมที่สิ้นจากการรวบรวม
๑๕.	อปฺปณิหิตํ	คือ	ธรรมที่สิ้นจากความที่ตั้งแห่งทุกข์

๑๖. อปฺปฏิสนธิ คือ ธรรมที่สิ้นจากการเกิดใหม่

๑๗. อนุปฺปตฺติ คือ ธรรมที่สิ้นจากการเกิดไปอีก

๑๘. อชาตํ คือ ธรรมที่สิ้นจากภพชาติ

๑๙. อพฺยาธิ คือ ธรรมที่สิ้นจากการเจ็บไข้ได้ป่วย

๒๐. อมตํ คือ ธรรมที่สิ้นจากการม้วยมรณ์

๒๑. อโสกํ คือ ธรรมที่ปราศจากความเศร้าโศก

๒๒. อปริเทวํ คือ ธรรมที่ปราศจากความรำพัน

๒๓. อนุปายาสํ คือ ธรรมที่ปราศจากความแน่นแค้นใจ

๒๔. อสงฺกิลิฏฺฐํ คือ ธรรมที่ปราศจากความเศร้าหมอง

๒๕. อสงฺขตํ คือ ธรรมที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง

๒๖. นิวานํ คือ ธรรมที่ปราศจากกิเลสเครื่องร้อยรัด

๒๗. สันติ คือ ธรรมที่สงบปราศจากทุกข์ทั้งปวง

วิเคราะห์ศัพท์ว่า นิพพาน

นิพพาน ออกจากศัพท์เหล่านี้ *วานโต นิกฺขนฺตนฺติ นิพฺพานํ* ธรรมชาติใดย่อมพ้นจากเครื่อง เกี่ยวโยง คือ ตัณหา ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า นิพพาน

วิมติ สํสิพฺพตีติ = วานํ ธรรมชาติใด เป็นผู้เกี่ยวโยงไว้ ย่อมธรรมชาตินั้นชื่อว่า วานะ

สห อุปาทิเสเสน ยา วตฺตตีติ = สอุปาทิเสสา นิพพานใด ย่อมเกิดพร้อมด้วยวิบาก และกัมมัชชรูปที่เหลือจากกิเลสทั้งหลาย ฉะนั้น นิพพานนั้นชื่อว่า สอุปาทิเสสนิพพาน

นตฺถิ อุปาทิเสโส ยสฺสาติ อนุปาทิเสโส ขันธ์ คือ วิบาก และกัมมัชชรูปที่เหลือ ไม่มีในนิพพานใด ฉะนั้น นิพพานนั้น ชื่อว่า อนุปาทิเสส

นิพพาน แปลว่า ดับ ออกจากธาตุคือ **วา** มี **นี** เป็นบทหน้า ยุปัจจัยแปลงเป็น อนะ *นี วา ยุ* นิพพาน

นิพพาน แปลว่า หาของเสียบแทงมิได้ **วานะ** ศัพท์ เป็นชื่อของลูกศร *นี* บทหน้า, *นี* แปลว่า ไม่มี, **วานะ** ลูกศร

เต ยนฺติ อจฺจุตํ ฐานํ ยตฺถ คนฺตฺวา นโสจเร มุนีเหล่านั้น ย่อมไปสู่สถานไม่จุติที่ไปแล้วไม่เศร้าโศก

นิพพาน เป็นปลายสาย เป็น อังสังขตะ อันปัจจัยไม่ปรุงแต่ง

อภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา

อรรถแห่งนิพพาน

ปรมัตถธรรม ๓ ประการคือ จิต, เจตสิก, รูป อาศัยธรรมชาติใด ย่อมถึงความดับสิ้นเชื้อ, หรือธรรมชาติ เป็นเครื่องดับแห่งจิต, เจตสิก, รูป ชื่อว่า นิพพาน

เมื่อพิจารณาตามธาตุ หมายถึง ธรรมชาติที่พ้นจากตัณหา เพราะวา ธาตุ ลง ยุ ปัจจัย, สำเร็จรูปเป็นวานะ แปลว่า วัตถุอันเสียบแทง หรือเครื่องเสียบแทง ซึ่งหมายถึงตัณหา เหตุร้อยรัดไว้ซึ่งภพ ซึ่งชาติ ทำการท่องเที่ยวไปในสังสารวัฏให้เป็นไปอยู่

วิเคราะห์ว่า *ภวา ภวํ วินนฺโต สํสิพฺพนฺโต วาน สงฺขาย ตณฺหาย นิกฺขนฺตํ นิพฺพตฺติตฺวา เอเตน ราคคฺคิ อาทิโกติ* = นิพฺพานํ ชื่อว่า นิพพาน เพราะอรรถว่าออกจากตัณหา ที่เรียกว่า วานะ เหตุ เย็บ คือ ร้อยไว้ซึ่งภพน้อยภพใหญ่

อีกนัยหนึ่ง เป็นเครื่องดับไฟ คือ ราคะ โทสะ โมหะ วิเคราะห์ว่า วานสงฺขาต ตณฺหาย นิกฺขนฺตตฺตา นิพฺพานนฺติ ปวุจฺจติ เพราะออกจากตัณหาที่ชื่อว่า วานะ จึงเรียกว่า นิพพาน

ที่จัดพระนิพพานเป็น ๓ อย่าง เพราะจัดตามปุญญาธิการ จากปรมัตถมัญชูสา

๑. เพราะปุญญาธิการ มีศีลเป็นอธิบดี เจริญวิปัสสนา เห็นอนิจจานุปัสสนาได้อารมณ์นิพพาน เรียก อนิมิตตนิพพาน.

๒. เพราะปุญญาธิการ มีสมาธิเป็นอธิบดี เจริญวิปัสสนา เห็นทุกขานุปัสสนาได้อารมณ์นิพพาน เรียก อัปปณิหิตนิพพาน

๓. เพราะปุญญาธิการ มีปัญญาเป็น อธิบดี เจริญวิปัสสนา เห็นอนัตตานุปัสสนาได้อารมณ์นิพพานเรียก สุญญตนิพพาน

พระนิพพานคืออะไรแน่

พระนิพพาน ไม่ใช่อะไรในกามโลก รูปโลก อรูปโลก เปรียบเทียบไม่ได้กับอะไรในโลกทั้ง ๓ เพราะพระนิพพานเป็นธรรมพ้นไปจากโลก เป็นธรรมที่เหนือโลก, พระนิพพานเป็นธรรมไม่มีอะไรปรุงแต่ง เพราะพระนิพพาน เป็นสิ่งที่ไม่มีอะไรเลย *คมฺภีโรจายํธมฺโม* ธรรมคือพระนิพพาน เป็นของลึกซึ้ง *ทุทฺทโส* อันเป็นของเห็นได้ยาก, *สนฺโต* เป็นของสงบระงับ, *ปณีโต* เป็นของประณีต, *อตกฺกาวจโร* ไม่เป็นที่เที่ยวไปแห่งการตรึก คือ บุคคลจะนึกคาดคะเนเอาเองหาได้ไม่ ต้องเจริญสมถกรรมฐาน วิปัสสนากรรมฐานให้ถูกต้องตามพระพุทธาธิบาย จนเกิดญาณ ๑๖ เป็นลำดับไปจนถึงมรรคญาณผลญาณ และปัจจเวกขณญาณ, *นิปุโณ* เป็นของละเอียดอันมรรคญาณและผลญาณเท่านั้นที่จะรู้จะเข้าใจได้, *ปณฺฑิโต เวทนิโย* เป็นของบัณฑิต คือ พระอริยเจ้าเท่านั้นจะรู้จึงจะเห็น

ที่ชื่อว่า นิพพาน อธิบายในมูลฏีกาอภิธรรม

๑. นิพพาน แปลว่า ออกจากตัณหา ดังหลักฐานว่า ปญฺจคติ วาเนน วานสญฺญิตาย ตณฺหายนิกฺขนฺตตฺตา นิพฺพานนฺติ วุจฺจติ ที่ชื่อว่า นิพพาน เพราะออกจากตัณหาที่ร้อยรัด คติทั้ง ๕ คือนรก เปรต เดรัจฉาน มนุษย์ เทวดาไว้ หมายความว่าสรรพสัตว์พากันหลงติดอยู่ในคติทั้ง ๕ เพราะตัณหาเป็นผู้ผูกมัดไว้ ครั้นได้เดินทางตามอัฏฐังคิกมรรคถึงนิพพานแล้ว ตัณหาดับหมด เมื่อตัณหาไม่มีจึงได้ชื่อว่า ออกจากตัณหา

๒. นิพพาน แปลว่า เครื่องดับเพลิง คือกิเลส ดังหลักฐานว่า นิพฺพติ เอเตนราคคฺคิโกติ = นิพฺพานํ ชื่อว่า นิพพาน เพราะเป็นเครื่องดับเพลิงคือกิเลสมีราคะเป็นต้น หมายความว่า เพลิงคือไฟนั้นมีอยู่ ๒ อย่าง คือ ไฟภายนอกได้แก่ไฟธรรมดาของชาวโลกอย่างหนึ่ง, ไฟธรรมดาเวลาไหม้บ้าน ไหม้โรงงาน

ต้องดับด้วยเครื่องดับเพลิงฉันใด; ไฟภายในคือกิเลส ก็ต้องมีเครื่องดับ คือนิพพาน ฉันนั้นเหมือนกัน

พระนิพพาน จากมิลินทปัญหา

พระเจ้ามิลินท์ ตรัสถามว่า ข้าแต่พระนาคเสน บุคคลผู้ใดรู้ว่าจะไม่ถือปฏิสนธิอีก บุคคลผู้นั้น ได้รับทุกขเวทนาบ้างไหม ?

พระนาคเสนเถรเจ้า ถวายพระพรว่า ได้รับทุกขเวทนาบางอย่างไม่ได้รับบางอย่าง

ราชา ได้รับทุกขเวทนาอะไร ไม่ได้รับทุกขเวทนาอะไร ?

เถระ ได้รับทุกขเวทนาทางกาย ไม่ได้รับทุกขเวทนาทางใจ

ราชา ที่ว่าได้รับทุกขเวทนาทางกายไม่ได้รับทุกขเวทนาทางใจนั้น หมายความว่าอย่างไร ?

เถระ หมายความว่าสิ่งใดเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้ทุกขเวทนาทางกายเกิดขึ้น และให้ได้รับทุกขเวทนาทางกายต่อ ๆ ไปด้วยอำนาจเหตุปัจจัยสิ่งนั้น, สิ่งใดเป็นเหตุปัจจัยให้ทุกขเวทนาทางใจเกิดขึ้น ย่อมไม่ได้รับทุกขเวทนาทางใจ ด้วยอำนาจเหตุปัจจัย สิ่งนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ผู้นั้นชื่อว่า ได้รับทุกขเวทนาทางกายอย่างเดียว ไม่ได้รับทุกขเวทนาทางใจเลย

ราชา ผู้ที่ไม่ได้รับทุกขเวทนา ทำไมจึงยังไม่ปรินิพพาน ?

เถระ เพราะธรรมดาพระอรหันต์ทั้งหลายย่อมรอกาลที่ควรอยู่ย่อมไม่ยังชีวิตให้ตกล่วงไปโดยยังไม่ถึงเวลา

ข้อนี้ พระธรรมเสนาสารีบุตรได้กล่าวไว้ว่า เรายินดีต่อความตายและชีวิต แต่เราผู้มีสติสัมปชัญญะ รอกาลที่ควรอยู่ ดังนี้

ราชา ข้อนี้ ควรแล้ว

ปัญหาเรื่องนิโรธกับนิพพาน

ราชา ข้าแต่พระนาคเสน นิโรธกับนิพพาน เป็นอันเดียวกันหรือไม่ ?

เถระ ถวายพระพร เป็นอันเดียวกัน

ราชา ทำไมจึงว่า เป็นอันเดียวกัน

เถระ เพราะพาลปุถุชนทั้งหลายย่อมเพลินอยู่ในอายตนะภายนอก ย่อมถูกอายตนะภายนอกพัดไป เหมือนถูกกระแสน้ำพัด ย่อมไม่พ้นจากชาติชรามรณะโสกะปริเทวะทุกข์โทมนัสอุปายาส, ส่วนอริยสาวก ย่อมไม่เพลิดเพลินอายตนะทั้งภายในภายนอก, ย่อมดับตัณหาเมื่อตัณหาดับอุปาทานดับ,อุปาทานดับ, ภพดับ, ชาติดับ, ชาติดับ ชรามรณา โสกะปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปยาสก็ดับ เป็นอันว่ากองทุกข์ทั้งปวง ย่อมดับไป เพราะฉะนั้นจึงกล่าวว่า นิโรธกับนิพพานเป็นอันเดียวกัน

ราชา ข้อนี้ ถูกต้องแล้ว

ปัญหาเรื่องได้นิพพาน

ราชา ข้าแต่พระนาคเสน บุคคลทั้งหมด ได้นิพพานเหมือนกันไหม ?

เถระ ขอถวายพระพร ไม่ได้นิพพานเหมือนกันหมด, ได้นิพพานเฉพาะผู้ปฏิบัติดี ผู้รู้ธรรมที่ควรรู้ ผู้ละธรรมที่ควรละ ผู้เจริญธรรมที่ควรเจริญ ผู้ทำให้แจ้งธรรมที่ควรทำให้แจ้ง

ราชา ถูกแล้ว พระนาคเสน

ปัญหาเรื่องรู้จักนิพพานเป็นสุข

ราชา ข้าแต่พระนาคเสน ผู้ที่ไม่ได้นิพพาน รู้ไหมว่า นิพพานเป็นสุข ?

เถระ ขอถวายพระพร รู้

ราชา ข้อนี้อย่างไร ทำไมจึงว่า ผู้ไม่ได้นิพพาน รู้จักว่านิพพานเป็นสุข ?

เถระ อาตมาภาพขอถามมหาบพิตรว่า ผู้ที่ไม่ได้ถูกตัดมือตัดเท้า รู้ไหมว่าการถูกตัดมือตัดเท้าเป็นทุกข์ ?

ราชา รู้ซิ พระผู้เป็นเจ้า

เถระ รู้ได้อย่างไร ?

ราชา รู้ได้ด้วยฟังเสียงร้องไห้ร่ำไรของผู้ที่ถูกตัดมือตัดเท้า

เถระ ข้อนี้ฉันใด ข้อที่ว่าผู้ไม่ได้นิพพานก็รู้จักว่านิพพานเป็นสุขด้วยได้ฟังเสียงของท่าน ที่ได้นิพพานฉันนั้น

ราชา ถูกต้องแล้ว พระนาคเสน

ปัญหาเรื่องมีนิพพาน

ราชา ข้าแต่พระนาคเสน สิ่งทั้งหลายที่เกิดด้วยกรรม ซึ่งมีอยู่ในโลกและที่เกิดด้วยเหตุ เกิดด้วยฤดู ย่อมปรากฏ

สิ่งที่ไม่เกิดด้วยกรรม ไม่เกิดด้วยเหตุ ไม่เกิดด้วยฤดู มีหรือไม่ ?

เถระ ขอถวายพร มีอยู่ ๒ อย่าง

ราชา คืออะไรบ้าง ?

เถระ คือ อากาศ ๑, นิพพาน ๑

ราชา ข้าแต่พระนาคเสน ขอท่านอย่าลบล้างคำของพระชินศรี ถ้าไม่ทราบก็อย่าตอบเสียเลย

เถระ ทำไมจึงว่าอย่างนั้น ?

ราชา พระผู้เป็นเจ้าควรจะกล่าวแต่เพียงว่า สิ่งที่ไม่เกิดด้วยกรรม เหตุฤดูนั้นมีอย่างเดียว คือลมเท่านั้น, ไม่ควรกล่าวว่ามี ๒ อย่าง คือนิพพานด้วย เพราะพระนิพพานนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงหนทางตรัสรู้ด้วยเหตุหลายร้อยอย่างแก่สาวก จะว่านิพพานไม่เกิดด้วยเหตุไม่ได้

เถระ ขอถวายพระพรข้อที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงหนทางให้สาวกตรัสรู้นิพพาน ด้วยเหตุหลายร้อยอย่างนั้นจริง, แต่ข้อนั้นไม่ได้ทรงแสดงว่าด้วยเหตุหลายร้อยอย่างนั้นจริง, แต่ข้อนั้นไม่ได้ทรงแสดงว่า เป็นเหตุให้นิพพานเกิด

ราชา ข้าแต่พระนาคเสน ในปัญหาพยากรณ์ข้อนี้ ย่อมเป็นประหนึ่งว่าเราทั้งสองออกจากซอกเขาไปสู่ซอกเขาอีก เมื่อเหตุจะให้ตรัสรู้นิพพานมีอยู่, เหตุที่จะให้นิพพานเกิดไม่มี ข้อนี้เป็นอันเป็นไปไม่ได้, ข้าแต่พระนาคเสน เมื่อเหตุที่จะให้ตรัสรู้พระนิพพานมีอยู่ ท่านก็ควรถือว่า เหตุที่จะทำให้เกิดนิพพานมีอยู่, เหมือนอย่างว่า เมื่อบิดามีอยู่ เหตุที่จะให้บิดาเกิดก็ต้องมี, หรือเมื่ออาจารย์มีอยู่ เหตุที่จะต้องทำให้เป็นอาจารย์ก็ต้องมีอยู่ เมื่อยอดแห่งต้นไม้ หรือเครือไม้มีอยู่ ท่อนกลางท่อนต้นก็ต้องมี

เถระ ขอถวายพระพร นิพพานเป็นของไม่มีอุปาทาน จึงกล่าวว่าไม่มีเหตุที่จะทำให้เกิด

ราชา ถ้าอย่างนั้น ขอพระผู้เป็นเจ้าโปรดแสดงไปให้โยมทราบว่า มีแต่เหตุที่จะให้ตรัสรู้นิพพาน ส่วนเหตุที่จะทำให้นิพพานเกิดนั้น เป็นอันไม่มี

เถระ ขอถวายพระพร ถ้าอย่างนั้นโปรดทรงสดับให้จงดี อาตมาภาพจะถวายพระพรไปให้ทรงทราบ, ขอถวายพระพรบุรุษที่สามารถเดินทางจากที่นี้เข้าไปสู่ภูเขาในป่าหิมพานต์ ด้วยกำลังปกติมีไหม ?

ราชา มีพระผู้เป็นเจ้า

เถระ ขอถวายพระพร บุรุษที่สามารถนำเอาภูเขาในป่าหิมพานต์มาตั้งไว้ในสถานที่นี้ ด้วยกำลังปกติ มีอยู่ไหม

ราชา ไม่มี พระผู้เป็นเจ้า

เถระ ข้อนี้ ก็เหมือนกัน อาตมาภาพแสดงได้แต่เพียงหนทางที่จะให้ตรัสรู้นิพพานเท่านั้น แต่ไม่อาจแสดงเหตุที่จะให้นิพพานเกิดขึ้นได้, ขอถวายพระพรบุรุษที่อาจข้ามมหาสมุทรไปด้วยเรือ ด้วยกำลังปกติมีอยู่ไหม ?

ราชา มีอยู่ พระผู้เป็นเจ้า

เถระ ส่วนผู้ที่อาจนำเอาฝั่งของมหาสมุทรข้างโน้นมาไว้เสียข้างนี้ด้วยกำลังปกติ มีหรือไม่ ?

ราชา ไม่มี พระผู้เป็นเจ้า

เถระ ข้อนี้ ก็เหมือนกัน ผู้ที่อาจชี้หนทางให้ตรัสรู้นิพพานนั้นมีอยู่ แต่ผู้ที่แสดงเหตุซึ่งทำให้นิพพานเกิดขึ้น ไม่มี, ข้อนั้น เพราะเหตุไร เพราะพระนิพพาน เป็นอสังขตธรรม

ราชา ข้าแต่พระนาคเสน นิพพานเป็นอสังขตธรรม ใคร ๆ ไม่ควร กล่าวว่ามีเหตุปัจจัยตกแต่ง

เถระ อย่างนั้น ขอถวายพระพร ใครๆ ไม่ควรกล่าวว่า นิพพานเกิดแล้วหรือยังไม่เกิด หรือมีอุปาทานเป็นอดีต หรืออนาคต หรือปัจจุบัน และไม่ควรกล่าวว่าเป็นสิ่งที่จะต้องรู้ด้วยจักษุ หรือรู้ด้วยฆานะ หรือรู้ด้วยชิวหา หรือรู้ด้วยกาย

ราชา ข้าแต่พระนาคเสน การที่พระผู้เป็นเจ้ากล่าวว่าใคร ๆ ไม่ควรกล่าวว่านิพพานเกิดแล้ว, ยังไม่เกิด, มีอุปาทาน, เป็นอดีต, เป็นอนาคต, เป็นปัจจุบัน, เป็นของที่จะต้องรู้ด้วยจักษุ, โสตะฆานะ, ชิวหา, กายเช่นนี้แล้ว ก็เป็นอันว่า พระผู้เป็นเจ้าอ้างเอาสิ่งที่ไม่มีว่าเป็นนิพพาน นิพพานนั้นก็เป็นอันไม่มี

เถระ ขอถวายพระพร นิพพานนั้นมีอยู่แต่เป็นของที่รู้ด้วยใจ คืออริยสาวกที่ปฏิบัติชอบ ย่อมเห็นนิพพานด้วยใจอันบริสุทธิ์, ละเอียด, ประณีต, ตรง, ไม่มีเครื่องกั้น, ไม่มีอามิส

ราชา ข้าแต่พระนาคเสน ขอพระผู้เป็นเจ้าได้โปรด อุปมาด้วยธรรมที่มีอยู่เพื่อให้โยมทราบว่า นิพพานนั้น เป็นอย่างไร?

เถระ ขอถวายพระพร ธรรมดาว่าลมมีอยู่หรือไม่ ?

ราชา มีอยู่ พระผู้เป็นเจ้า

เถระ ถ้าอย่างนั้น ขอมหาบพิตรจงแสดงให้อาตมภาพเห็นว่า ลมนั้นมีวรรณะ, สัณฐานน้อยใหญ่, ยาว, สั้น, เป็นอย่างไร ?

ราชา แสดงไม่ได้ เพราะไม่อาจจับลม หรือขยี้ลมนั้นได้ แต่ว่าลมนั้นมีอยู่

เถระ ขอถวายพระพร ถ้ามหาบพิตรไม่อาจแสดงลมให้เห็นได้ ก็จงถือว่า ลมไม่มี

ราชา โยมรู้อยู่ว่า ลมมี เป็นแต่โยมไม่อาจแสดงให้เห็นได้โดยวรรณะสัณฐาน.

เถระ อาตมาภาพก็เหมือนกัน รู้อยู่ว่า นิพพานมี แต่ไม่อาจแสดงให้เห็นได้โดยวรรณะสัณฐาน

ราชา ข้อนี้ พระผู้เป็นเจ้าเปรียบเทียบดี โยมยอมรับว่า พระนิพพานมี, ข้าแต่พระนาคเสน สิ่งที่เกิดด้วยกรรม, อุตุ, เหตุได้แก่อะไรบ้าง ?

เถระ สัตว์ทั้งหมดเกิดด้วยกรรม, พืชทั้งหมดเกิดด้วยเหตุ, แผ่นดิน, ภูเขา, น้ำ, ลมเกิดด้วยฤดู; ของสองสิ่ง คือ อากาศ, กับนิพพาน ไม่เกิดด้วยเหตุ, ไม่เกิดด้วยฤดู.

ปัญหาเรื่องนิพพานไม่มีทุกข์เจือ

ราชา ข้าแต่พระนาคเสน นิพพานมีสุขอย่างเดียว หรือมีทุกข์เจือ ?

เถระ ขอถวายพระพร มีสุขอย่างเดียว ไม่มีทุกข์เจือ

ราชา โยมไม่เชื่อว่า นิพพานมีสุขอย่างเดียว, โยมเข้าใจว่า นิพพานมีทุกข์เจือ, เพราะผู้แสวงหานิพพาน ย่อมมีความลำบากกาย ลำบากใจในการยืน, เดิน, นั่ง, นอน, กิน, ดื่ม และต้องละสิ่งซึ่งเป็นที่รักชอบใจทั้งสิ้นด้วย, ไม่ได้รับความรื่นเริง ปลาบปลื้มด้วยรูป, เสียง, กลิ่น, รส, โผฏฐัพพะที่ดีงามด้วย, โยมจึงเห็นว่า นิพพานเจือไปด้วยทุกข์.

เถระ ขอถวายพระพร เหตุที่มหาบพิตรอ้างนั้น ไม่ให้เป็นเหตุที่แสดงเห็นว่านิพพานเจือไปด้วยทุกข์, คือเหตุที่มหาบพิตรอ้างนั้น เป็นเหตุแห่งการแสวงหาพระนิพพานต่างหาก ไม่ใช่เป็นตัวนิพพาน, ถ้ามหาบพิตรยังสงสัย ขอให้มหาบพิตรตอบคำถามของอาตมภาพ ซึ่งจะย้อนถามมหาบพิตรในบัดนี้ คือ รัชชสุข อันได้แก่สุขในความเป็นพระราชาย่อมมีแก่พระราชาทั้งหลายหรือ ?

ราชา มีพระผู้เป็นเจ้า.

เถระ จะว่า รัชชสุข ไม่เจือด้วยทุกข์อย่างไร เพราะเมื่อเกิดข้าศึกศัตรูขึ้นพระราชาทั้งหลายพร้อมด้วยอำมาตย์ ต้องปราบปรามสู้รบ ได้รับความลำบากด้วยประการต่าง ๆ บางทีถึงกับสิ้นชีวิต.

ราชา ข้อที่ลำบากในการปราบปรามข้าศึกนั้น เป็นเบื้องต้นแห่งการแสวงหารัชชสุข เมื่อแสวงหาราชสมบัติได้แล้ว ก็ได้รับความสุขในราชสมบัติ ทุกข์แห่งการแสวงหากับรัชชสุขเป็นคนละอย่างไม่ใช่อย่างเดียวกัน.

เถระ ข้อที่อาตมาภาพว่า ก็เหมือนกัน คือทุกข์ในการแสวงหานิพพานกับนิพพานต่างกันไม่ใช่อย่างเดียวกัน, ขอมหาบพิตรจงสดับเหตุอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งจะแสดงให้เห็นว่า นิพพานเป็นสุขอย่างเดียว ไม่มีทุกข์เจือปนเลยและขอให้ตอบคำถามของอาตมาภาพอีก คืออาตมาภาพขอถามว่า สุขอันเกิดจากศิลปะ ย่อมมีแก่อาจารย์ผู้มีศิลปะทั้งหลายไหม ?

ราชา มี พระผู้เป็นเจ้า.

เถระ ก็สุขเกิดจากศิลปะนั้น เจือไปด้วยทุกข์หรือหามิได้ ?

ราชา ไม่เจือเลย.

เถระ จะว่าไม่เจืออย่างไร เพราะกว่าจะได้ศิลปะ ก็ลำบากกาย ลำบากใจ ในการศึกษาเล่าเรียนมาก.

ราชา ข้อนั้น เป็นความลำบาก เกิดจากการแสวงหาต่างหาก ไม่ใช่ความลำบาก เกิดจากการมีศิลปะ

เถระ ขอถวายพระพร ข้อที่อาตมภาพว่าก็เหมือนกัน คือเมื่อยังไม่ได้นิพพาน ก็ต้องลำบากด้วยการพยายามทำให้ได้นิพพาน ความลำบากนั้น เกิดจากความพยายามต่างหาก ไม่ใช่เกิดจากนิพพาน.

ปัญหารูปร่างทรวดทรงของนิพพาน

ราชา ข้าแต่พระนาคเสน พระผู้เป็นเจ้าอาจชี้รูปร่าง, ทรวดทรง, หรือวัยประมาณของพระนิพพาน ให้เห็นได้โดยอุปมาหรือการณ์, หรือเหตุ, หรือนัยได้ไหม ?

เถระ ขอถวายพระพร ไม่ได้.

ราชา ถ้าไม่ได้ ก็เป็นอันนิพพานไม่มี ?

เถระ ขอถวายพระพร มหาสมุทรมีไหม ?

ราชา มี พระผู้เป็นเจ้า.

เถระ ถ้ามี มหาบพิตรจะแสดงได้ไหมว่า ในมหาสมุทรมีน้ำอยู่กี่หยด ?

ราชา ไม่ได้ พระผู้เป็นเจ้า.

เถระ ขอถวายพระพร เพียงแต่มหาสมุทร ซึ่งเป็นของที่คนทั้งหลายเห็นอยู่ทั่วกัน มหาบพิตรยังบอกไม่ได้ว่า มีน้ำอยู่กี่หยด, มีสัตว์อาศัยอยู่กี่ตัว, แล้วมหาบพิตรจะให้อาตมาชี้รูปร่าง, ทรวดทรง, วัย, ประมาณของนิพพานได้อย่างไร, ขอถวายพระพร เทวดาที่ไม่มีรูปร่างในเทวโลก มีอยู่ไหม ?

ราชา มีอยู่ พระผู้เป็นเจ้า.

เถระ ถ้ามี มหาบพิตรจะชี้ให้เห็นได้ไหมว่า เทวดาเหล่านั้นมีรูปร่างใหญ่โตเท่าไร, มีทรวดทรง, วัย, ประมาณอย่างไร ?

ราชา ไม่ได้ พระผู้เป็นเจ้า.

เถระ แต่เทวดาที่มีรูปร่าง มหาบพิตร ยังชี้ให้เห็นไม่ได้ ไฉนจึงจะชี้ให้เห็นว่านิพพานมีรูปร่างอย่างไร เป็นต้นได้เล่า.

ราชา ข้าแต่พระนาคเสน ข้อที่ว่า นิพพานเป็นสุขอย่างเดียวก็ดี, ข้อที่ว่าชี้รูปร่างเป็นต้นของพระนิพพานไม่ได้ก็ดีทั้ง ๒ ข้อนี้ ขอยกไว้, บัดนี้โยมใคร่ถามว่า คุณของพระนิพพาน ซึ่งเปรียบเทียบกับคุณของสิ่งอื่นได้มีอยู่หรือไม่ ?

เถระ ขอถวายพระพร มีอยู่แต่จะแสดงโดยสรุปไม่ได้ แสดงแต่โดยเปรียบกับคุณของสิ่งต่าง ๆ คือเปรียบกับคุณของดอกบัวบ้าง, คุณของน้ำบ้าง, คุณของสมุทรบ้าง, คุณของอาหารบ้าง, คุณของอากาศบ้าง, คุณของแก้วมณีบ้าง, คุณของไม้จันทร์แดงบ้าง, คุณของเนยใสบ้าง, คุณของยอดคีรีบ้าง.

ราชา ข้าแต่พระนาคเสน คุณของสิ่งเหล่านั้นเป็นอย่างไร ? อย่างไหนมีคุณเท่าไร ? และเปรียบกับคุณของพระนิพพานได้อย่างไร ? ขอพระผู้เป็นเจ้าโปรดแสดงโดยเร็ว.

เถระ คุณของดอกบัว ๑, คุณน้ำ ๒, คุณแก้วมณี ๓, คุณไม้จันทน์แดง ๓, คุณเนยใส ๓, คุณของยอดคีรี ๕, คุณของมหาสมุทร ๔, คุณอาหาร ๕, คุณอากาศ ๑๐,

ดอกบัวมีคุณ ๑ อันได้แก่ความที่น้ำไม่ติดค้างอยู่ได้ เปรียบเหมือนกับนิพพานซึ่งไม่มีกิเลสแปดเปื้อน.

น้ำมีคุณ ๒ คือ ความเย็น, ความระงับซึ่งความกระหาย ฉันใด, นิพพานเป็นของเย็นและระงับความกระหายอันเกิดจากตัณหา ๓ ประการ ฉันนั้น

ยามีคุณ ๓ คือ สำหรับกำจัดพิษอันเกิดจากโรคต่าง ๆ ๑, ทำให้โรคหาย ๑, ทำให้ไม่ตาย ๑, ฉันใด; พระนิพพานก็ฉันนั้น คือกำจัดพิษกิเลส, ทำให้หมดทุกข์, ทำไม่ให้ตายฉันนั้น.

มหาสมุทรมีคุณ ๔ คือบริสุทธิ์ไม่มีทรากศพลอยอยู่ ๑, ไม่รู้จักเต็มด้วยน้ำ ๑, เป็นที่อยู่ของสัตว์ใหญ่ ๆ ๑, เจือไปด้วยคลื่นละลอก อันบริสุทธิ์ต่างๆ ๑ ฉันใด; นิพพานก็ฉันนั้น คือเป็นของบริสุทธิ์, ไม่มีทรากศพคือสรรพกิเลส, ไม่รู้จักเต็มไปด้วยสรรพสัตว์, เป็นที่อยู่ของผู้ที่มีคุณใหญ่คือพระอรหันต์ขีณาสพเท่านั้น, เต็มไปด้วยคลื่นระลอก อันบริสุทธิ์คือท่านผู้ปราศจากมลทินทั้งหลาย;

อาหารมีคุณ ๕ คือทรงไว้ซึ่งอายุ ๑, ทำให้มีกำลัง ๑, ทำให้ผิวพรรณดี ๑, ระงับความกระวนกระวาย ๑, ระงับความกระวนกระวาย ๑, กำจัดความอ่อนเพลีย อันเกิดจากความหิวของสรรพสัตว์ทั้งหลาย ๑, ฉันใด; นิพพานก็ฉันนั้น

อากาศมีคุณ ๑๐ คือไม่เกิด ๑, ไม่แก่ ๑, ไม่ตาย ๑, ไม่เคลื่อน ๑, ไม่อุบัติ ๑, ไม่มีสิ่งใดข่มเหงได้ ๑, โจรลักไม่ได้ ๑, ไม่มีกิเลสตัณหาสิงอยู่ ๑, เป็นที่ไปของหมู่นก ๑, ไม่มีเครื่องกั้น ๑, ไม่มีที่สุด ๑, ฉันใด; นิพพานก็ฉันนั้น คือไม่เกิด, ไม่แก่, ไม่ตาย, ไม่เคลื่อน, ไม่อุบัติ, ไม่มีสิ่งใดข่มเหงได้, โจรลักไม่ได้, ไม่มีกิเลสตัณหาสิงอยู่, เป็นที่ไปแห่งหมู่อริยะ, ไม่มี

เครื่องกั้น, ไม่มีที่สุด.

แก้วมณีมีคุณ ๓ คือ ทำให้สำเร็จความปรารถนา ๑, ทำให้ร่าเริง ๑, ทำให้สว่าง ๑, ฉันใด; นิพพานก็ฉันนั้น.

ไม้จันทน์แดงมีคุณ ๓ คือ หายาก ๑. มีกลิ่นหอมยิ่งกว่ากลิ่นไม้ชนิดอื่นๆ ๑, คนทั้งปวงยกย่อง ๑, ฉันใด; นิพพานก็ฉันนั้น.

เนยใสมีคุณ ๓ คือ มีสีดี ๑, มีกลิ่นดี ๑, ฉันใด; นิพพานก็ฉันนั้น คือมีสีดีอันได้แก่ คุณสมบัติ ๑, มีรสดีอันได้แก่อมฤตรส ๑, มีกลิ่นดีอันได้แก่ กลิ่นศีล ๑,

ยอดคีรีมีคุณ ๕ คือสูง ๑, ไม่หวั่นไหว ๑, ขึ้นไม่ได้ ๑, พืชทั้งปวงงอกไม่ได้ ๑, ไม่มีความยินดียินร้าย ๑, ฉันใด; นิพพานก็ฉันนั้น คือเป็นของสูง ๑, ไม่หวั่นไหว ๑, ขึ้นไม่ได้ ๑, กิเลสทั้งหมดงอกไม่ได้ ๑, ไม่มีสรรพกิเลสทำให้ยินดียินร้าย ๑, ดังนัยดังที่กล่าวมานี้แล ขอถวายพระพร

ราชา ดีมาก พระผู้เป็นเจ้าโยมก็รับว่าจริงอย่างพระผู้เป็นเจ้าว่า.

ปัญหาทำให้แจ้งพระนิพพาน

ราชา ข้าแต่พระนาคเสน พระผู้เป็นเจ้าได้กล่าวไว้ว่า นิพพานไม่ใช่สิ่งที่เป็นอดีต, อนาคต, ปัจจุบัน, ไม่ใช่เกิดแล้ว, ไม่ใช่ยังไม่เกิด, ไม่ใช่มีอุปาทาน, แต่ผู้ปฏิบัติดี ปฏิบัติชอบ ย่อมทำให้แจ้งซึ่งนิพพาน, ก็ท่านผู้นั้น ทำให้แจ้งซึ่งนิพพานที่เกิดอยู่แล้ว, หรือทำให้นิพพานเกิดแล้ว จึงรู้แจ้งซึ่งนิพพานนั้น ?

เถระ ขอถวายพระพร ไม่ใช่ทั้ง ๒ อย่าง คือไม่ใช่ทำให้แจ้ง ซึ่งนิพพานที่เกิดแล้ว และไม่ใช่ทำให้นิพพานเกิดแล้ว จึงจะรู้แจ้งซึ่งนิพพานนั้น.

ราชา ข้าแต่พระนาคเสน ขอพระผู้เป็นเจ้าอย่าทำปัญหาข้อนี้ ให้เป็นเหมือนกับกั้นด้วยแผ่นผ้า จงทำให้สว่างเหมือนกับเปลวไฟ, พระผู้เป็นเจ้าได้ศึกษามาในเรื่องนี้อย่างไร จงแสดงไปให้หมด เพราะเรื่องนี้จะทำให้คนเคลือบแคลงสงสัยมาก, พระผู้เป็นเจ้าจงถอนลูกศรคือความสงสัยในใจของประชุมชนออกเสีย.

เถระ ขอถวายพระพร นิพพานธาตุ ซึ่งเป็นของสงบ, เป็นสุข, ปราณีตมีอยู่; ผู้ปฏิบัติชอบ เมื่อพิจารณาสังขารตามคำสอนของพระชินศรีแล้ว ย่อมทำให้แจ้งด้วยปัญญา

ขอถวายพระพร ธรรมดาศิษย์ย่อมทำให้แจ้ง ซึ่งวิชาด้วยปัญญาของตนตามที่อาจารย์สอนฉันใด; ผู้ปฏิบัติชอบก็ทำให้แจ้ง ซึ่งนิพพานด้วยปัญญาของตนตามที่พระชินศรี ทรงสั่งสอนฉะนั้น

ราชา ก็นิพพานนั้น บุคคลจะต้องเห็นด้วยอาการอย่างไร ?

เถระ จะต้องเห็นด้วยอาหารอย่างนี้ คือ เป็นของไม่มีเสนียดจัญไร, ไม่มีภัย, ปลอดภัย, เป็นสุข, เป็นที่ยินดี, ปราณีต, สะอาด, เยือกเย็น;

ขอถวายพระพร บุรุษที่ได้รับความเร่าร้อนจากกองไฟ แล้วออกจากกองไฟไปสู่ที่ไม่มีไฟ, พ้นจากที่มีอันตรายที่เต็มไปด้วยทรากศพ, ที่มีเมือกตม แล้วรู้สึกเป็นสุขฉันใด, ผู้ที่ปฏิบัติชอบก็ควรเห็นว่า เมื่อทำให้แจ้งซึ่งนิพพานแล้ว ย่อมเป็นสุขอย่างยิ่งฉันนั้น.

ราชา คำว่า ทำให้แจ้งซึ่งนิพพานนั้น ข้อนี้คืออย่างไร ?

เถระ คือ ผู้ปฏิบัติชอบ ย่อมพิจารณาความเป็นไปแห่งสังขารทั้งหลาย, เมื่อพิจารณาก็เห็นความเกิด, แก่, เจ็บ, ตาย, ในสังขารเหล่านั้น ไม่เห็นว่า อะไรจะเป็นสุข, ไม่เห็นว่า อะไรที่ควรถือเอาในสังขารเหล่านั้น ทั้งในเบื้องต้น, ท่ามกลาง, ที่สุด เหมือนบุรุษที่เล็งเห็นกองไฟว่า ไม่มีอะไรที่จะทำให้เป็นสุข คือให้เย็นในกองไฟนั้น; เมื่อปฏิบัติชอบ เล็งเห็นสังขารเป็นเหมือนกองไฟแล้ว ย่อมเบื่อหน่ายในสังขาร แล้วเกิดความพากเพียร ทำให้แจ้งนิพพานได้.

ราชา ข้าแต่พระนาคเสน ข้อนี้โยมรับรองว่า เป็นจริงอย่างพระผู้เป็นเจ้าแสดงมาทุก ๆ ประการ

ปัญหาเรื่องตั้งของพระนิพพาน

ราชา ข้าแต่พระนาคเสน นิพพานตั้งอยู่ที่ไหน ? ตั้งอยู่ในทิศหน้าหรือทิศหลัง, ทิศซ้ายหรือทิศขวา, เบื้องต่ำหรือเบื้องบน, หรือด้านขวางของโลก ?

เถระ ขอถวายพระพร ที่ตั้งแห่งพระนิพพาน ไม่มี.

ราชา ถ้าพระนิพพาน ไม่มีที่ตั้งอยู่ ก็เป็นอันว่า พระนิพพานไม่มี, ข้อที่พระผู้เป็นเจ้าว่า ผู้ปฏิบัติชอบ ย่อมทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานนั้น ข้อนี้ก็ผิด, ดังโยมจะแถลงต่อไปคือถ้าข้าวมีอยู่นาก็ต้องมีอยู่, ของหอมมีอยู่ ดอกไม้ก็มี, ดอกไม้มีอยู่ กอดอกไม้ก็ต้องมี, ผลไม้มีอยู่ ต้นไม้ก็ต้องมี, แก้วมีอยู่บ่อแก้วก็ต้องมี, ผู้ใดต้องการสิ่งใด ๆ ผู้นั้นก็ไปในที่นั้น ๆ แล้วถือเอาสิ่งนั้น ๆ ฉันใด ถ้านิพพานมีโอกาสเป็นที่ตั้งของนิพพานไม่มี นิพพานก็ต้องไม่มี ที่ว่าทำให้แจ้งซึ่งนิพพานนั้น ก็ต้องผิด

เถระ ขอถวายพระพร โอกาสอันเป็นที่ตั้งของนิพพานไม่มี แต่นิพพานมีอยู่ ผู้ปฏิบัติชอบ เมื่อพิจารณาความเกิด และความดับของสังขารทั้งหลายโดยแยบคายแล้ว ย่อมทำให้แจ้งซึ่งนิพพาน.

ขอถวายพระพร ธรรมดาว่าไฟ ย่อมมีอยู่แต่ที่ตั้งของไฟย่อมไม่มี เป็นแต่เมื่อคนเอาไม้ทั้ง ๒ สีกันเข้าแล้ว ย่อมได้ไฟฉันใด นิพพานก็มีอยู่ แต่ที่ตั้งของนิพพานไม่มีเป็นแต่ผู้ปฏิบัติชอบ เมื่อพิจารณาความเกิด, และความดับของสังขารโดยแยบคายแล้วย่อมทำให้แจ้งซึ่งนิพพาน ฉันนั้น.

ขอถวายพระพร แก้ว ๗ ประการ คือ จักรแก้ว, ช้างแก้ว, ม้าแก้ว, แก้วมณี, หญิงแก้ว, คฤหบดีแก้ว, ปรินายกแก้ว มีอยู่แต่ที่ตั้งของแก้ว ๗ ประการนั้นย่อมเกิดขึ้นแก่กษัตริย์ทั้งหลายที่ปฏิบัติชอบ ด้วยผลของการปฏิบัติ ข้อนี้ฉันใด เรื่องของนิพพานก็ฉันนั้น.

ราชา ข้าแต่พระนาคเสน ถ้าที่ตั้งของนิพพานไม่มี มีแต่ที่ซึ่งเป็นที่ตั้งของผู้ปฏิบัติชอบแล้ว ทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน เท่านั้นหรือ ?

เถระ เท่านั้น ขอถวายพระพร.

ราชา ข้าแต่พระนาคเสน ผู้ปฏิบัติตั้งอยู่ ณ ที่ใด แล้วทำให้แจ้งซึ่งนิพพานที่นั้นมีอยู่ โยมต้องการฟังข้อนั้น ว่าได้แก่อะไร ?

เถระ ขอถวายพระพร ได้แก่ศีล ผู้ปฏิบัติตั้งอยู่ในศีลแล้ว ปฏิบัติชอบจะอยู่ในที่ใดก็ตาม ก็ย่อมทำให้แจ้งซึ่งนิพพาน.

ขอถวายพระพร ไม่ว่าบุคคลผู้หนึ่งผู้ใด จะยืนอยู่ในที่ใดๆ ก็ตาม แม้จะยืนในพรหมโลก ก็ย่อมและเห็นอากาศฉันใด, ส่วนผู้ตั้งอยู่ในศีลซึ่งเป็นผู้ปฏิบัติชอบแล้ว จะอยู่ในที่ใด ก็ย่อมทำให้แจ้งซึ่งนิพพาน ฉันนั้น.

ราชา ดีมาก พระนาคเสน การที่พระผู้เป็นเจ้าแสดงนิพพานทั้ง ๒ นี้ เป็นอันว่าได้ยกธงชัย คือธรรมขึ้นแล้ว ได้ยกเนตติ คือธรรมไว้แล้ว โยมรับรองว่า เป็นอย่างที่พระผู้เป็นเจ้าแสดงแล้วทุก ๆ ประการ.

จบมิลินทปัญหา เรื่องพระนิพพาน แต่เพียงเท่านี้ ขอท่านสาธุชนผู้รักตัวรักตนทั้งหลาย จงศึกษาเรื่องพระนิพพานให้เข้าใจ แล้วท่านจงรีบลงมือเจริญวิปัสสนากรรมฐาน ให้ได้บรรลุมรรคผลนิพพานในชาตินี้เถอะ อย่ามัวแต่ผลัดวันประกันพรุ่งเพราะถ้ามัวแต่ประมาทอยู่อย่างนี้ตัวท่านจะหนีไม่พ้นจากเงื้อมมือของพระยามัจจุราชเลย เพราะพระยามัจจุราชนั้น ได้ถือดาบอันคมแสนคมตั้งใจที่ฟาดฟันคอสัตว์โลกทุกผู้ทุกคนให้ถึงมรณะไปทุก ๆ วันเวลา โดยไม่มียกเว้นใคร ๆ ทั้งนั้น

ถ้าท่านได้เจริญวิปัสสนากรรมฐานผ่านญาณ ๑๖ แล้ว ท่านจะได้ชื่อว่าได้เอาประโยชน์จากการเกิดมาเป็นมนุษย์ในชาตินี้ ได้ชื่อว่าเป็นผู้มีบุญอันสะสมไว้แล้ว ได้กุมไว้ซึ่งชัยชนะทุกๆ อย่าง แม้พระยามัจจุราชผู้มีมหิทธิฤทธิ์อย่างมหาศาล โดยไม่มีใครเอาชนะได้พระยามัจจุราช ยังกลัวท่านผู้เจริญวิปัสสนา ได้ผ่านญาณ ๑๖ แล้ว.

ชี้แจงเรื่องกรรมฐานเป็นคำถามคำตอบ

๑. กรรมฐานมีกี่อย่าง ?

ตอบ – มี ๒ อย่างคือ ๑. สมถกรรมฐาน ๒. วิปัสสนากรรมฐาน

๒. กรรมฐานทั้ง ๒ อย่าง ต่างกันอย่างไร ?

ตอบ –สมถกรรมฐาน มีจุดมุ่งหมายไปในทางสงบอย่างเดียว, ไม่ได้มุ่งหมาย เพื่อความรู้หรือความเข้าใจในเหตุผลอะไร

ส่วนวิปัสสนากรรมฐานนั้น ต้องการความรู้แจ้งตามความเป็นจริงของธรรมชาติโดยย่อก็ได้แก่การรู้แจ้งนามรูป

๓. วิปัสสนาหมายถึงอะไร ?

ตอบ – หมายถึงปัญญาที่เข้าไปเห็นนามรูปนั้นเป็นอนิจจัง, ทุกขัง, อนัตตา

๔. วิปัสสนามีกิจอะไร

ตอบ – มีกิจละหรือประหารกิเลสอย่างละเอียด มีตัณหานุสัย, หรือทิฏฐานุสัย เป็นต้น

๕. วิปัสสนา มีประโยชน์อย่างไร ?

ตอบ – มีประโยชน์คือ ๑. ทำให้เห็นถูกตรงกับความเป็นจริงของธรรมชาติ ๒. ทำลายวิปัลลาสธรรม ๓. ที่เห็นว่าเที่ยง, ที่เห็นว่าเป็นสุข, ที่เห็นว่าเป็นตัวตน ๓. ทำลายสังสารทุกข์ คือความเกิด, แก่, เจ็บ, ตาย, และทุกข์จร คือ โสกะ, ปริเทวะ, ทุกข์, โทมนัส ฯลฯ เป็นต้น

๖. วิปัสสนามีอานิสงส์อะไร ?

ตอบ – มีอานิสงส์อย่างเดียวคือ ทำลายอาสวะกิเลสได้แก่ตัณหา, มานะ, ทิฏฐิที่เป็นมูลของวัฏฏะ หรือสังสารทุกข์ให้สิ้นไป

๗. ธรรมอะไรเป็นเครื่องกีดขวาง หรือปิดบังไตรลักษณ์ ?

ตอบ – สันตติปิดบังอนิจจัง, ลักษณะของสันตตินั้น ก็ได้แก่ การเกิดขึ้นสืบต่อของนามรูปแทนความดับ โดยรวดเร็วมาก จนไม่สามารถจะเห็นความดับได้ เพราะเป็นนามรูปใหม่เกิดขึ้นมาแทนที่ อยู่เรื่อยๆ คล้ายกับว่านามรูปนั้น ยังมีอยู่อันนี้แหละเป็นเครื่องปิดบังอนิจจังทำให้เกิดความสำคัญผิดไปว่า นามรูปนี้เที่ยง ความสำคัญอย่างนี้เป็นเหตุให้กิเลส คือ ตัณหา และทิฏฐิ อันเป็นมูลของสังสารวัฏเข้าอาศัยอยู่ในอารมณ์นั้น

อิริยาบถปิดบังทุกข์

การที่สัตว์ทั้งหลาย ไม่เข้าไปแลเห็นว่า สังขารทั้งหลายหรือนามรูปทั้งหลายเป็นทุกข์นั้น ก็เพราะว่าสัตว์ทั้งหลายมิได้พิจารณาอิริยาบถ, การไม่พิจารณาอิริยาบถจึงเป็นเครื่องกีดขวางการที่จะให้วิปัสสนาเกิดขึ้นและเห็นความจริง คือไตรลักษณ์

ฆนสัญญาปิดบังอนัตตา

ลักษณะของฆนสัญญานั้นก็ได้แก่นามรูปที่เกิดขึ้นปะปนรวมอยู่ด้วยกันเป็นกลุ่มก้อนจนไม่สามารถจะแยกออกว่าอะไรเป็นอะไรมีส่วนสัดอย่างไรเป็นอะไรบ้างทำให้สำคัญผิดว่านามรูปมีตัวมีตนหรือเป็นตัวเป็นตน หรือเป็นสาระเป็นแก่นสาร, ความสำคัญอย่างนี้เป็นเหตุให้เกิดกิเลสคือตัณหาทิฏฐิอันเป็นมูลของสังสารวัฏ เข้าอาศัยอยู่ในอารมณ์นั้น

๘. จะต้องมนสิการอย่างไรจึงจะทำลายเครื่องกีดขวางหรือปิดบังไตรลักษณ์ลงได้?

ตอบ – สันตติที่เป็นเครื่องบัง อนิจจังนั้นเป็นไปตามเหตุตามปัจจัยไม่มีใครทำลายหรือแก้ไขได้ แต่ก็สามารถจะแลเห็น ความขาดของสันตติได้ด้วยอำนาจการเพ่ง คือเข้าไปเพ่งจนกว่าจะเห็นหัวต่อของการดับแล้วก็เกิดขึ้น, เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป, ดับไปแล้วก็เกิดขึ้น ซึ่งเป็นหัวต่อในระยะหนึ่งๆ หรือวิถีหนึ่ง นี่คือการเห็นด้วยอำนาจของการเพ่ง เมื่อเพ่งจนเห็นอย่างนี้จึงได้ชื่อว่า สันตติถูกทำลาย, อนิจจลักษณะ คือการเห็นว่า นามรูปเป็นอนิจจังทุกขัง, อนัตตาจึงจะเกิดขึ้น.

อิริยาบถที่เป็นเครื่องปิดบังทุกข์นั้น เพราะเหตุที่ไม่ได้พิจารณาอิริยาบถ จึงทำให้ไม่เห็นทุกข์ด้วยอำนาจของทิฏฐิ จึงทำให้เห็นว่าดี สุขวิปัลลาสก็เกิดขึ้น และเป็นปัจจัยแก่ตัณหาทำให้อยากได้, ทำให้ยินดีในนามรูปนั้น แต่ทุกข์เป็นของจริง เพราะสัจจธรรม จึงมีความจำเป็นที่จะต้องพิจารณาอิริยาบถเพื่อให้เห็นทุกข์

ฆนสัญญาที่เป็นเครื่องปิดบังอนัตตานั้น การเข้าไปรวมกันอยู่เป็นกลุ่ม, เป็นก้อน ทำให้เกิดความสำคัญขึ้นว่ามีสาระ เหมือนกับขันธ์ ๕ รวมกันอยู่การเห็นครั้งหนึ่ง, การได้ยินครั้งหนึ่ง ขันธ์ทั้ง ๕ ก็เกิดขึ้นทุก ๆ ขณะ, ขันธ์ที่เกิดขึ้นก็รวมกันเกิดรวดเร็ว ดับรวดเร็วจนไม่สามารถจะเห็นความแยกย้ายหรือกระจายออก เป็นสัดเป็นส่วนได้, เมื่อไม่สามารถจะกระจายความเป็นกลุ่มเป็นก้อนคือฆนสัญญาให้ออกไปก็ไม่มีโอกาสจะเข้าไปเห็นอนัตตาได้, อัตตวิปัลลาสคือสำคัญว่าเป็นตัวเป็นตนหรือ เป็นเรา ก็ต้องเกิดขึ้น เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็เป็นปัจจัยแก่ตัณหาทำให้มีความปรารถนา เห็นว่าเป็นการดี มีตัวมีตน,

๙. การเจริญวิปัสสนา จะต้องเข้าใจอะไรก่อน ?

ตอบ -จะต้องเข้าใจในนามรูปก่อน เพราะนามรูปจะต้องเป็นตัวถูกเพ่ง.

๑๐. การเจริญวิปัสสนา จะต้องทำตามแบบ และหลักฐานอะไร ?

ตอบ -จะต้องทำตามแบบ และหลักฐานของสติปัฏฐาน ในบรรพที่ว่าด้วยกาย, เวทนา, จิต, ธรรม ใน ๕ อย่างนี้ เมื่อย่อลงก็ได้แก่นามรูปนั่นเอง, กำหนดกายานุปัสสนาสติปัฏฐานก็เรียกว่ารูปปริจเฉทญาณ, กำหนดเวทนานุปัสสนา หรือจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน ก็เรียกว่า นามปริจเฉทญาณ, กำหนดธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐานก็เรียกว่า นามรูปปริจเฉทญาณ

๑๑. วิธีกำหนดอิริยาบถ กำหนดอย่างไร

ตอบ -กำหนด ดังนี้ *ก. ต้องให้ได้อารมณ์ปัจจุบัน*

ข. กำหนดตามสติปัฏฐาน ที่ท่านบอกไว้ว่า ตั้งกายไว้ด้วยอาการอย่างไร ก็ให้รู้ในอาการนั้น คือกำหนดรู้ ท่าที่นั่ง, นอน, ยืน, เดิน เช่นการนั่ง ก็ให้รู้ในท่านั่ง อาการของการนั่ง แสดงโดยส่วนไหน ก็ดูเฉพาะอาการส่วนนั้น ไม่ใช่ดูทั้งตัวแล้วเห็นรูปนั่ง, ระหว่างดู ต้องมนสิการทำความรู้สึกตัวอยู่เสมอว่า เวลานี้กำลังดูรูปนั่ง, รูปนอน, รูปยืน, รูปเดิน ก็ทำนองเดียวกัน.

อารมณ์ปัจจุบัน

๑๒. ทำอย่างไรจึงจะกันอภิชฌา และโทมนัส (ความยินดีและยินร้าย) ไม่ให้แอบเข้ามาได้ ?

ตอบ -ต้องได้อารมณ์ปัจจุบันอยู่เสมอ

๑๓. อารมณ์ปัจจุบัน หมายถึงอะไร ?

ตอบ -หมายถึง สิ่งที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจกิเลส, ตัณหา อารมณ์ปัจจุบันนี้ จึงเป็นความสำคัญที่สุดที่จะกันอภิชฌาและโทมนัส.

การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน

ผู้ที่จะเริ่มปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน จำเป็นจะต้องศึกษาธรรมต่าง ๆ ที่เกี่ยวเนื่องอยู่ในวิปัสสนา และความเข้าใจในนามธรรม และรูปธรรมให้ดีก่อน,

หมวดธรรมต่าง ๆ ที่เกี่ยวเนื่องอยู่ในวิปัสสนานั้นคือ วิปัสสนาภูมิ ๖ ภูมิ ได้แก่ ขันธ์ ๕, อายตนะ ๑๒, ธาตุ ๑๘, อินทรีย์ ๒๒, ปฏิจจสมุปบาท ๑๒, อริยสัจ ๔, สติปัฏฐาน ๔, วิสุทธิ ๗, ลักษณะ ๓, อนุปัสสนา ๓, วิปัสสนาญาณ ๑๖, วิปัสสนูปกิเลส ๑๐, วิโมกข์ ๓ ประเภท, บุคคล ๔ ประเภท, สมาบัติ ๘.

๑๔. การที่จะให้ผู้จะเข้าปฏิบัติเข้าใจในนามรูปดีเสียก่อนเพราะเหตุใด?

ตอบ – การที่จะให้ผู้จะเข้าปฏิบัติวิปัสสนาเข้าใจในนามรูปดีเสียก่อนนั้น เพื่อจะไถ่ถอนอัตตาตัวตน เพราะปกติสภาวธรรมหรือวัตถุธรรม คือ นามธรรมนั่นเอง, และนามรูปจะเป็นวัตถุที่ถูกพิจารณา คือถูกเพ่งหรือเป็นตัวกรรมฐานของวิปัสสนา หรือวิปัสสนา จะต้องเอานามรูปมารับรองการเพ่ง

๑๕. นามรูป อยู่ที่ไหน?

ตอบ – อยู่ที่ตัวผู้ปฏิบัติ, ไม่มีตัวตนอยู่ในนามรูปนั่นเลย ไม่มีหญิง, ไม่มีชาย, ไม่มีสัตว์, ไม่มีบุคคลในนามรูป.

๑๖. วิปัสสนา มีความประสงค์อย่างไร?

ตอบ – มีความประสงค์

ก. เพื่อแยกนามรูปให้แยกจากกัน และเพื่อทำลายสันตติ การสืบต่อแห่งนามรูปซึ่งคุมกันเข้า เป็นตัวเป็นตนนั้นให้ขาดออกจากกัน

ข. เพื่อทำลายฆนสัญญา คือความเป็นกลุ่มก้อน อันเป็นความจำได้หมายรู้ที่เหนียวแน่นว่า นามรูปนี้ เป็นตัวตน เราเขา ดังที่ได้เข้าใจมา ไม่รู้ว่ากี่ชาติ เมื่อได้ทำลายสันตติแห่งนามรูปและฆนสัญญาลงได้แล้ว จิตของผู้วิปัสสนายานิก ก็จะหมดความหลงใหลในตัวตน บังเกิดความเบื่อหน่าย คลายความกำหนัดต่อนามรูป, เมื่อสิ้นความกำหนัด จิตก็พ้น และเกิดญาณรู้ว่าพ้น อริยสาวกนั้นย่อมทราบชัดว่า ชาติสิ้นแล้วพรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำ ได้ทำแล้ว, กิจอื่นอีกไม่มี คือท่านได้เป็นพระอรหันต์แล้ว.

๑๗. การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ขั้นแรกจะต้องอาศัยอะไร ?

ตอบ – ๑. ต้องอาศัยอาจารย์ที่มีความรู้ถูกต้อง ๒. ตนเองจะต้องมีโยนิโสมนสิการดี ทำความเข้าใจให้ถูกต้องตามที่อาจารย์สอน ๓. ต้องรู้ว่า รูปนามไม่เที่ยง, เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา โดยกำหนดรูปนาม

๑๘. การทำวิปัสสนา หมายความว่าอย่างไร ?

ตอบ -หมายความว่า พิจารณารูปนาม ตามความเป็นจริง.

๑๙. การพิจารณารูปนาม ต้องอาศัยอะไร ?

ตอบ -ต้องอาศัยองค์ ๓ คือ ความเพียร ๑, สติ ๑, และปัญญา ๑, เมื่อรวมลงก็ได้แก่สติสัมปชัญญะ

๒๐. ผู้ทำความเพียร มีสติสัมปชัญญะ คือรู้ตัวนั้น รู้ที่ไหนและรู้อะไร ?

ตอบ -รู้ที่สติสัมปชัญญะ และรู้ว่ากำลังพิจารณารูปนามอยู่

๒๑. การพิจารณาอิริยาบถ พิจารณาที่ไหน ?

ตอบ -พิจารณาที่อาการ, หรือท่าที่นั่ง, ที่นอน, ที่ยืน, ที่เดิน แต่เปลี่ยนความรู้สึก เป็นรูปนั่ง, รูปนอน, รูปยืน, รูปเดิน,

๒๒. ทำไมท่านจึงให้พิจารณาอิริยาบถ ?

ตอบ - เพราะอิริยาบถ เห็นทุกข์ง่าย เป็นการสะดวกสำหรับผู้มีปัญญาน้อย

๒๓. การกำหนดนามรูป มีความสำคัญอยู่ที่ไหน ?

ตอบ -มีความสำคัญอยู่ที่ความรู้สึกตัว ดูรูปอะไร ดูนามอะไร

๒๔. ทำอย่างไรจึงจะเอา "เรา" ออกจากนั่ง, นอน, ยืน, เดินได้ ?

ตอบ -ต้องรู้ว่า นั่งเป็นรูปเท่านั้น. นอน, ยืน, เดิน ก็เช่นเดียวกัน.

๒๕. การเปลี่ยนอิริยาบถ มีความจำเป็นจะต้องรู้อะไร ?

ตอบ -ต้องรู้เหตุว่า ทุกข์บีบคั้นบังคับ จำเป็นต้องเปลี่ยน เพื่อแก้ทุกข์

๒๖. อิริยาบถใหม่เป็นสุข จะกันกิเลสได้อย่างไร ?

ตอบ -จะต้องพิจารณาด้วยปัญญาว่า อิริยาบถเก่าหรือใหม่ก็เป็นทุกข์ทั้งนั้น การเปลี่ยนอิริยาบถจึงเป็นการเปลี่ยนเพื่อแก้ทุกข์

๒๗. อานิสงส์ของวิปัสสนา มีหน้าที่อย่างไร ?

ตอบ -มีหน้าที่อย่างเดียว คือทำลายอาสวะ, กิเลส ได้แก่ตัณหา, มานะ, ทิฏฐิที่เป็นมูลของวัฏฏะ หรือสังสารทุกข์ให้หมดสิ้นไป.

๒๘. อาวุธอะไร ที่สามารถจะประหารกิเลสได้อย่างแน่นอน ?

ตอบ -อาวุธที่สามารถจะประหารกิเลสได้อย่างแน่นอน คือ ปัญญาวุธ ๓ ได้แก่ สุตปัญญาวุธ ปัญญาที่เกิดจากการฟังเข้าใจ ๑, จินตาปัญญาวุธ ปัญญาที่เกิดจากการคิด,นึก, ตรึกตรองทบทวนเหตุผลจนได้ความจริง (สามารถประหารกิเลสได้ เป็นครั้งคราวในระหว่างที่พิจารณาอยู่) ๑. ภาวนาปัญญาวุธปัญญาที่เกิดจากการเห็นไตรลักษณ์ คืออนิจจัง, ทุกขัง, อนัตตา ด้วยวิปัสสนาปัญญา ๑, การที่จะประหารกิเลสได้แน่นอน จำต้องเข้าถึงวิปัสสนาปัญญา, ในบรรดาปัญญาวุธทั้ง ๓ นี้ จะต้องเป็นปัจจัยซึ่งกันและกัน คือสุตปัญญาวุธ เมื่อฟังเข้าใจแล้วก็เป็นปัจจัยให้เกิดจินตาปัญญาวุธ คิดถูก, พิจารณาเหตุผลถูก, ซึ่งเป็นเหตุให้ถูกผลคือปัญญาวุธ หรือวิปัสสนาปัญญาก็เกิดขึ้น

๒๙. นามรูปอยู่ที่ไหน อะไรเป็นนาม อะไรเป็นรูป ?

ตอบ -ทางตา รูปารมณ์ หรือสิ่งที่ถูกเห็นเป็นรูป,
ธรรมชาติที่เห็นหรืออาการที่เห็นเป็นนาม

ทางหู สัททารมณ์ หรือเสียงที่ได้ยินเป็นรูป,
ธรรมชาติที่ได้ยิน หรืออาการที่ได้ยินเป็นนาม

ทางจมูก คันธารมณ์ หรือกลิ่นที่กระทบเป็นรูป,
ธรรมชาติที่รู้กลิ่นหรืออาการที่รู้กลิ่น เป็นนาม

ทางลิ้น รสารมณ์ หรือรสที่มากระทบ เป็นรูป,
ธรรมชาติที่รู้รส หรืออาการที่รู้รสเป็นนาม

ทางกาย โผฏฐัพพารมณ์ หรือเย็น, ร้อน อ่อน, แข็ง, ที่มากระทบถูกต้องกาย เป็นรูป, ธรรมชาติที่รู้ หรืออาการที่รู้ เย็น, ร้อน, อ่อน, แข็ง, เป็นนาม

นามทางกาย ได้แก่ทุกขเวทนา ที่เกิดขึ้นทางกาย เช่น เจ็บ, ปวด, เมื่อย, ขัด, ยอก, คัน เป็นต้น

ทางใจ ก. ประเภทอิริยาบถ อิริยาบถใหญ่ คือ ยืน, เดิน, นั่ง, นอน, และอิริยาบถย่อยๆ คือเหยียด, คู้, เคลื่อนไหวส่วนต่างๆ ของร่างกาย เช่น

ล้างหน้า, แปรงฟัน, อาบน้ำ, นุ่ง, ห่ม, กินข้าว, ดื่มน้ำ, ถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ, เคลื่อนไหวมือเท้า, ก้มหน้า, เงยหน้า, เหลียวซ้าย, แลขวา ฯลฯ เหล่านี้ เป็นรูปทางใจ เพราะเป็นอาการของรูป ที่เกิดจากจิต, ธรรมชาติที่รู้ยืน, เดิน, นั่ง, นอน เป็นนาม

ทางใจ ข. ประเภทธรรมารมณ์ ความนึก, คิด, ง่วง, ฟุ้ง, โกรธ, รัก, ชอบ, ต้องการ, อยาก ฯลฯเหล่านี้ เป็นนามทางใจ, ทางใจนี้จะกำหนดรูปทางใจหรือนามทางใจก็ได้ แล้วแต่สภาวะธรรมอันใดจะปรากฏชัดในขณะนั้น ทำนองเดียวกันกับทางกาย ความสำคัญอยู่ที่ต้องรู้ว่า ดูนามอะไรรูปอะไร

๓๐. จะกำหนดรูปอย่างไรจึงจะถูกต้อง ?

ตอบ -เมื่อเข้าใจนามรูปที่ปรากฏอยู่ที่ตัวผู้ปฏิบัติขึ้นสู่วิปัสสนา หรือเป็นตัวถูกกำหนด, ถูกดู, เพื่อรู้สภาวะ คือความจริงที่ปรากฏอยู่ที่ตัว, นามรูปที่กำหนด หรือดูนี้ ต้องเป็นไปในขณะปัจจุบันเสมอ

คำว่า "กำหนด ดู, เพ่ง พิจารณา, รู้, หรือรู้สึก" มีความหมายอย่างเดียวกัน หนึ่งคำว่า "ความรู้สึก" เป็นประจักษ์ความจริงในขณะนั้น และเป็นอารมณ์ปัจจุบัน ไม่ใช่การนึก, เพราะการนึกเป็นความจริงก็ได้, ไม่จริงก็ได้, ทั้งจะกลายเป็นบริกรรมไป และไม่ได้ปัจจุบันคือขณะนึกนั้นจิตจะต้องปล่อยอารมณ์ปัจจุบัน มารับอารมณ์ที่นึกถึง

คำว่า "ในขณะปัจจุบัน" หมายความว่าในขณะที่วัตถุนั้น, อารมณ์อันนั้น กำลังปรากฏ ในขณะที่กำลังกำหนดอยู่ นามรูปที่เป็นอารมณ์ของวิปัสสนา ต้องถูกกำหนดหรือถูกเพ่ง.

ทางตา ให้กำหนดนามเห็น คือ ทำความรู้สึกด้วยสติ สัมปชัญญะว่า เวลานี้กำลังดูนามเห็น เพื่อประโยชน์สำหรับถอน ความเข้าใจผิด คืออัตตาและทิฏฐิที่อาศัยการเห็น เกิดขึ้นว่า "เรา" เห็นเพื่อไถ่ถอนอัตตสัญญานี้ออก ไม่ให้เลยไปกำหนดที่รูป เอาความรู้สึกเห็นนั้นมา เป็นอารมณ์ของวิปัสสนา คือตัวถูกเพ่ง

ทางหู ให้กำหนดนามได้ยินและให้เอาความรู้สึกได้ยินนั้น มาเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา คือ ตัวถูกเพ่ง ทำนองเดียวกับเห็น

ทางจมูก ให้กำหนดรูปกลิ่น เป็นอารมณ์ของวิปัสสนา คือ ตัวถูกเพ่ง จะกำหนดรูปกลิ่นเฉยๆ หรือกำหนดรูปเหม็นรูปหอมก็ได้ เพราะสภาวะนั้นมีอยู่ แต่ไม่ใช่กำหนดความรู้สึกเหม็น หรือหอมอยู่ที่กลิ่นของวัตถุ จึงไม่ควรเอากลิ่นเหม็น หรือหอมของวัตถุนั้น มาเป็น “เรา” ว่าเราเหม็นเราหอม

ทางลิ้น ให้กำหนดรูปรส เป็นอารมณ์ของวิปัสสนา คือตัวถูกเพ่ง และต้องทำความรู้สึกว่า เป็นรูปรสด้วย จะกำหนดรูปรสเฉยๆ หรือกำหนดรูปรสเบี้ยว หวาน ฯลฯ ทำนองเดียวกับกลิ่นก็ได้

ทางกาย ให้กำหนดรูปเย็น, รูปร้อน, รูปแข็งที่มาเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา คือตัวถูกเพ่ง เพื่อความเข้าใจให้ถูกต้อง ตามความเป็นจริงว่า เย็น, ร้อน, อ่อน, แข็งนั้น ไม่ใช่เรา แต่เป็นสภาวะของวัตถุ

สำหรับการกำหนด หรือความรู้สึกทางตา **ทิฏฐํ,** ทางหู **สุตํ** นั้น แม้รูป คือสี และเสียงที่มากระทบจะอยู่ไกล ก็สามารถจะรู้สึกได้ชัดเจนและเข้าใจผิดว่า เราเห็น, เราได้ยิน ความเข้าใจผิด อาศัยอยู่ที่นามเห็น, นามได้ยิน จึงให้กำหนดที่นาม, ส่วนการกำหนด หรือความรู้สึกทางจมูก, ทางลิ้น, ทางกาย, ตามหลักฐานบางสูตร ท่านเอาอายตนะทั้ง ๓ นี้ มารวมเป็นชื่อเดียวกันเรียกว่า **มุตํ** เพราะมีลักษณะอย่างเดียวกันคือความรู้สึกตัว เมื่ออารมณ์มาถึง, ถ้ารูปที่มากระทบประสาทนั้นอยู่ไกล ก็ไม่สามารถจะรู้สึกได้ ต่อเมื่อรูปนั้น มากระทบสัมผัสถูกต้อง จึงสามารถรู้รูปนั้นได้ชัดเจน เวลากำหนดจึงให้กำหนดรูปเหมือนกันทั้ง ๓ ทวาร

ทางใจ ให้กำหนดรูป ตามอาการต่างๆ ในการใช้อิริยาบถ, อิริยาบถใหญ่ ได้แก่ ยืน, เดิน, นั่ง, นอน, อิริยาบถย่อย ได้แก่ เคลื่อนไหวส่วนต่าง ๆ ของร่างกาย ตามสติปัฏฐาน ท่านกล่าวไว้ว่า ตั้งกายไว้ด้วยอาการอย่างไร ก็ให้รู้ในอาการนั้นๆ เช่น ผู้ปฏิบัติ นั่งอยู่ ก็ให้รู้ในท่าที่นั่งนั้น, ให้กำหนดรู้ท่าที่นั่ง, ให้ทำความรู้สึกว่า ดูรูปนั่ง, คำว่า “รูปนั่ง” หมายถึง ท่าที่นั่ง เพราะท่านั้นเป็นรูป เป็นอาการของรูป

๓๑. ขณะที่กำหนดนามรูปจะต้องทำความรู้สึกอย่างไร ?

ตอบ -ผู้ปฏิบัติจะต้องมีนามรูปรับรอง ความรู้สึกอยู่เสมอ ความรู้สึกที่ปรากฏ ขณะทำกรรมฐาน จะต้องมีนามรูปเป็นอารมณ์ หรือเป็นตัวถูกรู้อยู่เสมอ จะเป็นนามอะไร, รูปอะไรก็ได้, ถ้าขณะใด มิได้กำหนดรู้นามรูป แม้จะมีสติรู้อยู่ กำหนดอยู่ก็ตาม, พึงทราบเถิดว่า ขณะนั้นจิตได้พ้นจากวิปัสสนา หรือสติปัฏฐานเสียแล้ว จะต้องยกนามหรือรูปกลับขึ้นสู่ความรู้สึกใหม่

นามรูปที่ดูมีหลายอย่างต่าง ๆ กัน เช่น รูปเดิน, รูปยืน, รูปนั่ง, รูปนอน, ถ้ารู้สึกแต่ว่าเป็นรูปเฉยๆ จะเป็นรูปอย่างเดียวกันหมด คือเป็นแท่ง, เป็นก้อน, นั่งก็ก้อนนี้, ยืนก็ก้อนนี้, ไม่มีอะไรต่างกัน จะกลายเป็นอัตตาไป จะตีฆนสัญญาออกไม่ได้, อีกอย่างหนึ่งการกำหนดว่า นั่งเฉย ๆ แต่ไม่รู้สึกว่า รูปนั่ง จะเอา "เรา" ออกจากนั่งไม่ได้ จึงให้มีจิตและความรู้สึกในอาการเป็นส่วนรวมว่า เป็นรูปนั่ง, หรือดูรูปนั่ง, รูปยืน, รูปนอน, ก็อย่างเดียวกัน; ส่วนรูปเดิน เป็นรูปไหว ให้ดูอาการที่กำลังก้าว, มีสติรู้สึกในอาการที่กำลังก้าวไปทีละก้าว, ไม่ใช่เอาสติไปไว้ที่ส้นเท้า หรือเอาสติไปไว้ที่ขาหรือส่วนใด ส่วนหนึ่ง

๓๒. เพราะเหตุใด ท่านจึงไม่ให้ต้องการในอารมณ์ต่างๆ

ตอบ -ขณะที่กำหนดหรือดูรูปนามอยู่นั้น ต้องระวังอย่าให้ความรู้สึกว่ากำหนดเพื่อต้องการให้อะไรเกิดขึ้น เช่น ต้องการเห็นนั่น, เห็นนี่, ต้องการเห็นนาม, เห็นรูป; ต้องการเห็นการเกิด, การดับ, ต้องการให้วิปัสสนาเกิด, เพราะความต้องการ เป็นอภิชฌา (โลภะ) ถ้าไม่เห็นหรือไม่ได้ตามที่ต้องการจะทำให้เกิดโทมนัส (โทสะ)

การเห็นนั้น อยู่ที่ดูไม่ใช่อยู่ที่ต้องการ ถ้าดูแล้ว จะต้องการหรือไม่ต้องการเห็น ก็เห็น, แล้วเหตุใด จึงต้องเอากิเลสเข้าไปอาศัยในการดู การเห็นนั้นด้วย ถ้าเอากิเลสเข้าไปอาศัยในการดู ก็จะไม่เห็นความจริงจึงให้กันความต้องการ ออกจากอารมณ์ต่าง ๆ เพราะความต้องการทำให้รู้สึกว่าอารมณ์นั้นดีมีสาระ, แต่ความจริงไม่ดี, ไม่เที่ยง, เป็นทุกข์, ไม่ใช่ตัวตน, ความต้องการนั้นเป็นตัณหา, ทิฏฐิต้องกันให้ห่างออกไป ตามสติปัฏฐาน ท่านกล่าวไว้ว่าตัณหาและทิฏฐิไม่อาศัยแล้ว จึงจะเข้าถึงวิสุทธิได้

๓๓. จะกำหนดนามรูป พร้อมกันได้หรือไม่

ตอบ -ขณะใด กำหนดนามเป็นตัวกรรมฐานอยู่ จะต้องกำหนดเฉพาะนาม, ขณะใด กำหนดรูปเป็นตัวกรรมฐานอยู่ จะต้องกำหนดเฉพาะรูป จะกำหนดนามและรูปไปพร้อมกัน ในขณะเดียวกันหรืออารมณ์เดียวกันไม่ได้ เพราะไม่ได้ปัจจุบัน เช่น กำหนดว่า ย่าง เป็นรูป, รู้ เป็นนาม, นั่ง เป็นรูป, รู้ เป็นนาม, นอน เป็นรูป, รู้ เป็นนาม ฯลฯ อย่างนี้ เป็นบริกรรม หรือนึกไปเรื่อยๆ, แต่ในท่า-ย่าง, ท่านั่ง, ท่านอนนั้น ความเป็นจริง จะไม่ปรากฏ, จึงให้กำหนดเอารูปหรือนามเป็นตัวกรรมฐานอย่างใดอย่างหนึ่ง แต่อย่างเดียวตามโอกาสที่อะไรจะปรากฏ

๓๔. การใช้หรือเปลี่ยนอิริยาบถ จะต้องปฏิบัติอย่างไร ?

ตอบ -ผู้ปฏิบัติไม่ควรใช้อิริยาบถย่อย เช่น เคลื่อนไหวส่วนต่าง ๆ ของร่างกาย หรืออิริยาบถใหญ่ เช่น ยืน, เดิน, นั่ง, นอน, โดยไม่จำเป็น, ถ้าไม่จำเป็น ก็ไม่ให้เปลี่ยน ทั้งอิริยาบถย่อย และอิริยาบถใหญ่

ตามธรรมชาติ อิริยาบถเก่า เป็นเหตุให้เกิดโทมนัส คือการไม่พอใจ, ไม่อยากได้เพราะปวด, เมื่อย เป็นทุกข์; และอิริยาบถใหม่ เป็นเหตุให้เกิดอภิชฌา คือ ความพอใจ เพราะรู้สึกสบาย, ถ้าผู้ปฏิบัติไม่มีโยนิโสมนสิการที่ถูกต้องก็จะมีอภิชฌา และโทมนัสติดตามไปเสมอ

ผู้ปฏิบัติจะต้องรู้เหตุจำเป็นที่จะต้องใช้ หรือเปลี่ยนอิริยาบถใหญ่อิริยาบถย่อยก่อน แล้วจึงใช้หรือเปลี่ยนอิริยาบถนั้นๆ ถ้าใช้หรือเปลี่ยนโดยไม่จำเป็นแล้ว ความต้องการก็จะเข้าอาศัย ดังได้กล่าวแล้ว

ในเรื่องความจำเป็นนั้น จะกำหนดตายตัวไม่ได้ ต้องแล้วแต่ความจำเป็นของแต่ละคน, เมื่อใดจำเป็นจะต้องเปลี่ยนอิริยาบถ ต้องรู้ว่าไม่เปลี่ยนไม่ได้ เพราะทุกข์เกิดขึ้น, ทั้งนี้ก็เพื่อให้เข้าถึงความจริง ความจริงนั้นคือทุกข์ เมื่อเข้าถึงเหตุผลที่ถูกต้องแล้ว ปัญญาก็เกิดได้

การเปลี่ยนอิริยาบถมี ๒ อย่างคือ เปลี่ยนเพราะทุกข์บังคับ กับเปลี่ยนด้วยกิเลส คือความต้องการ, เปลี่ยนเพราะทุกข์เกิด ทุกข์บังคับ หรือเพื่อ

แก้ทุกข์ที่เกิดขึ้นแก่อิริยาบถเก่า จำเป็นต้องเปลี่ยน เป็นมนสิการที่ถูกต้อง ทุกข์ลักษณะจะปรากฏขึ้น, เมื่อปัญญาเข้าไปรู้ของจริง คือทุกข์เกิดขึ้นแล้ว ก็จะทำลายตัณหา คือความยินดีนั้นทันที

ผู้ปฏิบัติเมื่อเดิน, ยืน, นั่ง, นอน อย่างไร เมื่อเข้ากรรมฐาน ก็เดิน, นั่ง, นอน, ยืน อย่างนั้น คือเป็นไปตามปกติ แต่ให้รู้อยู่ในท่าคือรูปนั้น ๆ

๓๕. จะทำความรู้สึกอย่างไร จึงจะถูกต้อง หรือไม่ถูกต้อง ?

ตอบ - ก. การทำความรู้สึกที่ถูกต้องในเวลาทำกรรมฐาน ต้องทำความรู้สึกเหมือน ดูละครจึงจะเป็นมัชฌิมา และเป็นอนัตตา, ถ้าดูอย่างหัดละคร ก็เป็นการบังคับ และเป็นอัตตาทั้งทำให้จิตตกไปในอภิชฌาและโทมนัส ถ้าอภิชฌาและโทมนัสเกิดแล้ว ปัญญาก็จะเกิดไม่ได้

ข. การทำความรู้สึกที่ถูกต้อง เวลาจะเดิน, จะยืน, จะนั่ง, จะนอน อย่างไร ก็ทำตามปกติ ไม่ควรทำความรู้สึกเข้าไปว่า ทำเพื่อทำกรรมฐาน ซึ่งเป็นการทำ เพื่อความต้องการ จะเป็นเหตุให้ปิดบังความทุกข์ที่บีบคั้นอยู่ตามอิริยาบถเสีย ปัญญาก็จะไม่หยั่งลงถึงทุกขสัจจะ

ค. ขณะที่กำหนดนามรูปอยู่ อย่าให้ความรู้สึกดังต่อไปนี้เกิดขึ้น

๑. ตั้งใจมุ่งให้จิตสงบ นิ่งอยู่กับที่ เพื่อจะได้สมาธิ เมื่อสมาธิเกิดขึ้นแล้ว ก็จะเป็นความพอใจ ตัณหาและทิฏฐิ ก็จะเข้าอาศัย ความสำคัญผิดว่าสุข, ว่าดี ก็จะเกิดตามมาเป็นเหตุให้ ไม่เห็นความไม่เที่ยง, ความเกิดขึ้น, และดับไปใน สิ่งที่กำลังดูอยู่, จริงอยู่สมาธิเป็นอุปกรณ์แก่การปฏิบัติ แต่ถ้าผู้ปฏิบัติฯ ถูกต้องสมาธิก็เกิดขึ้นเอง

๒. ตั้งใจดู เพื่อจะให้เกิดปัญญา จะได้เห็นธรรมะ

๓. ตั้งใจดู เพื่อให้เกิดขึ้น ดูเพื่อแก้ไขหรือดูเพื่อให้หายไปเช่น ดูให้ฟุ้งหรือทุกขเวทนาที่เกิดขึ้นให้หายไป หรือดูให้ธรรมะที่ปฏิบัติที่ตนไม่ชอบ เกิดขึ้นมา เช่น นิวรณ์ ถีนมิทธะเกิดขึ้น พยายามดูให้หาย การดูให้หาย เป็นการดูด้วยอำนาจ อัตตา และทิฏฐิ คือเข้าใจว่า บังคับบัญชาหาย

มงคล ๓๘

(ข้อธรรมของพระพุทธเจ้า)

◉ กาพย์ยานี ๑๑, เป็นพระราชนิพนธ์
ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖

๑. อเสวนา จ พาลานํ	ความไม่คบคนพาลทั้งหลาย ๑
ปณฺฑิตานญฺจ เสวนา	ความคบบัณฑิตทั้งหลาย ๑
ปูชา จ ปูชนียานํ	ความบูชาชนที่ควรบูชาทั้งหลาย ๑
เอตฺตมฺมงฺคลมุตฺตมํ	ข้อนี้เป็นมงคลอันสูงสุด.
◉ หนึ่ง คือ บ่คบคนพาล	เพราะจะพาประพฤติผิด
หนึ่คบกะบัณฑิต	เพราะจะพาประสบผล
หนึ่งกราบและบูชา	อภิปูชนีย์ชน
ข้อนี้แหละมงคล	อดิเรกอุดมดี.
๒. ปฏิรูปเทสวาโสจ	ความอยู่ในประเทศอันสมควร ๑
ปุพฺเพ จ กตปุญฺญตา	ความเป็นผู้มีบุญอันทำแล้ว ในกาลก่อน ๑
อตฺตสมฺมาปณิธิ จ	ความตั้งตนไว้ชอบ ๑
เอตฺตมฺมงฺคลมุตฺตมํ.	ข้อนี้เป็นมงคลอันสูงสุด.
◉ ความอยู่ประเทศซึ่ง	เหมาะและควรจะสุขี
อีกบุญญการที่	ณ อดีตมงคล
อีกหมั่นประพฤติควร	ณ สภาวแห่งตน
ข้อนี้แหละมงคล	อดิเรกอุดมดี.
๓. พาหุสจฺจญฺจ สิปฺปญฺจ	ความได้ฟังแล้วมาก ๑
วินโย จ สุสิกฺขิโต	วินัยอันชนศึกษาดีแล้ว ๑
สุภาสิตา จ ยา วาจา	วาจาอันชนกล่าวดีแล้ว ๑
เอตฺตมฺมงฺคลมุตฺตมํ	ข้อนี้เป็นมงคลอันสูงสุด.

◉ ความได้สดับมาก	และกำหนดสุวาที
อีกศิลปศาสตร์มี	จะประกอบมนุญการ
อีกหนึ่งวินัยอัน	นรเรียนและเชี่ยวชาญ
ทั้งสี่ประการล้วน	จะประพฤติมนุญผล
ข้อนี้แหละมงคล	อดิเรกอุดมดี.
๔. มาตาปิตุ อุปฏฺฐานํ	ความบำรุงมารดาและบิดา ๑
ปุตฺตทารสฺสสงฺคโห	ความสงเคราะห์ลูกและเมีย ๑
อนากุลา จ กมฺมนฺตา	การงานทั้งหลายอันไม่อากูล ๑
เอตฺตมฺมงฺคลมุตฺตมํ	ข้อนี้เป็นมงคลอันสูงสุด.
◉ บำรุงบิดามา-	ตุรด้วยหทัยปรีย์
หากลูกและเมียมี	ก็ถนอมประหนึ่งตน
การงานกระทำไป	บมิยุ่งและสับสน
ข้อนี้แหละมงคล	อดิเรกอุดมดี.
๕. ทานญฺจ ธมฺมจริยา จ	ความให้ ๑ ความประพฤติธรรม ๑
ญาตกานญฺจ สงฺคโห	ความสงเคราะห์ญาติทั้งหลาย ๑
อนวชฺชานิกมฺมานิ	กรรมทั้งหลายไม่มีโทษ ๑
เอตฺตมฺมงฺคลมุตฺตมํ	ข้อนี้เป็นมงคลอันสูงสุด.
◉ ให้ท่าน ณ กาลควร	และประพฤติธรรมศรี
อีกสงเคราะห์ญาติที่	ปฏิบัติบำเรอตน
ประกอบกรรมอันไร้	ทุษะกลั้วและมัวมล
ข้อนี้แหละมงคล	อดิเรกอุดมดี
๖. อารตี วิรตี ปาปา	ควรงดเง้นจากบาป ๑
มชฺชปานา จ สญฺญโม	ความสำรวมจากการดื่มน้ำเมา ๑
อปฺปมาโท ธมฺเมสุ	ความไม่ประมาท ในธรรมทั้งหลาย ๑
เอตฺตมงฺคลมุตฺตมํ	ข้อนี้เป็นมงคลอันสูงสุด.

◉ ความงดประพฤติบาป อกุศลบ่ให้มี
สำรวมวรินทรีย์ และสุราบ่เมามล
ความไม่ประมาทใน พุทธธรรมโกศล
ข้อนี้แหละมงคล อดิเรกอุดมดี.

๗. คารโว จ นิวาโต จ ความเคารพ ๑ ความไม่จองหอง ๑
สนฺตุฏฺฐี จ กตญฺญุตา ความยินดีด้วยของอันมีอยู่ ๑
กาเลน ธมฺมสฺสวนํ ความเป็นผู้รู้อุปการะอันท่านทำแล้ว ๑
ความฟังธรรมโดยกาล ๑
เอตฺตมฺมงฺคลมุตฺตมํ ข้อนี้เป็นมงคลอันสูงสุด

◉ เคารพ ณ ผู้ควร จะประณตและนอบศีรษ์
อีกหนึ่งมิได้มี จะกระด้างและจองหอง
ยินดี ณ ของตน บ่มิโลภทยานปอง
อีกรู้คุณาของ นรผู้ประคองตน
ฟังธรรมโดยกา- ล เจริญคุณานนต์
ข้อนี้แหละมงคล อดิเรกอุดมดี.

๘. ขนฺตี จ โสวจสฺสตา ความอดทน ๑ ความเป็นผู้ว่าง่าย ๑
สมณานญฺจ ทสฺสนํ ความเห็นสมณะทั้งหลาย ๑
กาเน ธมฺมสากจฺฉา ความเจรจาธรรมโดยกาล ๑
เอตมฺมงฺคลมุตฺตมํ ข้อนี้เป็นมงคลอันสูงสุด.

◉ มีจิตตอดทน และสถิต ณ ขันตี
อีกหนึ่ง บ่ พึงมี ฤดีดื้อทนงหาญ
หนึ่งเห็นคณาเลิศ สมณวราจารย์
กล่าวธรรมโดยกาล วรกิจจโกศล
ทั้ง ๔ ประการล้วน จะประเสริฐมนุญผล
ข้อนี้แหละมงคล อดิเรกอุดมดี.

๙. ตโป จ พฺรหฺมจริยญฺจ	ความเพียรเผากิเลส ๑ ความประพฤติอย่าง-
อริยสจฺจานทสฺสนํ	พรหม ๑ ความเห็นอริยสัจทั้งหลาย ๑
นิพฺพานสจฺฉิกิริยาจ	ความทำพระนิพพานให้แจ้ง ๑
เอตมฺมงฺคลมุตฺตมํ	ข้อนี้เป็นมงคลอันสูงสุด.
◉ เพียรเผากิเลสล้าง	มลโทษยายี
อีกหนึ่งประพฤติดี	ดุจพรหมพิสุทธิสรรพ
เห็นแจ้ง ณ สี่องค์	พระอริยสัจอัน
อาจนำมนุษย์ชน	ติรข้ามทะเลวน
อีกทำพระนิพพา	นประจักษแก่ชน
ข้อนี้แหละมงคล	อดิเรกอุดมดี.
๑๐. ผุฏฺฐสฺส โลกธมฺเมหิ	จิตของผู้ใดอันโลกธรรมทั้งหลายถูกต้องแล้ว
จิตฺตํ ยสฺส น กมฺปติ	ย่อมไม่หวั่นไหว
อโสกํ วิรชํ เขมํ	ไม่มีโศกปราศจากธุลี เกษม
เอกตมฺมงฺคลมุตฺตมํ.	ข้อนี้เป็นมงคลอันสูงสุด
◉ จิตใครมิได้ต้อง	วรโลกธรรมศรี
แล้วย่อมบ่พึงมี	จะประหวั่นหรือกังวล
ไร้โศกธุลีสูญ	และสบายบ่มัวมล
ข้อนี้แหละมงคล	อดิเรกอุดมดี
๑๑. เอตาทิสานิ กตฺวาน	เทวดาและมนุษย์ ทั้งหลายกระทำ
สพฺพตฺถมปราชิกา	มงคลทั้งหลายเช่นนี้แล้ว
สพฺพตฺถ โสตถึ คจฺฉนฺติ	เป็นผู้ไม่พ่ายแพ้ ในที่ทั้งปวงย่อมถึงความสวัสดี ในที่ทั้งปวง
ตนฺเตสํมงฺคลมุตฺตมนฺติ	ข้อนั้น เป็นมงคลอันสูงสุด ของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายเหล่านั้นแล

เวสารัชชญาณ ๔

จาก องฺ จตุกฺกะ ๒๑/๑๐. ม.มู. ๑๒/๑๔๔

เวสารัชชสูตร

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ตถาคตประกอบด้วยเวสารัชญาณ เหล่าใดย่อมปฏิญาณฐานะแห่งผู้เป็นโจก บันลือสีหนาทในบริษัทประกาศพรหมจักร เวสารัชชญาณของคตาคตมี ๔ ประการนี้ ๔ ประการเป็นไฉน

๑. ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราไม่เห็นนิมิตนี้ว่า สมณะ พราหมณ์ เทวดา มาร พรหม หรือใครๆ ในโลก จักทักท้วงเราโดยคำมีเหตุผลในธรรมเหล่านี้ว่า ท่านปฏิญาณว่าเป็นสัมมาสัมพุทธะ ธรรมเหล่านี้ยังไม่ตรัสรู้แล้ว เมื่อเราไม่เห็นนิมิตแม้นี้ ย่อมเป็นผู้ถึงความเกษมถึงความไม่มีภัย ถึงความแกล้วกล้าอยู่

๒. ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราไม่เห็นนิมิตนี้ว่า สมณะ พราหมณ์ เทวดา มาร พรหม หรือใครๆ ในโลก จักทักท้วงเราโดยคำมีเหตุผลในธรรมเหล่านี้ว่า ท่านปฏิญาณว่าเป็นขีณาสพ อาสวะเหล่านี้ของท่านยังไม่สิ้นแล้ว เมื่อเราไม่เห็นนิมิตแม้นี้ ย่อมเป็นผู้ถึงความเกษมถึงความไม่มีภัย ถึงความแกล้วกล้าอยู่

๓. ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราไม่เห็นนิมิตนี้ว่า สมณะ พราหมณ์ เทวดา มาร พรหม หรือใคร ๆ ในโลก จักทักท้วงเราโดยคำมีเหตุผลในธรรมเหล่านี้ว่า ท่านกล่าวคำเหล่าใดว่า ทำอันตราย ธรรมเหล่านั้นไม่อาจทำอันตรายแก่ผู้ส้องเสพได้จริง เมื่อเราไม่เห็นนิมิตแม้นี้ ย่อมเป็นผู้ถึงความเกษมถึงความไม่มีภัย ถึงความแกล้วกล้าอยู่

๔. ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราไม่เห็นนิมิตนี้ว่า สมณะ พราหมณ์ เทวดา มาร พรหม หรือใครๆ ในโลก จักท้วงเราโดยคำมีเหตุผลในธรรมเหล่านี้ว่า ท่านแสดงธรรมเพื่อประโยชน์อย่างใด ประโยชน์อย่างนั้นไม่เป็นทาสิ้นทุกข์โดยชอบแก่บุคคลผู้ทำตาม เมื่อเราไม่เห็นนิมิตแม้นี้ ย่อมเป็นผู้ถึงความเกษมถึงความไม่มีภัย ถึงความแกล้วกล้าอยู่ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ตถาคตประกอบด้วย เวสารัชชญาณเหล่าใด ปฏิญาณฐานะแห่งผู้เป็นโจก บันลือสีหนาทในบริษัท ประกาศพรหมจักร เวสารัชชญาณของตถาคตมี ๔ ประการนี้แล

วาทะเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ที่เขาตระเตรียมไว้มาก และสมณพราหมณ์ทั้งหลายอาศัยวาทะใด วาทะเหล่านั้น มาถึงพระตถาคตผู้แกล้วกล้า ผู้ล่วงวาทะเสียได้ ย่อมหายไป ผู้ใดครอบงำธรรมจักรอันเป็นโลกุตตรประกาศแล้ว มีปกติอนุเคราะห์สัตว์ทั่วหน้า สัตว์ทั้งหลายย่อมนมัสการผู้นั้น ผู้ประเสริฐกว่าเทวดาและมนุษย์ ผู้ถึงฝั่งแห่งภพ ฯ

คุณของใจที่สะอาด

เวลาใดทำใจให้ผ่องแผ้ว เหมือนได้แก้วมีค่าเป็นราศี
เวลาใดทำใจให้ราคี เหมือนมณีแตกหมดลดราคา.
เวลาใดทำใจให้ผุดผ่อง จากหม่นหมองราคินสิ้นทั้งหลาย
จะพบสุขสดใสใจสบาย อภิปรายคงไม่ชัดปัจจัตตัง.

อย่านึกว่ากายนี้เป็นสุข

มีกายอย่าได้หมายว่าเป็นสุข กลับมีทุกข์มากมายหลายสถาน
จะหาสุขที่กายจนวายปราณ คงไม่พานพบแท้เป็นแน่นอน.

น่าอนาถ

นึกนึกแล้วก็น่าอนาถหนา เพราะตัณหาพายุ่งออกนุงนัง
ต้องรบราฆ่ากันลั่นลือดัง ใครพลาดพลั้งแล้วก็ตายวายชีวา.

เตือนตน

รักษาตัวกลัวกรรม อย่าทำชั่ว
จะหมองมัวหม่นไหม้ ไปเมืองผี
จะเลือกทำแต่กรรมที่ดีดี จะได้มีสุขพ้นทุกข์ภัย

ไม่ประมาท

อัปปมาทปราชญ์ชมนิยมนัก ว่าเป็นมรรคครรไลอันใหญ่หลวง
ให้ประชาสาธุชนคนทั้งปวง พ้นจากบ่วงตัณหาสิ้นราคี.

กลับตัว

ผู้ใดชั่วรู้ตัวแล้วกลับจิต ไม่ถือผิดงมโง่โดยโมหันต์
ควรจะชมว่าสมเป็นคนธรรม์ รู้ผ่อนผันกลับตนเป็นคนตรง.

จำไว้

อันโลโภโทโสโมโหนี้ เป็นราคีของใจอันใหญ่หลวง
เป็นมูลรากราคินสิ้นทั้งปวง คอยเหนี่ยวหน่วงให้นุงยุ่งหัวใจ.
โอ้ร่างกายของเรามันเน่าแน่ ไม่มีแปรเปลี่ยนผันหันไฉน
ต้องรู้ตัวอยู่เสมออย่าเผลอใจ สิ่งใดใดควรทำรีบจ้ำเอย.
กาลนี้มิได้รอเราหนอหนา อย่ามัวมามึนเมาเลยเราเอ๋ย
หลงนิยมชมทุกข์ว่าสุขเสบย ไม่ช้าเลยจะต้องลาโลกคลาไคล.
ชั่วหรือดีที่ทำกรรมทั้งหลาย ไม่หนีหายสูญสิ้นไปถิ่นไหน
ย่อมอยู่ดีกินดีไม่มีภัย รวมเก็บไว้ที่จิตติดตัวเรา.

(กลอนสุภาพ)

ขอท่านผู้มีฤทธิ์มีอำนาจทั้งหลาย จงช่วยกันพิทักษ์รักษาพระพุทธศาสนาให้ดำรงมั่นคงอยู่คู่กันไปกับโลก เพื่อรักษาโลกให้อยู่เป็นปกติสุข, อย่าให้มีผู้ใดผู้หนึ่งมาทำลายพระพุทธศาสนาได้.

ธรรมะในเล่มนี้ ข้าพเจ้าได้เอาบทประพันธ์ของท่านผู้ทรงคุณวุฒิมาลงบางตอน หาชื่อของท่านเจ้าของบทประพันธ์นั้นๆ ไม่พบ จึงขออนุญาตจากท่านมาในที่นี้ด้วย.

ถ้าท่านผู้ใด เห็นว่าธรรมะในเล่มนี้มีคุณประโยชน์ ปรารถนาจะพิมพ์เป็นธรรมทาน ข้าพเจ้าอนุญาตให้ท่านพิมพ์ได้ตามความประสงค์.

อาจารย์พระมหาบุญศักดิ์.

* ๑ ปัจจุบัน พระครูอนุรักษ์ชินวงศ์
เจ้าอาวาสวัดเขาสนามชัย หัวหิน

ท่านผู้ใจบุญโปรดทราบ

ในเวลาพิสูจน์อักษรพิมพ์ครั้งที่ ๑ นี้ ปรากฏว่า มีมาราธิราชผู้มีกำลังมหาศาลพร้อมด้วยเสนามารหมู่ใหญ่ได้พยายามเบียดเบียนทำอันตรายต่อข้าพเจ้า

รอบทิศ จนไม่สามารถ จัดวรรคตอนและตัวหนังสือให้ถูกต้องสมบูรณ์ได้ จึงขออภัยจากท่านทั้งหลายด้วย ข้าพเจ้าปรารถนาจะพิมพ์ครั้งที่ ๒ อีก เพื่อมอบแด่ท่านทั้งหลาย โดยพยายามทำให้ถูกที่สุด ถ้าท่านผู้ใดมีใจศรัทธาโปรดส่งปัจจัยไปร่วมทำบุญที่อาตมาภาพ อาจารย์พระมหาบุญศักดิ์ รัตนวงศ์ วัดเขาสนามชัย ตำบลหนองแก อำเภอหัวหิน จังหวัดประจวบคีรีขันธ์

ขออำนวยพรให้ท่านทั้งหลาย จงมีความสุข บรรลุมรรคผลนิพพาน และจงช่วยกันเผยแพร่ พระพุทธพจน์ให้แพร่หลายไปทั่วโลก

◉ ◉ ทิฏฐธัมมิกัตถประโยชน์...(หัวใจเศรษฐี). ◉ ◉ tiki

อุ อา กะ สะ ชื่อว่าหัวใจเศรษฐี.

◉ หัวใจเศรษฐีสี่ข้อ ทบทวน
อุ..อุฏฐานสัมปทาควร หมั่นสร้าง
อา. อารักขสัมปทา ชวน ดูก่อน
กะ..กัลยาณมิตต์ อ้าง กะ นี้พึงคบ ฯ

◉ สะ.. ..สมชีวิตล้วน ดูแล
พอเท่ามีดวงแด. ดับได้
หากวุ่นวายกระแส เป็นป่วน....จิตเฮย
ปิดก่อนวอนฝากไว้ สี่นี้ควรชม ฯ

◉ ทิฏฐธัมมิกัตถประโยชน์ สู่โภชน์ผล
ได้ยังตนสู่เส้นทางอันสร้างสรรค์
หนึ่งขยันหมั่นอดทนล้นคืนวัน
สองนั้นดูแลไว้อย่าให้พัง ฯ ..

◉ สาม เลือกคบเพื่อนคนดีเป็นที่หมาย
มิให้พลั้งทางอบายจนหงายหลัง
สี่ เลี้ยงชีวิตตามสมควรแก่กำลัง
มีเท่าใดใช้เท่าดังที่ตนมี ฯ.

◉ ทิฏฐธัมมิกัตถประโยชน์ประหยัดก่อน
ธรรมสังวรปัจจุบันอย่าหันหนี
ใช้ชีวิตเพียงพอเหมาะพอดี
เป็นปึกแผ่นเป็นศรีวงศ์ตระกูล ฯ.

รจนาโดย ทิกิ_tiki

๑ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๕๔๗

พืชใหญ่ร่มใบ *tiki*

เลือกชีวิตเป็นงานสานเป็นหนึ่ง
งานลึกซึ้งฝึกสติมหาผล
มือไม่ว่างทำประโยชน์ให้ผู้คน
ปากสนิทปิดกลไม่เกิดความ

อายุมากเป็นไม้ใหญ่ให้ยืนร่ม
แผ่ใบบ่มแผ่ก้านก่อเกินถ่อข้าม
เป็นคลังเรื่องเล่าแต่ดีมีใจงาม
เป็นนิยามคนเก่าเราชาวไทย

เก่าและแก่แน่นอนไม่บ่อนเบียฬ
ผ่านลาภยศจนเกษียณอายุขัย
เหลือพืชงานอันทรงค่าปัญญาไว
เหลือพืชพจน์รจนาให้แก่ปวงชน *ทิกิ_tiki*

จารเมื่อเพลาบ่าย ๒:๐๐ นาฬิกา วันขึ้น ๙ ค่ำ เดือน ๑๐

พระพุธ ๒๒ กันยายน พุทธศักราช ๒๕๔๗

บาตร.......บุญ

หยดแห่งน้ำหยดน้อยค่อยค่อยหยด
ดั่งฝอยรดจากสวรรค์สรรค์สะสม
เปรียบดั่งบุญคุ้นสงบลบทางตรม
บุญประพรมคราละหยด..ลดทางเวร
แม้นชาติใดทำบาปไว้มหาศาล
ชาตินี้คลานล้มคลุกทุกข์โดดเด่น
แต่ทำดีไว้เถิดเปิดจัดเจน
หยดบุญน้อย..นั้นจะเบน..สู่ทางบุญ
สวรรค์สร้างทางกุศลไว้มากหลาย
กุศลกรรมสิบหมายปลายเกื้อหนุน
กาย..และใจ..วจีกรรม.ทำแต่คุณ
หลีก..ละ..ลด..เลิกบาปวุ่น..บุญเกิดเวียน
หยดแห่งน้ำหยดน้อยค่อยค่อยหยาด
เสมือนบาตรโล่งรอขอเศษเหรียญ
หยดบุญน้อยเหมือนรอยกรรมบนทางเกวียน
บุญแห่งเพียรทำดี...มีทางเต็ม... *ทิกิ_tiki*

เขียนวันโกนรอวันพระใหญ่แห่งโลกในวันพรุ่ง
พระเสาร์ ๒๑ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๕๔๘ เวลาที่ลง สี่ทุ่มกับอีกยี่สิบนาที
อีกสองชั่วโมง ก็เข้าสู่วันวิสาขบูชา..วันมหามงคลแห่งสมาธิบุญแห่งโลก
ขอความสุขบังเกิดร่มเย็นแด่ผองชนทั่วโลกา

ที่มา http://www.thaipoem.com/forever/ipage/poem76308.html

รายนามท่านผู้มีจิตศรัทธาบริจาคทรัพย์
สร้างหนังสือเล่มนี้
ในการพิมพ์ครั้งที่ ๒ (พ.ศ. ๒๕๕๐)

๑.	นายศตวรรษ โรจนรัต, นาง รัศมี (พันธุ์คงชื่น) กรุงเทพฯ	๒๐๐	บาท
๒.	น.ส.วันดี พลเสน, นายศุภชัย ศรีนาซู	๑๐๐	บาท
๓.	คุณ สิริกร(สุทธิกานต์) บุญเสริมสุวงศ์ กรุงเทพ ฯ	๑,๑๐๐	บาท
๔.	ร้านเพชร มณีนพเก้า เทสโก้ โลตัส สี่แยกแคราย นนทบุรี	๕๕๐	บาท
๕.	พลเอก วิชัย-คุณแม่ กรรณิการ์ หงสกุล และ ครอบครัว	๑,๐๐๐	บาท
๖.	คุณทิพยวัลย์-อำพล เอื้ออารีและครอบครัว นนทบุรี	๑๐๐	บาท
๗.	คุณสุชาดา อารีย์ เชียงใหม่	๑๐๐	บาท
๘.	คุณศิริพร เปลี่ยนผดุง หางดง เชียงใหม่	๑,๐๐๐	บาท
๙.	คุณนิล พันธุ์คงชื่น นนทบุรี-เชียงใหม่	๑๐๐	บาท
๑๐.	คุณศุภชัย ศรีนาซู และ ครอบครัว อุดรธานี	๑๐๐	บาท
๑๑.	คุณประวีร์ สระน้ำ และ ครอบครัว พระนคร กรุงเทพฯ	๑๐๐	บาท
๑๒.	คุณปราย ฟ้าประทานชัย ระยอง	๑๕๐	บาท
๑๓.	คุณบัณฑิต ทิพย์ภิบาล กรุงเทพฯ	๔๕๐	บาท
๑๔.	คุณนิรัตน์ วิเชียรประสิทธิ์ กรุงเทพฯ	๒๐๐	บาท
๑๕.	ครอบครัวการชัยศรี พัทยา หนองปรือ ชลบุรี	๕,๒๕๐	บาท
๑๖.	ครอบครัวสุขสุสินธ์ ชลบุรี-น่าน	๒๕๐	บาท
๑๗.	คุณชนวิช อนรรฆกุล กรุงเทพฯ	๓,๕๐๐	บาท
๑๘.	คุณกุลวีร์ เสรีกุล กรุงเทพฯ	๑๐๐	บาท
๑๙.	คุณอาทิตย์ เกตุศิริถวิลวงษ์ กรุงเทพฯ	๑๐๐	บาท
๒๐.	คุณแม่เพ็ญศรี เพ็ชรศรีธิ อ.พาน จ.เชียงราย	๑๐๐	บาท
๒๑.	คุณพ่อสมลักษณ์ มหาชัย อ.พาน จ.เชียงราย	๑๐๐	บาท
๒๒.	พ.ต.ท.สิทธิพร-จตุรพร พันธุ์คงชื่น และครอบครัว นนทบุรี	๕๐๐	บาท
๒๓.	คุณชุติญา (ยูประพัฒน์) ใบเงิน และครอบครัว กรุงเทพฯ	๕๐๐	บาท
๒๔.	คุณนัทธมน (พันธุ์คงชื่น) วิบูลย์พันธุ์ และครอบครัว นนทบุรี	๑,๐๐๐	บาท
๒๕.	คุณจิระพันธ์ -คุณสุพรรณี พันธุ์คงชื่น	๑,๐๐๐	บาท

๒๖. คุณสกล โรจนประดิษฐ์ กรุงเทพฯ	๕,๐๐๐	บาท
๒๗. คุณเจียวต้าย - นิมิบุตร์ (เว็บพันทิปดอทคอม)	๕๑๐	บาท
๒๘. พิชามญช์ หมายจิตร กระบี่ (เว็บพันทิป)	๔๐๐	บาท
๒๙. คุณสินธุ์ชัย - คุณสมสมร - คุณรัชยา มังคลพันธ์ จ.อยุธยา	๕๐๐	บาท
๓๐. คุณนที - ผศ. ขนบพันธ์ เอี่ยมโอภาส กทม.	๑,๐๐๐	บาท
๓๑. คุณฉัตรพร - บุญรัตนะ (เว็บพลังจิตดอทคอม) จ.ยะลา	๑๐๐	บาท
๓๒. คุณภูริดา ไวโรจนกุล (เว็บพันทิป) จ.ปทุมธานี	๕๐๐	บาท
๓๓. ศิษย์เก่าสาธิตสวนสุนันทา (ไม่ประสงค์ออกนาม)	๕๐๐	บาท
๓๔. ผู้ไม่ประสงค์ออกนาม (เว็บพันทิป)	๑,๐๐๐	บาท

และผู้บริจาคท่านอื่น ๆ ผู้ส่งรายชื่อไม่ครบขออภัยไว้ ณ ที่นี้

คาถาพระสุนทรีวาณี

มุนินทะ วะทะนัมพุชะ คัพภะสัมภะวะ สุนทะรี
ปาณีนัง สะระณัง วาณี มัยหัง ปิณะยะตังมะนัง

เป็นพระปางพิเศษ

เป็นรูปเทพธิดาทรงอาภรณ์อันงดงามวิจิตร
หัตถ์ขวาแสดงอาการกวัก คือ การเรียกเข้ามา
หัตถ์ซ้ายหงายอยู่บนพระเพลา (หน้าตัก)
มีดวงแก้ววิเชียร (เพชร) อยู่ในหัตถ์
พระสุนทรีวาณี เป็นพระซึ่งเกิดจากนิมิต
แห่งคาถาสุนทรีวาณี ซึ่งเป็นคาถาที่ปรากฏ
ในคัมภีร์สัททาวิเสส มี ๓๒ คำ
พระคาถานี้เป็นคาถาที่ศักดิ์สิทธิ์
ผู้ใดเมื่อเรียนพระไตรปิฎก เรียนพระธรรม เรียนวิชา
ภาวนาแล้ว ดับอวิชชา บังเกิดปัญญางาม
ปัญญากลายเป็นสัญญา คือ ความทรงจำอันเลิศล้ำ
โบราณจารย์ได้สั่งสอนศิษยานุศิษย์ให้ท่องทุกครั้ง
ที่เรียนพระไตรปิฎกตลอดมา

ตายแล้วไปเกิดใน ๓๑ ภูมิ